

**КЫРГЫЗ УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

Кол жазма укугунда

УДК 894.341-143 (09)

КОЛДОШОВ ТҮМӨНБАЙ РАХМАНОВИЧ

**КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ЭЛЕГИЯ ЖАНРЫНЫН
КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ**

Адистиги: 10.01.01. – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты

илимий даражасын изденип алуу үчүн

жазылган диссертация

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору,

профессор, КР УИАнын академиги

АКМАТАЛИЕВ АБДЫЛДАЖАН

АМАНТУРОВИЧ

Бишкек-2014

МАЗМУНУ

Изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү	3
------------------------------------	---

I глава. ЭЛЕГИЯНЫН ЖАНРДЫК БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА КЫРГЫЗ АДАБИЯТ ТААНУУСУНДАГЫ ИЗИЛДЕНУУ ТАРЫХЫ

1-§. Элегиянын адабият таануу илиминде жанр катары изилдениши	8
2-§. Кыргыз адабиятындагы элегия жанрынын генезиси: фольклордон профессионалдык адабиятка карай	31
Биринчи глава боюнча тыянак.....	48

II глава. КЫРГЫЗ ЭЛЕГИЯСЫНЫН ПОЭТИКАСЫ (СИНХРОНДУК ЖАНА ДИАХРОНДУК АСПЕКТ)

1-§. 1920-40-жылдардагы кыргыз элегиясы: негизги темалар жана көркөм идеялар	51
2-§. 1960-70-жылдардагы кыргыз элегиясы: поэтикалык образдар жана көркөм табылгалар (диахрондук аспект)	72
3-§. Элегия жанры жана жаңы тарыхый доор 1980-90-жылдар	117
Экинчи глава боюнча тыянак	145
КОРУТУНДУ	150
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР	153

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Адабият өзүнүн өнүгүү жолунда идеялык-тематикалык жактан байып, жаңы изденүүлөр менен кылым карытып келгендиги белгилүү. Көркөм адабият, анын ичинде поэзия, турмуштун түркүн-түстүү кубулуштарын, табиятка болгон адамдын ички ой-сезимин поэтикалык чеберчилик менен оозеки жана жазуу түрүндө таланттуу адамдар тарабынан жазылып, ырдалып келген.

“Поэзия, бул - адамдардын түгөнбөс кусалыгы, мээримге, чындыкка, сулуулукка болгон түбөлүк сагынычы. Поэзия деген ушундай” [158, 5] – деген Э.Межелайтис. Көбүнчө ырлар аркылуу өткөн бактылуу күндөрдү же армандуу элестерди эстөө мүмкүн. Мейли, ал сүйүү же Ата Журт, өмүр, өлүм, тагдыр ж.б. темада болсун, эгер ал чыныгы поэзиянын үлгүсү болсо, ал окурмандын сезимине таасир этет. Биз поэзиянын назик саптары менен өзүбүздүн руханий жан дүйнөбүздү байытабыз, кенемтебизди толтурабыз, жаштарыбыздын адабий табитин калыптандырабыз.

Жогоруда айтылгандай, адамдын ички ой-сезимин, кайгы-муңун чагылдырып, улам мезгил өткөн сайын таланттуу инсандар тарабынан байып, лирикалык тексттин курамында көптөгөн кылымдардан бери өзүнчө жанр катары өнүгүп келе жаткан жанр – бул элегия жанры. Элегия адабияттын эң эле байыркы жанрларынын бири болуп эсептелет.

Элегия эзелки доорлордон башталып, бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн тематикалык чегин кеңейтип, окурмандарга таасир этүү күчүн арттырып келет. Ал кыргыз төкмө акындарынын чыгармачылыгында өзүнчөлүккө ээ болгону менен профессионал жазма адабиятыбызга орус элегияларынын таасири тийгендигин байкайбыз.

Бүгүнкү күнгө чейин орус адабият таануусунда элегия жанры боюнча илимий изилдөөлөр колго алынган, ал эми кыргыз адабиятында болсо жанрдык өзгөчөлүгүн аныктаган системалуу изилдөө болгон эмес. Ошондуктан кыргыз адабиятындагы элегиянын пайда болушун, калыптанышын жана анын тематикалык багыттарын изилдөөгө алуу учурдун талабы болуп эсептелет.

Кыргыз адабият таануусундагы адабиятчылар, окумуштуулар Айкүмүш Аксынын «С.Акматбекованын көркөм дүйнөсү» (2004), А.Турдугуловдун «Кыргыз классикасы» (2005), С.Сарыковдун «Т.Адышеванын поэтикалык изденүүсү» (2008), С.Момуналиевдин «Орто мектептердеги лирика» (2008), А.Муратовдун «Көркөм чыгарма жана анын ички сырлары» (2009), М.Байгазиев “Т.Мукановдун чыгармачылыгы 1970-80-жылдардагы кыргыз поэзиясынын контекстинде” (2009), Ж.Исмаиловдун “Акындар поэзиясындагы өмүр, өлүм проблемасынын берилиши” (2010), Ж.Бокоеванын «О.Султановдун поэтикалык изденүүсү» (2011), А.Эгембердиеванын “Кыргыз аялдар поэзиясы: көркөм табияты, тарыхый өнүгүшү, идеялык-стилдик өзгөчөлүктөрү” (2012) деген кандидаттык, докторлук диссертацияларында элегия жанры туурасында учкай сөздөр болгону менен жанрдык түр катары элегияга атайын конкреттүү адабий-сынчыл баа берилбей келаткандыгы бизди бул проблемага жаңыча өңүттөн көз салууга түрткү берди.

Орус адабиятында элегия жанрын илимий аспектиден талдаган О.А.Федорова «Эстетическое и поэтическое своеобразие философской лирики С.П.Шевырева» [129] (Абакан 2010), М.А.Агафонова «Модусы жанра поэмы в переводах В.А.Жуковский 1800-1820х гг.» [2] (Москва 2011), И.В.Скиба «Парадигмы образа женщины в «Элегиях» и «песнях и сонетах» Джона Донна» [103] (Москва 2010), Л.М.Павшок «Творчество Альфреда Теннисона: аспекты поэтики» [93] (Москва 2008), Д.И.Митин «Формирование элегической школы в русской поэзии конца XVIII начала XIX в. М.Н.Муравьев, В.А.Жуковский и К.Н.Батюшков» [80] (Москва 2007) сыяктуу эмгектер жазылган болсо, бул багытта кыргыз адабиятчылары атайын монография же диссертациялык эмгектерди чыгарышкан жок. Ошол себептүү биздин изилдөө кыргыз адабият таануусундагы бир бөксөлүктү толтурууну максат кылат.

Изилдөө ишибиздин **актуалдуулугу** улуттук поэзиядагы элегия жанрын иликтөөнү жалпы тарыхый-маданий, социалдык-турмуштук контекст менен биримдикте анализдөө менен байланышат. Кыргыз элегиясы бул кыргыз поэзиясынын негизин түзгөн маанилүү жанрлардын бири болуп эсептелет.

Алсак, фольклордо, эпикалык чыгармаларда, акындар чыгармачылыгында жана профессионал поэзиябыздын арман, кошок ырлары менен жуурулушуп, өзүнчө жанр катары эсептелбей, алардын курамында жашап келди.

XX кылымдын 20-жылдары акындар поэзиясы менен профессионал адабиятыбыздын тогошкон мезгилинде С.Карачев, К.Тыныстановдор тырмак алды чыгармаларын жарыялаган алгачкы кыргыз жаштары болгон. 1924-жылдын 7-ноябрында “Эркин-Тоо” гезити чыккандан кийин А.Токомбаев (1904-1988), М.Токобаев (1905-1971), М.Элебаев (1906-1944), Ж.Жамгырчиев (1906-1944) ж.б. чыгармачыл жаштардын толкуну пайда болгон. Калыптануу мезгилин башынан кечирип жаткан кыргыз профессионал адабиятында Октябрь Революциясынын жеңиши, кыргыз коомундагы саясий өзгөрүүлөр негизги темага айланганына карабай Ата Журтка болгон сагыныч, балалыкты эңсөө сыяктуу ички кусаланууну С.Карачевдин 1919-жылы “Көмөк” газетасына жарыяланган “Шандан жүрөк”, К.Тыныстановдун 1922-жылы жарык көргөн “Ала-Тоосунан” көрөбүз. Андан сырткары, Ж.Түлөкабыловдун “Жаштык”, И.Кудайбергеновдун “Жер сагынуу”, Б.Калпаковдун “Сагынам” аттуу ырлары далил болот.

Кыргыз элегия жанрынын алгачкы саамалыктарынын бири катары Алыкул Осмоновдун 1944-жылы жазылган “Бөбөккө” аттуу ырын айтууга болот. Кийинчээрек, 1960-80-жылдардын аралыгында жанр бир топ өнүктү, ал тургай гүлдөө доорун башынан өткөрдү. Ушул аралыкта С.Эралиев (1921), С.Жусуев (1925), Э.Турсунов (1935-2014), О.Султанов (1935), М.Абылкасымова (1936), С.Жигитов (1936-2006), Ж.Мамытов (1940-1988), Т.Кожомбердиев (1941-1989), К.Сабыров (1942-1981), Т.Муканов (1946-1983), А.Чойбекова (1947), Т.Закирова (1948), Т.Эргешов (1948-1986), С.Акматбекова (1949), Э.Эрматов (1951) сыяктуу акындар элегия жанрында жемиштүү иштөө менен улуттук поэзиябыздан өз ордун таап, адабий аренага чыга алышты. Бул жылдары кыргыз поэзиясы көркөмдүк-стилдик жактан жетилип, поэтикалык алкагы кеңейген, чыгармалардын тематикасынын жана идеялык чабытынын кеңдиги байкалган.

Көркөм адабияттын элегия жанрын жаңы шарттарда иликтеп чыгуу, акындардын көркөм дөөлөттөрүн педагогика, тилтаануу, маданият таануу ж.б. илимдердин интеграциясы аркылуу кароо учурдун талабы болуп отурат. Изилдөө ишибиздин актуалдуулугу мына ушундай жагдайлар менен тыгыз байланышат.

Изилдөөнүн максаты жана милдети

Илимий иште кыргыз адабиятындагы элегия жанрынын пайда болуусун жана өнүгүүсүн комплекстүү изилдөө максат кылынган. Бул максатка жетүүдө төмөндөгүдөй маселелерге токтолуу милдеттери аныкталган:

- кыргыз адабиятындагы элегия жанрынын тарыхый-эволюциялык процессин илимий жактан анализдеп көрсөтүү;
- алгачкы кыргыз акындарынын элегия жанрындагы тематикалык изденүүлөрү;
- жанрдын табиятын кыргыз адабияты менен байланышта ачып берүү;
- кыргыз адабиятындагы элегия жанрынын ордун жана негизги багыттарын белгилөө;
- кыргыз элегия жанрынын жанрдык-стилдик жана поэтикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо, аларды анализдөө жана синтездөө;
- 60-80-жылдардагы кыргыз элегиясынын көркөм табылгалары;
- элегияны жаратуудагы ар бир акындын жекече өзгөчөлүгүн, чеберчилигин белгилөө.

Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негиздери:

Адабий тектер, түрлөр, жанрлар классификациясы, элегия жанрындагы эволюциялык процесстерди изилдөөдөгү тарыхый-маданият таануу, башка улуттук адабиятчылар М.Борбугулов, А.Эркебаев, А.Садыков, К.Асаналиев, А.Акматалиев, Т.Аскарров, К.Бобулов, С.Жигитов, Ж.Шериев, К.Артыкбаев, Л.Үкүбаева, О.Ибраимов, С.Байгазиев, К.Даутов, А.Кацев, А.Муратов, К.Исаков, К.Рысалиев жана башкалардын эмгектери, кыргыз адабиятчыларынын бул темадагы илимий табылгалары болду.

Изилдөөнүн жаңычылыгы:

Кыргыз адабият таануусунда алгачкы ирет кыргыз элегиясынын жаралышы, анын эволюциясы системалуу түрдө аналитикалык талдоодон өткөрүлүп, жанрдын көркөмдүк табияты комплекстүү анализденип, илимий тыянак чыгарылат.

Коргоого төмөндөгүдөй негизги жоболор коюлду:

- Кыргыз элегиясынын пайда болушу жана анын калыптанышы коомдук турмуш менен байланыштуу;
- Кыргыз элегиялары бир топ жанрлардын курамында жашап келген жана ага орус элегияларынын таасири тийген;
- Элдик оозеки чыгармачылыктагы “арман”, “кошок”, “күйгөн” ырлар элегияга негиз болуп саналат;
- Элегия жанрынын стилинин диапозону кең жана тематикасы бай.

Диссертациялык иштин апробациясы

Бул илимий изилдөөнүн айрым материалдары 2012-жылы өткөрүлгөн И.Арабаевдин 130 жылдыгына арналган “Маданият жана билим берүүдө агартуучулардын мурастары жана алардын заманбаптуулугу” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда, ОшМУнун 60 жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференцияда, коомдук ишмер А.Масалиевдин 80 жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференцияларда жасалган докладдарда берилген. Диссертациялык иштин жыйынтыгы боюнча “Наука и новые технологии”, “КР Улуттук илимдер академиясынын түштүк бөлүмүнүн жарчысы”, “Эл агартуу” ж.б. илимий журналдарга 7 макала жарыяланып, “Кыргыз элегиялары” окуу-хрестоматиясы жарыкка чыкты.

Диссертациялык иштин структурасы

Диссертациялык иш киришүүдөн, 2 глава, 5 параграфтан жана алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү – 164 бет. Колдонулган адабияттардын саны – 169.

І глава. ЭЛЕГИЯНЫН ЖАНРДЫК БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА КЫРГЫЗ АДАБИЯТ ТААНУУСУНДАГЫ ИЗИЛДЕНУУ ТАРЫХЫ

1-§. Элегиянын адабият таануу илиминде жанр катары изилдениши

Адабият – искусствонун бир тармагы катары адам баласына, адам коомуна таалим-тарбияны, сезимди, таасирленүүнү бергендиги менен түбөлүктүү. Ошол эле учурда адабияттын жаралышына, калыптанып өнүгүшүнө социалдык-тарыхый факторлордун таасири чоң. Коомдук турмуш менен адабий процессти бөлүп кароого болбойт, анткени, адабият социалдык-тарыхый шарт менен тыгыз байланышта өнүгүүсү белгилүү. Көркөм адабият коом жүктөгөн милдеттерди өз палитрасы менен байытып, идеологиялык ишти аркалайт, элдин маданиятынын күзгүсү болот. Тубаса таланттуу калемгерлер жалпыга белгилүү, орток ойлорду айланчыктабай, өздүк “менин” тапканга, инсандык позициясын билдиргенге, жеке сезимдерин ырдаганга умтулушат. Бул чыгармачылыктын бардык түрүнө тиешелүү касиет болуп эсептелет.

Өзгөчө жеке адамдын жан дүйнөсүн чагылдырган чыгармалар Ата Журтка, ата-энеге, сүйгөн жарга болгон сагыныч, кусалыктар, жашоонун кыйынчылыктары таланттуу адамдар тарабынан поэзиянын саптарында жазылып, комуздун муңдуу коштоосу менен ырдалып келген. Мына ошол капалуу, санаага баткан ички сезимдерди билдирүү лириканын элегия жанры болуп эсептелет. Элегиянын адабият таануу илиминде термин катары келип чыгышын тактоо, белгилүү бир өзгөчөлүгүн аныктоо илимпоздор арасында талаш бойдон калууда. Айрымдары элегия **гекзаметр** (гр. алты, өлчөм) жана **пентаметр** менен жазылган эки сап ыр деп аташса, айрымдары камыштан жасалган флейта (тростниковая флейта) [104, 295] дегенди билдирет деп грек адабиятынан алынган түшүнүгүн элегиянын формасына карата түшүндүрүшөт.

Биз адабиятта лирика терминин б.з.ч. III кылымда александриялык окумуштуулар тарабынан колдонууга киргизилгендигин билебиз. Лирика деп

жалаң гана кылдуу аспаптын коштоосунда аткарылган чыгармалар аталып жүрсө, бүгүнкү грек тилиндеги лирика деген сөздүн мааниси бир топ кеңейгендигин көрүүгө болот. Музыкалык-вокалдык жана декламациялык мүнөздөгү флейтанын коштоосунда ырдалган ырлар лирика жанрына кирген. Фольклордук жанрлардан келип чыккан музыкалык-вокалдык мүнөздөгү түрү жекелик жана хордук мелика (гр. «мелос» - песня) болуп, ал эми флейтанын коштоосундагы декламациялык мүнөздөгү ырларга элегия кирген. Мисалы, жеке мелика – (сольная мелика) сүйүү, үйлөнүү-үлпөт ырларынан, хордук мелика – салтанат ырларынан, мактоо ырларынан, ураандар гимнден келип чыкса, элегия кошок ырларынан келип чыккан.

Элегия термининин келип чыгышын кичи Азиялык тростник флейтасы менен байланыштырышат. Анткени, флейтанын коштоосундагы ырды ый менен аткарышкан. Лириканын мындай формасы б.з.ч. VII к. байыркы Грецияда мазмунуна карабастан, жазылыш формасына карап; гекзаметр (гр.алты, өлчөм), пентаметр менен жазылган эки саптан куралган ырды элегия деп аташкан, ал эми фригиялык тилдеги түшүнүгү анын ички мазмунунан улам айтылган.

«Элегия» адабиятта лириканын бир жанры катары байыркы Греция адабиятында б.з.ч. VII к. пайда болгон. «Элегия» деген сөздү кыргызчага К.К.Юдахин өзүнүн «Орусча-кыргызча сөздөгүндө» «Элегия» 1. Адабиятта кыялга, санаага баткан лирикалык ыр; мис., «күйгөн» өңдүү ашыктык ыр; 2. музыкада кайгылуу, санаалуу, кыялга баткан өңдүү лирикалык музыкалык чыгарма деп которуп берет [143, 972].

Элегиянын адабияттагы өзүнчө жанр экендигин тактап, талдоо үчүн анын пайда болушу, калыптанышы тууралуу ой жүгүртүү бир топ кызыктуу. Биз элегия деген терминдин келип чыгышын, анын чечмеленишин башка булактардан карап көрөлү:

ЭЛЕГИЯ - 1. Адаб. санаалуу, капалуу кыял менен жазылган, чыгарылган лирикалык ыр. “Ала-Тоо жөнүндө элегия” (С.Байгазиев). 2. Муз.санаалуу,

кайгылуу ойго салып, муңкануу сезимин туудуруучу музыкалык чыгарма [76, 1422];

ЭЛЕГИЯ адаб. Арыз кылуу, автордун ички кайгысын, санаасын билдирчү лирикалык ырлар [7, 500];

ЭЛЕГИЯ – (гр. *elegeia*, *elegos* – зарлоо, муңкануу ыры) адабиятта лириканын бир жанры. Байыркы Греция адабиятында б.з.ч. VII к. жаралган. Адегенде анын мазмунун аскер каармандыгы, саясий жана нравалык дидактика түзгөн (Тиртей, Феогнид). Кийинки александрия жана рим поэзиясынын элегиясында көбүнчө жеке адамдын көңүл түйшүгү (кайгысы, кубанычы, сүйүүсү) чагылган (Каллимах, Проперций, Овидий). Жаңы Европа поэзиясы элегия менен кайгылуу ойлорду, философиялык ой жүгүртүүлөрдү туюндурган. Элегия музыкада – элегиялык ырларга жазылган чыгарма (мис., Бародиндин «Алыскы жээктеги Ата Журтума» романсы, Массненин фортепиано менен виолончелге кошулуп ырдалуучу «Элегиясы»). Мындай чыгармалардын үлгүсүндөгү аспаптык пьесалар (Лист, Рахманинов, А.Жаныбековдун ж.б.) да жазылат [69, 536];

ЭЛЕГИЯ – (гр.*elegeia*, *elegos* – зарлоо, муңкануу ыры) адабий жана музыкалык жанр. Поэзияда орточо өлчөмдөгү ыр, медитативдик же эмоционалдык мазмундагы (көбүнчө кайгылуу), биринчи жактан айтылуучу ыр. Элегия Грецияда биздин заманга чейинки VII к. (Каллин, Мимнерм, Тиртей, Феогнид) пайда болгон. Алгач, моралдык-саясий мазмундагы ырлар элегия деп аталып келген. Кийин эллиндик жана римдик поэзияда сүйүү тематикасы башкы орунга чыккан. XVI-XVII к.к. элегия жаңы тилдүү поэзияга өтүп (П.Ронсар Францияда, Э.Спенсер Англияда, М.Опиц Германияда, Я.Кохановский Польшада) бирок узак убакытка чейин 2-даражадагы жанр болуп эсептелинип келген. Романтизмде элегиянын гүлдөө доору болгон. Андан кийин элегия өзүнүн жанрдык өзгөчөлүгүн жоготуп, бул термин колдонуудан чыгып, салттык белги катары жашап калган.

Орус элегия жанры XVIII к. пайда болгон. Орус адабиятында В.К.Тредиаковский, А.П.Сумароков, К.И.Батюшков, В.А.Жуковский,

А.С.Пушкин («Погасло дневное светило...», «Редет облаков...» «Безумных лет угасшее веселье...»), Е.А.Баратынскийдин, Н.М.Языкованын чыгармачылыгында гүлдөп өнүгүп, XIX к. экинчи жарымында элегия сөзү циклдин аталышы катары (А.А.Фет) жана кээ бир акындардын ырларында өзүнчө ыр болуп колдонулган (А.Ахматова, Д.Самойлов).

Элегиялык музыка элегиялык ырларды камтыйт (мис.: Романс «Для берегов отчизны дальней» Бородина, «Элегия» Массне для голоса с сопровождением фортепиано и виолончели). Кийинчерээк ушундай үлгүдөгү инструменталдык пьесалар пайда болгон (Элегия из серенады для струнного оркестра Чайковского, элегия для фортепиано Рахманинова, Листа и др.) [39, 31].

ЭЛЕГИЯ, и, ж, (греч. elegeia) в античной поэзии стихотворение, написанное двестишиями определенной формы, первонач. разнообразного содержания, а впоследствии, в римской поэзии, преимущ. любовного содержания и печального тона. II в новой европейской поэзии – лирическое стихотворение, проникнутое грустью и посвященное преимущ. любовным мотивам или каким-нибудь размышлениям общего характера.

Название некоторых музыкальных (вокальных и инструментальных) произведений сходного характера [124, 1255].

Биз жогоруда мисалга келтиргенден башка «Этимологический словарь русского языка» [128, 517], «Толковый словарь русского языка» [44, 909] ж.б. кыргызча терминологиялык адабияттар да «элегия» терминин орусча илимий булактарга, сөздүктөргө таянып бергендиктен аларга токтолбодук.

Бизге жеткен маалыматтар боюнча б.з.ч. VII-VI кылымдар антикалык поэзиянын гүлдөө мезгили болуп саналат. Байыркы грек лириги Архилох Гомердин чыгармачылыгы менен таанышкан соң, өзүнүн поэтикалык жөндөмдүүлүгүн байкаган. Архилохдун бүт өмүрү аскер окуялары менен байланышкан, ал эми поэзия анын кызыккан жумушу болгон. Ага карабастан, анын калемине ар түркүн тематикадагы укмуштуудай поэзия таандык.

Дагы бир элегия жаратуучулардын бири болуп Архилохтун замандашы Спарта тургуну, байыркы грек акыны Тиртей эсептелет. Тиртей өзүнүн элегиясында эр жүрөк аскерлерди даңазалаган, ал эми аларга карама-каршы болгон коён жүрөктөрдү (коркокторду) сындаган. Чыныгы аскер үчүн, Ата Мекен үчүн жан берүү бул чоң бакыт деп саналган. Анын чыгармалары Спарта тарыхынын бүтүндөй мезгилинде жашап келген. Анын чыгармачылыгынын бирден-бир өзгөчөлүгү болуп, образдардын жөнөкөйлүгү, таамай, так берилгендигинде. Тиртей элегия жазган башка акындарга чоң таасирин тийгизген.

Е.В.Шорокина, С.В.Ассаулова «Античная литература» деген эмгегинде элегия жазуучу акындарга Солонду да кошот. Ал Афина демократиясынын негиздөөчүсү болуп, анын негизги жетишкендиктеринин бири бул Саламин аралы үчүн Афина элинин күрөшүн чагылдырган элегиясы эсептелет. Ал 100 саптан туруп, жалындуу элге болгон чакырыкты көрсөткөн. Солондун элегияларынын ичинен «Өзүмө өзүм» эң негизгилеринин бири болуп эсептелет. Бул элегияда Солон музалардан байлык жана даңктан турган бакытты сурайт. Андан кийин акын адамдын чыныгы адамдык бакытын баяндайт. Элегияда антикалык гректерге мүнөздүү болгон «Турмушта бардыгын тагдыр чечет» [135, 24-25] деген ой айтылат.

Алгачкы элегиялар патриоттук духтагы, атуулдук жана баатырдык мотивдеги ырларды, сезимдерди өз ичине камтыган. Каллин, Тиртей, Солон ж.б. ырларында аскер кызматына чакыруу, мекенге болгон сүйүү, табигаттын сулуулугу чагылдырылган. Ал эми жеке адамдын көңүл түйшүгү, кусалыгы, сагынычы Мимнермдин элегияларында берилген. Александрия поэзиясында элегия жанры өзүнүн мазмунун кеңейтип, лирикалык каармандын психологиялык абалын билдирген (Филет, Каллимах ж.б.). Овидийдин Тристияда сүргүндө жүргөндөгү кайгылуу ойлорун ырга айлантышы бул жанрдын кеңейишине себеп болгон. Анын ошол ырларындагы кайгылуу ойлору бүгүнкү элегиянын мазмунундагы негизги өзөктү түзүп келүүдө [88, 221].

Искусствонун мекенине айланган Римде сүйүү элегиясы, арноо ырлары Катулл, Тибулл, Проперцийдин чыгармачылыгы менен өз алдынча циклдик деңгээлге өсүп жеткен.

Рим лирикасынын өнүгүүсү жана негизги жанларынын түзүлө баштоосу биздин эрага чейинки I к. туура келет. Алгачкы этапта сүйүү элегиясы көбүрөөк өнүгө баштап (Катулл, Тибулл, Проперций), кылымдын аягында өзгөчө бул сүйүү элегиялары Овидийдин поэзиясында улантылат. Сүйүү элегиясы менен негизинен «неотериктер» кызыгып алектенишкен. Алардын ичинен эң таланттуусу – Гай Валерий Катулл (б.з.ч.87-54 ж.ж.) көптөгөн эпиллийлердин, арноолордун, сүйүү элегияларынын автору.

Публий Овидий Назон (б.з.ч. 43-ж. – б.з.ч. 18-ж.) – өзүн рим сүйүү элегиясынын салттарын улантуучу катары эсептейт. «Биринчи – Галл, экинчи – Тибулл, ал эми үчүнчү - мен» - деп айткан «Азаптуу элегиясында» («Скорбная элегия»). Өзүнүн замандаштарынын жолун жолдоп, Овидий да лирикалык каарман түзөт, ага Коринна деп ат берет. Элегиядагы «сюжет» принцибин бузбай, өз ырларын бир циклге бириктирет. Овидийдин поэзиясында чыныгы ак ниеттүү жүрөктүн тереңиндеги сезимдерди берүү, ал сүргүнгө айдалгандан кийин гана кайта баштайт. Бирок куюлушкан сүйүүлөр жоголуп, жашоонун туруксуз экендиги, жоготкон мекени тууралуу ой жүгүртүүлөрү менен алмашат. Кийинчерээк Овидийдин дал ошол кайгылуу ойлонуусу «Тристий» чыгармасында берилип, ал элегия жанрынын салттуу белгиси катары калган [88, 222].

Рим элегиясы европалык сүйүү лирикасы үчүн эң негизги тууроо үлгүсү болгон. XIX кылымга чейин Меланхол Тибулл, ашыктыкка күйүп берилген жана шылдың кылган Проперций, жеңил ойлуу Овидий европа поэзиясындагы туруктуу персонажга айланган.

Байыркы арабдардын оозеки чыгармачылыгындагы поэзиясынын жалпы тематикасы көчмөндүк турмушту жана малчылар менен оазистик дыйкандардын жашоосун чагылдырган көч, бешик, эмгек ж.б. мазмундагы

ырлар басымдуулук кылган. Ошол себептүү төмөндөгүдөй жанрлар алгачкылардан болуп өнүккөн:

Душманга болгон ызырынуу, жекирүү (хиджа), мактоо (фахр), өч алуу ыры (сар), кошок же элегия (риса), ошондой эле, сүйүү жана пейзаж лирикасы (насиб жана васф). V-VII кылымдардагы араб поэзиясында жогоруда саналып өткөн жанрлар поэтикалык тилдин идеалдуу үлгүсүнө айланып кеткен. Байыркы арабдардын оозеки чыгармаларына башка коңшулаш элдердин адабиятынын таасири көп тийген эмес. Ошол кездеги алардын поэзиясы тилинин байлыгы, синтаксистик конструкцияларынын ийкемдүүлүгү, көркөм каражаттарынын көп түрдүүлүгү менен айырмаланып турган [17, 61].

Байыркы араб адабиятынын сүйүү лирикасынын өнүгүп-өсүүсүнө Омор ибн Абу Рабиа, Абу Нувас, Кайс ибн Аль-Мулаввих (Мажнун) ж.б. сатира, элегия, касыдаларды жазышып, чоң таасирин тийгизген [142, 4-26].

Коомдо болуп өткөн белгилүү бир кайгылуу окуя жөнүндө жазылган адамдардын көңүлүндөгү кайгы жана ызаны билдирүүчү лирикалык ырлар Батыш адабиятында элегия деп аталып келген. Илгери элегия көбүнчө бир жакын кишинин өлүмүнө байланыштуу кошок үлгүсүндө жазылган. Кийинчерээк ал өз маанисин өзгөртүп, адам көңүлүндөгү азапты, кайгылуу сезимдерди билдирүүчү ырга айланган. Көз жаштарга, кайгылуу абалга өтө маани берүүчү сентиментализм адабиятындагы жана романтизм усулундагы элегия бир кыйла тез өнүккөн.

XVIII кылымдын аягы, XIX кылымдын башында орус поэзиясынын теоретиктери элегиянын жанрдык өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө аракеттенишет. Элегия сөзүнүн этимологиялык түзүлүшүн тактоого, адабий категориянын жанрдык өзгөчөлүктөрүн аныктоого басым жасашкан. Б.В. Томашевский: “Жанр бул борборго тартылуу сферасы. Жанрды айланасына топтолгон чыгармалардын бир чекити деп белгилесе болот. Ал чыгармалар ошол жанрдын абсолюттук тибине кандайдыр бир деңгээлде жакындашы же алысташы мүмкүн. Кайсы чекте чыгарма ушул жанрга тиешелүү экендигин аныктоо абдан татаал [115, 502-503]” – дейт.

Ушул эле ойду улаган Ю.Н.Тынянов: «Биз жанрды экинчи даражадагы жыйынтыктын белгилери менен атаганга үйрөнүп калганбыз, одоно тил менен айтканда, көлөмүнө карата – аңгеме, повесть, роман аталыштарын бетинин санына карата аныктоо көнүмүш адат. Жанрдын бардык көрүнүштөрүн аныктап, белгилүү жанрга аныктама берүү мүмкүн эмес», [121, 275] - деген оюн айткан.

Жогоруда айтылган пикирлерден көрүнүп тургандай, элегия жанрынын аныктамасы бүгүнкү күнгө чейин талаш бойдон калып келди. Анткени, анын мазмуну, өзүнө тиешелүү болгон гекзаметр, пентаметр ыргагында жазылган эки сап ыр түзүлүшүнүн өзгөрүүгө учурагандыгынан так аныктама берилбей келет. Окумуштуулардын айрымдары кайгылуу мазмунуна басым жасашса, кээ бирлери ар кандай сезимдердин аралашуусун айтат, бирок, эки көз караш тең бир эле ойду айтат. Феофан Прокопович «Элегия есть некое печальное поэтическое произведение» [95, 439] десе, В.К.Третьяковский «Стих плачевный и печальный» [116, 395] - деп, элегияга мүнөздөмө берет. Ал эми А.П.Сумароков «плачевный музы глас» [109, 136] деген оюн айткан.

Жогорудагы пикирлерге макул болбогон, эстетик Шарль Батте «Элегия ограничивается тихими чувствами печали и радости» [27, 330] - дейт. Н.Остолоповдун «Элегия – поэтикалык ар кандай сезимдердин көрүнүшүн сүрөттөө, жакшы сезимдин жаман сезим менен айкалышы» [92, 360-361] - деген оюн, А.Галич «көзүндө жаш, а жүзүндө жылмаюуну чагылдырып ырдоо» [42, 177-178] деп толуктаган.

1841-жылы орус сынчысы В.Г.Белинскийдин белгилүү «Разделение поэзии на роды и виды» деген темада макаласы чыгат. Макалада «Элегия – песня грустного содержания» [33, 50] - деген аныктама берилет. Буга чейин окумуштуулар, адабиятчылар элегияны «стих» же «произведение» деген болсо, сынчы В.Г.Белинский «песня» дейт, анын айтуусунда элегия мелодиялуу, обонго салып ырдаганга болот. Бул макала жарыялангандан көп жыл өткөн соң, кийин Н.В.Гоголь элегиянын аныктамасын көтөрүп чыгат. «Элегия – бул жүрөктөгү тарых, ачык жазылган достук каты, анда жандүйнөнүн абалы

жөнүндө жазылат. Жүрөк катындай ал - кыска же узун, сөздөрү жарды, жакшы айтылбаган, көбүнчө мелонхолиялуу, арыз-муңдуу» [43, 476] - дейт.

В.Г.Белинскийдин элегияга берген аныктамасы эч бир жери өзгөрүүсүз совет адабият илимине кабыл алынат. Андан кийинки сунушталган ойлор аны кайталайт же ага жакын вариантты айтышат. Жанрдын өсүшү XIX кылымдын биринчи жарым жылдыгында жаңы аныктамалар менен чагылдырылган. Анда элегия – жай, назик, мелонхолиялык, ошондой эле кубанычтуу, жашоо, адам жөнүндө ой толгоо, тагдыр жана чындык негизги темалардан болгон.

XVIII кылымда сүйүү ырлары менен бирге өлүмгө байланышкан элегиялар көп жазыла баштаган. В.К.Третьяковский эки теманын үстүндө тең жакшы иштеген. Ал эми А.П.Сумароковдун элегиялары дайым толкунданган кимгедир же эмнегедир кайрылган сөздөр менен берилген. Анын мектебиндеги акындардын да чыгармаларында бир топ өзгөрүүлөр болгон. Башкы каармандын ордуна, жөнөкөй каармандар маанилүү болуп, элегия бир топ кеңейип, чакан ыр түрүндөгү новеллага жакындашып барат. Ал элегияларында көбүнчө аялдарга кайрылган.

XVIII кылымдагы элегик акындардын арасында эң жемиштүү иштегендердин бири А.А.Ржевский болуп саналат. Ал жанрга ритмиканы, рифманы киргизип реформа жараткан. Анын жаратылыш образына көңүл буруп, кайрылганы да бир топ чоң мааниге ээ болгон. Анткени, ал табиятты сүрөттөө менен каармандын жашоосун, көңүлүн, психологиялык абалын чагылдырып берген.

Романтикалык элегияда сүйүү, оору же өлүм эмес жашоонун түзүлүшү жөнүндө, жашоодогу тирүүлүктүн түбөлүктүүлүгү жөнүндө жазылган. Романтикалык элегия 1802-жылдан пайда болгон жана ошол жылдагы көрүнүктүү чыгармалардын бири В.А.Жуковскийдин «Сельское кладбище» деген элегиясы болгон (Бул ырды В.Жуковский англис акыны Грейден которгон). В.А.Жуковский - орус акындарынан башкачараак стилде жазган, өзүнчө адабий тили бар, турмушту жандуу чагылдырган акын.

«Сельское кладбище» ошол доордун философиясын чагылдырып, абдан элестүү жазылып, романтизмдин калыптануусуна чоң таасир берген. В.А.Жуковский орус элегия жанрына биринчилерден болуп көрүстөн темасын киргизген. XIX кылымда В.А.Жуковскийдин ушул чыгармасынын таасиринен улам орус журналдарында жана альманахтарда көптөгөн көрүстөн, мазар жөнүндөгү ырлар кездеше баштаган. Мисалы, Ф.Рындовскийдин «Кладбище», А.Буниндин «Могильная плита», В.Кюхельбекердин «Надгробие» ж.б. чыгармалары жарыка чыккан.

Орус адабиятында биринчилерден болуп А.И.Тургенев күздөгү жалбырактардын түшүшүн, дарактардын саргайышын, адамдардын бактысынын жоголушуна окшотуп, салыштырып жазган. Ырда күздөгү жалбырактар сүрөттөлгөнү менен «элегиядагы» пейзаж жандуу болуп, анда адам тагдыры сүрөттөлгөн.

Негизинен, А.И.Тургеневдин элегиясы продуктивдүү элегиялардын катарын толуктайт. Ага В.Красовскийдин «Осень», «Осеннее чувство», С.Салареванын «Осенний вечер», П.Шкляревскийдин «Осенний вечер», Н.Тепловойдун «Осень», Ф.Глинкинин «Осенняя грусть» ж.б. кошууга болот.

Романтикалык элегия жазгандар мезгилди эмес, убакытты да маанайга карата сүрөттөшкөн. Мисалы, В.А.Жуковский «Вечер», К.Н.Батюшков «Вечер», А.Глебов «Вечер», Я.Севостьянов «Ночь», С.Саларев «Ночь», В.Григорьев «К ночи» ж.б.

В.К.Кюхельбекердин «О направлении нашей поэзии, особенно лирической, в последнее десятилетие» деген макаласында В.А.Жуковскийдин мектебинин элегиктерин көп учурда «Айды» негизги штамп катары алышып, ага көбүрөөк басым жасалганын сындаган [77, 192]. «Ай» темасын биринчи болуп, Жуковский баштаган, адам мүнөзүндөгү карама-каршылыкты, караңгы сезимдерди «Ай» аркылуу берген. 1820-жылдары жазылган элегиялардын көпчүлүгүнүн темалары бирин-бири кайталаган учурлар көп болгон.

Романтикалык элегиядагы окшоштуктарды 1824-жылы В.К.Кюхельбекер «Прочитай любую элегию Жуковского, Пушкина или Баратынского, знаешь

все» [77, 194] деп сындаган. Анын байкоосунда элегиялардын мазмунундагы лирикалык композициянын элементтеринде кайталоочулук болгон.

Орус элегиясы мурунку доордогу элегиктердин эмгектеринин натыйжасында пайда болуп жана өнүккөн. Орус романтиктерине, XVIII кылымдагы англичандардын «Көрүстөн поэзиясы» (английская «Кладбищенская поэзия») жана Э.Юнганын «Жалоба, или Ночные думы» поэмасы, ошондой эле Т.Грейдин, франциялык элегик акындар Э.Парни, Ш.Мильвуалардын таасири аябай чоң болгон. Б.В.Томашевский: «Элегии Парни были своего рода типом, определяющим общие свойства жанра» [114, 119] - деп жазган. Бул тууралуу Пушкин да орус элегиктерин, «Наследники Тибулла и Парни» [114, 120] - деп атаган.

К.Н.Батюшковдун элегиялык топтому өтө көп түстүү, анын тажрыйба китебинде атайы элегияга бөлүм берилген. Ал 1817-жылы Жуковскийге жазган катында «Мне хотелось бы дать новое направление моей крохотной музе и область элегии расширить» [29, 448] - деп жазат. Сынчы В.Г.Белинский К.Н.Батюшковдун чыгармачылыгына көз салып: «К.Н.Батюшкову принадлежит заслуга создания элегий «особого рода»: поэт вводит здесь даже событие под форму воспоминания, проникнутого грустью» [34, 50] - деп белгилейт.

1815-жылы «Вестник Европы» журналында Андрей Раевскийдин «К Эмине» [160, 35] аттуу элегиясы басылып чыгат. Адаттагыдай сүйүү элегиясына коомдук жана тарыхый теманы кошконго аракет кылганы байкалат.

1810-жылы жазылган элегиялардын ичинен бир топ жаңычылдыгы жана маанилүүсү Батюшковдун «Дашковго» деген элегиясы болуп, анда граждандык позициясы, патриоттуулук милдетти жогорку деңгээлде көрсөтө алган.

А.С.Пушкин Е.А.Баратынскийди жогору баалап, мындай деген: «Е.А.Баратынскийдин биринчи чыгармалары элегиялар жана ал бул түрдө алгачкылардан болгон» [97, 50]. Андан ары анын ырларынын бышып жетилгендигин, өзгөчөлүккө ээ экендигин баса белгилейт. Баратынский көпчүлүк акындарга окшоп жаңы тема киргизүү менен жанрга кандайдыр бир

өзгөчөлүк киргизген эмес, ал сүйүү темасын жазып, бирок кырдаалды бири-бирине байланыштырган. Мисалы, адам жана табият, чөйрө эмоциясына жана жандүйнөсүнүн калыптанышынын таасирин көрсөтүп, ошол эле сүйүү элегиясын жаңы талаптар менен жазган. Ал төрт жылга жакын мекенинен сыртта жүрүп, мекенди сагынуу, көңүл чөгүү, ажыроо, үмүтсүздүк сыяктуу элегияларга башка акындарга салыштырмалуу көбүрөөк кайрылган.

Элегия жанрынын өнүгүү жолунда Ю.М.Лермонтовдун да таасири күчтүү болгон. Ал 1829-1830-жылдары «О! если б дни мои текли...», «Дробись, дробись, волна ночная...» деген ушул эки ырын элегияга кошкон. Андан сырткары «Опасение», «Разлука», «Одиночество», «Раскаianie» өңдүү ырларын да элегия деп атаган. Лермонтовдун элегияларында абстракттуулуктун ордуна, жеке индивидуалдуу каарман жана анын тагдыр жолу айтылат. Ырдын негизги мазмунун каармандын сезими, ой-толгоосу эмес, психологиялык абалы түзөт. Лермонтов кайсы гана темага кайрылбасын, ошол нерсеге олуттуу ойлору менен мамиле кылган. Анын табияты токтоо, туруктуу болгонун жазган ырларынан байкоо оңой эле, жаштыгына карабай чоң темаларга кайрылган жана ырларында реализмдин, романтиканын күчтүүлүгү сезилип турат.

Ю.М.Лермонтов өзүнөн мурдагы К.Н.Батюшков, Е.А.Баратынский, К.Ф.Рылеевдер тарабынан жазылып келген тарыхый элегияларды улантып, биринчи жолу 1829-жылы «Наполеон» деген тарыхый элегиясын жазган.

1830-жылдын экинчи жарым жылдыгында Лермонтовдун элегияларында сүйүү, философия, саясий элегиялары биригип, орус элегиясында жаңы айырмачылыкты жараткан. «Дума» чыгармасы акындын элегия жанрындагы эң ийгиликке жетишкен лирикасы болуп эсептелет. Бул ырында элегиянын сатира менен айкалышканын эске алып, инвективалык элегия деп атаса болот. Бул элегия жанрлардын өз ара айкалышын түшүндүрөт.

Элегия жанры адабият майданынан бир аз четке сүрүлүп калган кезде Н.А.Некрасов өз элегияларын жаза баштаган. Ал өзүн элегия жанрынын түптөөчүлөрүнүн шакирти катары эсептеп, элегиялык лирикаларды биринин

артынан экинчисин жаза берген. 1874-жылдары Некрасов элегия жанрынын жаңы бир циклин жаратканын Б.М.Эйхенбаум айтат [137, 59].

XIX кылымдын аягында орус адабиятынын өсүү процессинде элегиянын орду бир топ өзгөрөт. Кээде ал башка жанрларды жаратса, кээде аларды синтездеп, кошулуп да кеткен. Адабият тармагында проза жанры эң негизги ролго өткөн мезгил болгон. Л.Н.Толстой, М.С.Тургенев, М.Е.Салтыков-Щедрин, Н.С.Лесков, В.Г.Короленко, А.П.Чехов өңдүү жазуучуларга салыштырмалуу таланттуу акындар болгон эмес, бирок алар менен катарлаш поэзия да жашаган. Акындар 80-90-жылдары XIX кылымдын жүзүн, элдин социалдык абалын, келечекке көз карашын чагылдырып жазышып, окурмандардын купулуна толгон көптөгөн ырлар жыйнагын жарыкка чыгарышып ийгиликтерге жетишкен.

Элдик кыймылдын күчү бийликтин кубаттуу күчүнө тең келе албай алсырап, каарданган залым Александр III бийлигинин гана карамагында мыкчылып калган болчу. Орус кыймылы, б.а., элдик кыймыл бир гана ыйлап кайгырып, капалангансып гана тим болгон. Ошонун таасиринде 80-90-жылдардагы сар-санаа, кайгы-муң, жашоого нааразычылык, жалаң гана муң-ый акындардын ырларында орун алып, элегия жанры өтө жандуу жана активдүү өнүккөн.

XVIII кылымдагы адабиятта пародиялык элегия анча таралган эмес. Бул болсо элегия жанры классицизм доорунда «негизги жанрлардын» катарына кирбегендиги менен түшүндүрүлөт. Элегия – жанрына көңүл аз бурулгандыгына байланыштуу пародиялык элегия да аз санда жазылганы белгилүү. Пародиялык элегия конкреттүү түрдө белгилүү бир адресатка жазылган эмес, болгону Ф.А.Эминдин гана А.П.Сумароковго жазган пародиясы бар. Мындан сырткары конкреттүү адресатка пародия жазылган эмес. Пародиялык элегияларды ар түрдүү авторлор жазган менен, алардын бир тобунун окшоштук жактары бар болчу. В.К.Третьяковский, А.П.Сумароков, А.А.Ржевский, Ф.Козельскийдин чыгармаларында пародиялык элегияларды кезиктирүүгө болот. Мисалы, Третьяковскийдин чыгармаларынан алсак «Не

возможно сердцу, ах! Не иметь печали...», «Тени в памяти живут только, ах! Простые...» деген пародияларын кездеширебиз. Ал эми А.П.Сумараковдо болсо «Но, ах! Покорствуя случаям и судьбине...», «На что ты, ах! Меня, на что в свой плен брала!...». Мындай пародиялык элегияларды П.Фонвизин, С.Нарышкин, И.Дмитревский, В.Санковский, Ф.Козельский, А.Ржевский, М.Поповдордон жолуктурууга болот. Бирок алардын баарысы өздөрүнүн элегиясы күлкүлүү чыгыш үчүн «Ах» деген сырдык сөздү колдонгон.

Пародисттер элегиянын адабий жогорку деңгээлин, жөнөкөй күнүмдүк жашоого байланыштырып, төмөн деңгээлде жазышат. XIX кылымдын башында тамашалуу элегия пайда болот жана жылмындап бирөөнүн үстүнөн күлүү жанр катары эмес, адаттагы эле турмуштагы көрүнүш катары, сатириктер болсо өзүнүн темасы катары кабыл алат.

XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башында тамашалуу элегия жанданат, бирок бул мезгилде элегия жанры өз популярдуулугун жоготкон эле. Ошентсе да, коомчулуктун элегияга болгон кызыгуусу төмөндөгөн эмес.

Элегия жанры орус адабиятында XVIII кылымдын экинчи жарымында пайда болуп, В.К.Третьяковский, А.П.Сумароков, А.А.Ржевскийлердин жазган элегиялары менен калыптанды. XIX кылымда В.А.Жуковский, К.Н.Батюшков, А.С.Пушкин, В.К.Кюхельбекер, Е.А.Баратынский, М.Ю.Лермонтовдор, XX кылымдын тушунда А.А.Блок, И.А.Бунин, В.Я.Брюсовдор эң күчтүү элегияларын жазышып, жанрдын өнүгүп-өсүү, гүлдөө дооруна жеткирди десек жаңылыштык болбос. Орус элегиясы эки кылымды басып өтүп, тарыхында улуу акындар, адабиятчылардын алптары жазылды.

Ал эми Чыгыш адабиятында элегияга марсия жанры өтө жакын турат. Марсия көбүнчө кайсы бир белгилүү кишинин өлгөнүнө байланыштуу жаралган жана ызаны билдирүүчү ырдын кадимки үлгүсү катары бизге Махмуд Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» китеби аркылуу жетип келди. Алп Эр Тонго жөнүндөгү мындан 2600 жыл мурда жазылган марсия сакталып калган.

Элегия-марсия өз алдынча жанрдык белгиге ээ болуп, өз ара төмөндөгүдөй үч топко ажырайт:

Официалдуу марсияга – министр, хан, дүйнөнүн күчтүү адамдарынын жана башкаруучулардын өлгөнүнө байланыштуу аза күтүү элегиясы кирет. Көбүнчө мындай элегияларды хандыктагы сарай акындары айтышкан жана алар ошол үчүн сыйлыктарды алышкан. Бул сыйлык акындарга шык, эргүү берүүнүн стимулу катары ошол учурдагы же келечектеги материалдык сыйлык болуп эсептелинген.

Марсияга - өзүнүн жакын туугандарынын өлгөнүнө арналган элегия кирет. Мындай мотивдик түзүлүштөгү кошоктордо маркумга болгон акындын чын көңүлдөн кейүүсү элегиянын жогорку деңгээлдеги экспрессивдүү-көркөмдүк баалуулугун көрсөтөт.

Диний элегияга дин өкүлдөрүнүн лидерлерине жана аалымдарына анын ичинен «Сайид-ал-шухадо» - Имам Хусейнге жана анын жолдошторунун өлгөнүнө арналган элегия. Мындай элегиялар бийик чыгармачыл баалуулуктарды, идеалдуу дүйнө караштагы мотивдердин түзүлүшүн андагы дин өкүлүнө болгон чын ыкластан берилүүсү жана алар менен жогорку моралдык, этикалык кызматташууну өз ичине камтыйт [82, 498].

Жазма адабияттарда, т.а., өзбек, тажик жана башка коңшу элдердин улуттук поэзиясында кайсы бир белгилүү кишинин өлгөнүнө байланыштуу марсия жазуу салт болгон. Мисалы, Навои өзүнүн устаты жана пири болгон Абдурахмон Жаминин өлгөнүнө байланыштуу көлөмдүү марсия жазган. Ал эми Алишер Навои каза болгондо Хондамир, Мавлона Сохиб Доролор марсия жазышкан. Хондамир өз марсиясында Навоинин каза болгонуна байланыштуу эл башына түшкөн кайгыны төмөндөгүчө баяндайт: «Навоинин өлүмүнөн соң ар бир үйдү кайгы капалык каптап, кайгылуу үндөр бурч-бурчтан угулуп жатты. Бул кайгылуу окуяны укканда темир да, таштар да күйүп, өрттөнүп турду» [166].

Гениалдуу таланты бар акындар касыданын чектөөлөрүнөн чыгып, өздөрүнүн алдыңкы социалдык-философиялык жана этикалык көз караштарын

беришкен. Ушундай сарай акындары Эмир Муиззи (1049-1126), Рашиддин Ватват (1087-1178), Унсури (960-1040) ж.б. көбүнчө өздөрүнүн касыдаларын хандарга, ханзадаларга, увазирлерге жана башкаруучуларга арнашкан. Ал эми Рудаки (858-941), Носир Хосров (1004-1088), Саади Ширази (1181-1291), Обейд Закани (1270-1371), Хакани (1120-1199), Жами (1419-1492), Алишер Навоилердин (1441-1501) чыгармачылыгында касыданын тематикасы кеңейген. Алар өздөрүнүн касыдаларын социалдык, философиялык, этикалык тематикаларда жазышкан. Негизинен, кайсы бир белгилүү адамга жазылган касыдаларда техникалык жактан ашыкча макталган саптар көп болгондуктан окурманга, кала берсе угуучуларга да түшүнүксүз болгон.

Жалпы насиба тематикасындагы касыдаларды, б.а., бардык касыдаларды төмөндөгүдөй топторго ажыратышкан:

1. Муножаат касыдасы;
2. Нат касыдасы;
3. Мадхия касыдасы;
4. Фахрия касыдасы;
5. Хажвия касыдасы;
6. Марсия касыдасы;
7. Бахория касыдасы;
8. Ишкия касыдасы;
9. Хамрия касыдасы;
10. Холия же Хасбия касыдасы;
11. Хабсия касыдасы;
12. Тарыхый касыдалар;
13. Философиялык-диний касыдалар;
14. Этикалык мазмундагы касыдалар;
15. Насиб эмес касыдалар;
16. Табигый эмес касыдалар [87, 40].

Жогорудагы аталган касыдалардын арасынан бизге тиешелүүсү марсия касыдасы. Себеби, марсия касыдасы элегия жанрына окшоп тирүүлөргө эмес, өлгөндөргө арналат.

Чыгыштын улуу акындарынын бири Рудакинин чыгармачылыгында «Элегия о старости» жана «Мама вина» деген касыдалары бар. «Мама вина» касыдасы чеберчилик менен жазылгандыктан азырга чейин касыдалардын мыкты үлгүсү катары жашап келүүдө. Рудаки касыдалардын түрлөрүн да жараткан. Мисалы, столдо отуруп вино ичип жатканда жаралган «хамрия», сатиралык «Хаджвия», өлүм элегиясы «марсия». Ал фольклордон таасирленип, аны үлгү кылып табышмактарды «лугз» да жазган. Рудаки өзүнүн чыгармачылыгында дүйнөнү түшүндүргөн философ болгон эмес, бирок ал өзүнүн сезими менен дүйнөнү сезген жана жакшы адам болууну максат кылган акын. Ал жупуну сулуулукту, ак көңүлдүүлүктү, аракетчилдикти баалаган жөнөкөй акын, адам катары жашап өткөн [87, 40].

Бүгүнкү кыргыз поэзиясында көп кездешкен 11 муундуу аксак уйкаштыктардын бизге оошуп келгендигин сөз келгенде белгилеп коюуну туура көрүп турабыз. Ишенбек Султаналиев «М.Алыбаевдин поэзиясы жана анын стилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу кандидаттык диссертациясынын авторефератында мындай дейт:

«Кыргыз поэзиясына «Отуз жаштан» тартып «Кандуу жылдарга» чейинки көркөм шедеврлерди берген бул көркөм форма, биздин оюбузча, эки улуу этномаданияттын айкалышынан (Түрк адабияты менен араб, перс адабияты) жаралган. Алсак, аллитерация, ассонанс, редиф, муун уйкаштыгы байыркы түрк адабиятынан келсе, 11 муундуу ыр түзүлүшү, андагы аяккы сөздөрдүн уйкашуусу – рубаи формасы араб, перс адабиятынан оошкон. Муну В.Радлов, Л.К.Герасимович, Т.Н.Меликов, И.Стеблева, К.Рысалиев, Б.Керимжанова ж.б. окумуштуулардын пикирлери, Орхон-Енисей жазмаларынан тартып, Ж.Баласагун, М.Кашкарлердин эмгектери, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы жана араб, персид адабий эстеликтери далилдейт» [105, 26].

XX кылымдагы өзбек адабиятында аз болсо да кээ-кээде марсиялар жазылып турган. Аларда көбүнчө кайсы бир элдин коомдук ишмеринин же баатырынын каза болгонуна байланыштуу адамдардын башына түшкөн азап жана кайгылар чагылдырылган. Бирок бул чыгармаларда аза жана кайгы менен бир катарда ошол баатырлар инсанияттын улуу максаттарына жетүү жолунда жана элдин кызматын кылып жүрүп курман болгонуна өзүнчө көңүл бөлүнүп, адамдарга руханий дух берүү башкы планга чыгат [166].

XIX кылымдагы өзбек адабиятынын эң атактуу өкүлдөрүнүн бири – бул Муками Мухаммад Амин-ходжа (1850-1903) болгон. Ал Чыгыш адабиятынын эң жакшы салттарын дүйнө адабиятчыларына тааныткандардын ишин уланткан. Акын орус элинин келиши менен турмуштагы өзгөрүүлөрдү адабиятка алып келип, өзбек адабиятынын жаңыланышына өз салымын кошкон. Акындын ырлары өзүнүн тирүү кезинде эле бүтүндөй Туркистандын түрдүү шаарларын “жөө тумандай” каптаган жана ырчылар анын ырларын обонго салып ырдашкан. Мукимий көбүнчө улуттук боштондук жөнүндө ыр жазган, өзүнүн чыгармачылыгы жана бийик аброю менен поэзия “мектебин” жаратууга жетише алган.

Мукимий өмүрүнүн акыркы жылдарында кулак оорусуна, боор ооруусуна чалдыгып, ден соолугунан жапа чеккен. 1902-жылдын 16-декабрында Анжиянда катуу зилзила болуп, шаар кыйроого учурап, 4652 киши курман болот. Акын бул окуядан таасирленип, шаарга барып, зилзаладан кийинки абалды өз көзү менен көрүп, тарых-марсия деген кайгылуу ыр жазат. Акын окуяны төкпөй-чачпай баяндап, анын келип чыккан себебин коомдогу терс көрүнүштөргө, адеп-ахлак менен байланыштырат. Бул зилзала коомдогу айрым адамдардын бузулушунан көрөт. Бул ыр акындын өлүмүнөн бир ай мурун «Туркистон вилоятининг гезитине» жарыяланат. Мукимий 1903-жылдын 25-майында каза болот. Адабиятчылар Мукимийдин бизге жетип келген мурасы 10 миңге жакын ыр сабынан турган чыгармалары калганын болжолдошот. Алардын көпчүлүгү лирика жана тамашалуу ырлардан турат.

Мукимийдин адабий мурасынын негизги бөлүмүн салттык лирикалуу маанайдагы ырлар жана тамашалар түзгөн. Мукимий табиятынан төкмөлүккө жакын болуп, Көптөгөн замандаштары катары өзбек жана тажик тилдеринде чыгармаларын бирдей эркин жаза алган. Акындын көптөгөн ырлары жазылуу тарыхына ээ болгон. Акындын белгилүү себептер менен жазылган ырларынын арасында 1892-жылдагы Ташкенттеги болгон козголоңдун активдүү катышуучуларынын бири Ташкент шаарынын башкаруучусунун орун басары Инъомхужага арналган «Тарихи фавти ноиби Тошкандий» деген беш бейттен турган тажикче тарых-марсиясы бар. Инъомхужаны Туркистан аскер округунун соту 1892-жылдын 10-декабрында Иркутск губерниясына сүргүнгө айдайт. Бирок ал оорукчан болгондугуна байланыштуу сүргүнгө жиберилбей, камактагы мөөнөтүн ушул жерде өтөйт. Ал 1897-жылдын 3-февралында каза болот. Тарых-марсияда акын орус саясатына каршы баш көтөргөн каарманга болгон мээримин, сүйүүсүн ачык билдирет. «Ал камакта кыйналып кан ыйласа да, акырында шейит болду. Ал каза болгон күнү кары-жашы дебей бүтүндөй Кокондун эли кайгырып аза күттү» - деп айтылат марсияда. Мукимий Инъомхужанын азаптарына өзүнүн ортоктош экендигин белгилейт. Акындын оюнча Инъомхужа өлгөн эмес, аны өлтүрүшкөн, ошондуктан ал шейит кетти. Ал жашоого жөн гана келип кеткен эмес, өтө чоң иштерди жасагандыгы үчүн эл-журттун мээримине, сүйүүсүнө татыктуу болгондуктан бүтүндөй Кокон эли аза күттү.

Эң өкүнүчтүүсү Мукимий 1898-жылдагы Дүкчү Эшен башчылыгындагы элдин эркиндик үчүн кылган аракетин мына ушундай терең түшүнө албаган [164].

Казак адабиятындагы элегия жанрынын негиз салуучуларынын бири акын Махамбет Өтемисов (1803-1846) болгон. Ал өз башына түшкөн тагдырдын оор сыноосунан улам лирикалык жанрдагы ырларын досторуна, душмандарына арналган ырлары, жоктоо, толгоо, элегия, чакыруу формасында жазган [163]. Казак элинин залкар жазуучусу Мухтар Ауэзов Махамбет Өтемисовдун чыгармачылыгын жогору баалап: «... Махамбет бұрынғы, соңғы

казак ақындарының ішіндегі ең бір күштісі деп саналуға тиіс. Махамбет жырлары өз заманындағы ең қанды, ең әсерлі сөз, көпшіліктің өз үні, өз тілі, өз арман талабы» [168] - дейт.

Акын Махамбет Өтемисовду казак поэзиясындағы алгачкы элегияларды жазган акын деп айтканыбызды төмөндөгү материалда берилген бир топ ишенимдүү фактылар менен далилдегибиз келет:

«... Махамбеттің кейбір өлеңдерін, әсіресе оның өмірінің соңғы кезіндегі шығармаларын - элегиялық өлең деуге болады. "Абайламай айрылдым", "Нарын" және басқа сол сияқты өлеңдер өткенді еске түсіруге арналған, жан қасіретін көрсететін, ақынның жалғыздық қайғысын, тарыққан көңілін білдіретін элегиялық мотивті өлеңдер, мұнда оның басында бір зұлым тағдырдың қара бұлты төніп тұрған сияқты.

Мен тауда ойнаған қарт марал,
Табаным тасқа тиер деп,
Сақсынып шыққан қиядан,
Қайыңның басын жел соқса,
Қаршыға қуыс қайғырар:
Балапаным суға кетер деп,
Мамығын төккен ұядан,
О дағы біздей болған сорлы екен, -

дейді ол. Махамбеттің элегиялық өлеңдері аса суретті, тамаша көркем. Бұлар ақынның тек жалаң өз қайғыруының сәулесі емес, ол басқа түскен сол кездегі ауыр халдердің айнасы болды» [168].

Акындын бир нече ырларында кайгынын элементтери жашаган, аны биз Исатай баатыр өлгөндөн кийин, бай-манаптардын элди мурункудан бетер катуу эзүүсүнө байланыштырсак болот. Анткени, анын жоро-жолдошторуна дем-күч берип, өмүрдөн, жашоодон түңүлбөөгө, келечекке карап умтулууга чакырык жасаган ыр саптарын кездештирүүгө болот.

«Казак поэзиясынын күнөстүү аскар бети» деп М.Ауэзов баалаган, казак элинин классик акыны, коомдук ишмер Абай Кунанбаев (1845-1904) өз мезгилинде казак адабиятынын гүлдөп өнүгүшүнө зор салым кошкон. Ал дүйнөлүк адабияттын алптары болгон Гете, Байрон, Пушкин, Лермонтов ж.б. адабий мурастары менен тааныш болгондуктан, аларды орус тили аркылуу казак тилине которгон. Ал котормолордун негизинде бүтүндөй Орто Азия анын ичинде эми телчигип келаткан кыргыз адабияты да руханий азыка алып турган. А.Кунанбаев дүйнө адабиятынан өзү дагы таасирленип, бир нече чыгармаларын жазган. Мисалы, «Карангы тунде тау калгып» аттуу элегиясынын жаралышына Ю.М.Лермонтовдун И.В.Гетенин «Жолоочунун түнкү ыры» («Ночная песнь странника») аттуу котормосу түздөн-түз түрткү болгон. Ушундай ар түрдүү адамзат маданиятынын баалуу, кайталангыс, көрөңгөлүү катмарлары Абай тарабынан жандандырылган жана казак улуттук маданиятына, салттуу традициясына айкалыштырган [165].

Дагы бир казак элинин улуу акындарынын бири, жазуучу, философ, композитор, тарыхчы Шакарим Кудайберди уулу (1858-1931) жети жашынан атасынан жетим калып, чоң атасы Кунанбайдын колунда тарбияланат. Анын көп жанрдагы поэтикалык чыгармаларынын өзөгүн граждандык лирика, философия, элегия, сонет, тарыхый балладалар, элдик ырлар ж.б. түзгөн. Шакаримдин лирикаларындагы каармандар Абайдын кейипкерлери сыяктуу башынан өткөргөн кайгылуу жана кубанычтуу күндөрдү чагылдырып берет. Акын айрым ырларында муңдуу обон созот, бул кургак эле пессимисттик эмес. Абайдын лирикалары сыяктуу эле Шакаримде да каармандын көңүл түйшүгүн, анын абалын сүрөттөгөн «жаралы жүрөк», «улы жүрөк», «жылы жүрөк», «ет жүрөк» деген сыяктуу сөздөрдү образдуу пайдалана алган. Мисалы, көбүнчө акындын каармандары сүйүү жолунда «от жүрөгүн» колуна алып, «таза жүрөк» издеп баратып, «шум жүрөктөр» менен бет келишет. Турмуш тоскоолдуктарынан аша албай калган кездерде баягы «от жүрөгү» дароо эле «дарттуу жүрөккө» айланат.

Акын бүтүндөй чыгармачылык жолунда адамгерчилик маселесин, ар-намысты, тазалыкты, ыймандуулукту биринчи орунга коюп, «Арың сатпа, териң сат, адалды изде» деген. Бул маселелерге ал өз элинин уулу катары караган.

Биз казак адабиятындагы элегия жанры боюнча материалдарга көз салганыбызда, казак адабиятчылары элегияны ыр түрүндө эле эмес, кара сөз түрүндө да жазганына күбө болдук. Мисалы, «Казак прозасынын эгемендүүлүк жылдарындагы көркөм ааламы (повесттер жана аңгемелер)» деген Г.Балтабаеванын доктордук диссертациясынын авторефератында өткөн кылымдын 20-жылдары жазылган Аскар Алтайдын «Алтай элегиясы (Кызыл бөлтүрүк)» повесть-притчасы жөнүндө сөз болот [26, 18]. Андан сырткары азыркы учурда да кара сөз түрүндөгү элегиялар жазылып жаткандыгын казак тилиндеги «Нур Астана» гезитинин 2011-жылдагы махабат күнүнө карата чыккан санына жаш калемгер Амангелди Кеңшилик уулунун «Махаббат элегиясы» [154, 4] аттуу чыгармасынан үзүндү берилгендиги далилдейт.

Демек, казак адабиятындагы элегия жанры Абай Кунанбаев баштаган жоон топ акындардын ырларында эле эмес, кара сөз түрүндө да жазылып келгендигин жогорудагы фактылар күбөлөндүрөт.

Жогорудагы сөз болуп, саналып өткөн белгилер элегияны лириканын башка жанрларынан айырмалап туруучу белгиси катары карасак болот. Элегиянын айрым бир белгилери мисалы, лирикалык каармандын ички кайгысы, зарлоосу лириканын арман, кошок жанрларына да окшошуп кетет. Бирок, кошоктордо дүйнөдөн өткөн адамдын жакындары - аялы, аялдары, карындаштары, кыздары, келиндери жана башка тууган-туушкандары тарабынан өзүнчө обон менен ый аралаш айтылган. Анда каза болгон адамдын ким экендиги (кулк-мүнөзү, ишмердиги, адамгерчилиги, башка асыл сапаттары) билдирилген, айрым сатиралык мүнөздөгү кошоктордо маркумдун терс сапаттары да айтылган [134, 44].

Демек, элегия арман, кошок ырларынан келип чыкса да, эки жанрдын өз алдынча кескин айырмачылыктары бар экендигин белгилеп коюшубуз шарт. Ал

өзгөчөлүк кошоктордо каза болгон адамдын кулк-мүнөзү, адамгерчилик сапаттары биринчи жактын баяндоосу менен ишке ашса, ал эми элегияда ошол каза болгон адамдын (атасы, апасы, бир тууганы ж.б.) өткөндүгүн баяндоо менен бирге лирикалык «мендин» ички кайгысы, муңу, зарлоосу биринчи планга чыгат.

Жогорудагы пикирлерден улам элегиянын жанрдык белгилери катары биз төмөнкүлөрдү көрсөтөбүз:

- 1) Элегия – поэзиянын лирикалык тегине кирет;
- 2) Элегия – алты стопалуу (гекзаметр) ыр түрүндө болуп, көбүнчө аксак, аттама, сонет формасында жазылып жүрөт;
- 3) Элегия – алгач аскерге чакыруу, мекенге болгон сүйүү, табигаттын сулуулугун даңазалаган ырларды өз ичине камтыган;
- 4) Элегия – жеке адамдын көңүл түйшүгүн, кайгысын, психологиялык абалын чагылдырат;
- 5) Элегия – өмүр, өлүм, оору ж.б. түрдүү турмуштук трагедияларга карата жазылат.

Элегия жанры лирикалык текке кирип, турмуш чындыгын лирикалык каармандын ички сезими, муң-зары аркылуу берип, кээде экинчи даражадагы ырлардын катарын толуктаса, кээде тескерисинче өнүгүп отуруп, ушул күнгө жетип келди. Жанр өзүнүн табиятын сактап, акындардын талант көрөңгөсүнө жараша өркүндөп, тематикасы байып, ички муңканууларды өзүнүн чакан формасына сиңирип жашап келатат.

2-§. Кыргыз адабиятындагы элегия жанрынын генезиси: фольклордон профессионалдык адабиятка карай

Кыргыз фольклоруна кайрылып, Орхон-Энесай жазууларын карап көргөнүбүздө төмөндөгүдөй материалдарга күбө болдук. Кыргыздын ата-бабалары конуш кылган Энесайда табылган рун жазма эстеликтери кыргыз маданиятынын башаты, көркөм дөөлөттөрүнүн бири болуп эсептелет.

Мисалы, Махмуд Кашкаринин «Түрк элдеринин сөздүгүндөгү» «Алп Эр Тонгонун өлүмүнө арналган элегиясын» окуп көрөлү:

Алп Эр Тонга өлдүбү,
Ээсиз дүйнө калдыбы.
Тагдыр өчүн алдыбы,
Эми жүрөк жыртылды.

Ал душман отун өчүргөн,
Аскер ишин нак билген.
Көптү баштан кечирген,
Заман огу тийдиби.

Тер төгүлтүп аттардан,
Бектер келди шашылыш.
Кайгы менен күйүттөн,
Өңдөрү кеткен саргайып.

Көк бөрүдөй улушту,
Жакаларын тытышты.
Жашка толуп көздөрү,
Боздой берип тоо болду [5, 85].

Келтирилген тексттер угуучуга кайрылуу менен башталат. Ал кайрылуу эмоционалдуу фонду жаратканга түрткү берет, т.а., тамыры ырым-жырым поэзиясына барып такалат.

Ушундай ырлар өзүнүн формасы боюнча тарыхый баатырдык поэмаларга жакындайт. Дүйнө адабиятындагы мындай окшоштуктар Байыркы түрк Орхон-Энесай поэзиясынын башында орун алган Тонукөк, Билге-каган, Күлтегенге арналган жазма эстеликтериндеги ойлор бирин-бири кайталангандыгы байкалат. Ошол эле учурда баяндоо формаларында өзгөчөлүктөр бар, башкача айтканда таш бетиндеги жазмаларда сөз өлгөн маркумдун атынан жүргүзүлөт. Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча Орхон-Энесай жазмалары көрүстөн поэзиясы болуп эсептелет. Демек, кыргыз поэзиясында көрүстөн темасындагы элегиялар ошол VII-VIII кылымдарда таланттуу адамдар тарабынан таш бетине жазылыптыр.

Япон кошокторунда баяндоо акындын атынан берилип, мындай баяндоо япон элегиялык поэзиясынын чоң индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн түшүндүрөт. Ошол эле учурда кошоктор ар түрдүү маданий чындыкты берет [70, 19-20]. Байыркы таш эстеликтериндеги жазуулардан көңүл бура турган дагы бир урунттуу нерсеси – адамды өлүмгө ыраа көргүсү келбегендиги байкалат. Анткени, баатырды «өлдү» дегендин ордуна «учтуу», «айрылдык» же «аздык» деген сыяктуу сөздөр менен алмаштырган.

Мындан сырткары З.Бектенов менен Т.Байжиевдин «Кыргыз адабияты» китебинде Орхон-Енисей жазмаларынын дээрлик баары «Кошок, керээз түрүндө айтылган сөздөрдөн турат» [31, 48] - деп жазганы бар.

Окумуштуу З.Бектенов, Т.Байжиевдердин жана адабиятчы Б.Койчиевдин монографиясында берилгендей, Орхон-Энесай жазма эстеликтериндеги жазуулар маркумдун өзүнүн атынан жазылгандыгы жана ал сөздөр эмоционалдуу фондо кайрылуу иретинде берилүүсү ошол рун жазууларында элегия жанрынын айрым элементтери бар экендигинен кабар берип тургансыйт. VI-VIII кылымдарда жашап өткөн баатырларга арналган рун жазма эстеликтериндеги эскермелер Чыгыш адабиятындагы марсияга кандайдыр бир

деңгээлде үндөшөт. Анткени, рун жазуулары бардык эле адамдарга эмес, эл үчүн кызмат кылып өткөн баатырларга арналып жазылгандыктан марсияга окшошо, маркумдун өзүнүн атынан жазылгандыгы, андагы лирикалык каармандын ички сезимдеринин (кайгыруу, ыза, муңкануу ж.б.) берилиши элегияга жакындашат.

Ал эми кыргыз оозеки чыгармачылыгына келсек, анда толук кандуу элегиянын талаптарына жооп берген ырлар болбосо да, өзөгүн элегиялык мүнөз, муңкануу түзгөн бир топ ырлар бар. Адабиятчы А.Эркебаев «Кыргыз поэзиясынын антологиясынын» I томунун баш сөзүн жазып жатып, мындай деген: «Кыргыз элдик поэзиясынын башында сөзсүз сүйүү ырлары турат. Өзүнүн маанисине жараша алар «Секетбай» жана «Күйгөн» деп эки топко бөлүнөт. Биринчи топту арзуу, жалынуу, жанын чабуу өңдүү мотивдер, лирикалык маанайдагы жайдары ырлар түзөт. Ал эми «Күйгөн» деген сөз өзү айтып тургандай, ал бактысыз махабатка муңканууну билгизет, башкача айтканда, бул топко мундуу, элегиялык мүнөздөгү ырлар кирет» [75, 6].

Кыргыз адабият таануусунун түгөнгүс кени болгон элдик оозеки чыгармачылыгыбызда «Күйгөн», «Кошоктор», «Арман» ырлары өтө кеңири тараган. Мына ошол ырларда элегиянын элементтерин кездештирүүгө болот. Мисалы, кошоктордун дээрлик бардыгында, көзү өткөн адамдын тирүүсүндөгү эмгеги, эрдиги даңазаланат. Бирок, ошол эле мезгилде элегияга да мүнөздүү болгон «өкүнүү, ыза болуу, күйүү, зарлоо» сыяктуу адамдын ички сезиминин кошоктордо, сүйүү ырларында берилишинен улам, элегия кыргыз фольклорунда түз маанисинде болбосо да кыйыр түрдө жашап келген десек болот.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында элдин ой-санаасы, келечеке болгон үмүтү, ошол эле мезгилде орундалбай калган тилектери, өмүрүндөгү өксүктөрү (жардылык, оору, жакындарынан ажыроо, туяксыз өтүү ж.б.) дастандарда ырдалып, эпостордо айтылып келген. Мисалы, лиро-эпикалык дастандардын катарын толуктаган “Саринжи-Бөкөй”, “Олжобай менен Кишимжан”, баатырдык эпостор “Манас”, “Курманбек”, “Жаңыл Мырза” ж.б.

баш каармандар каза болгондо эл ичиндеги кошокчулар баатырдын жүргүзгөн акыйкат иштерин, керээз сөзүн, жүзөгө ашпай калган армандарын кошуп айтышкан. Эл ичиндеги таланттуу адамдар тарабынан ошол баатырдын атын унутпоо максатында күүлөр чыгарылган (арман күүлөр, кошок күүлөр, ботой күүлөр, керээз күүлөр).

«Эл адабияты» сериясынын 21-томунун баш сөзүн жазган С.Егембердиева: «Кошок» оозеки чыгармачылыктын ичиндеги эң байыркы жанр экени белгиленүү менен улуу эпосубуз «Манас» да кошоктон чыккан деп айтылат - деп белгилеп, андан ары - ... «Манас» эпосунун кайсы гана жеринен окубайлы, кубаныч менен кошо кайгынын зары да өкүм сүрүп, жүрөктү эзген кайгынын муну топтолуп, өткөндү эскерип отуруп «Манас» эпосунун жаралышына шарт түзгөн болуу керек» [49, 5-7] - деген оюн айткан.

Жогорудагы пикирден улам биз дагы кыргыздын океандай чалкыган “Манас” эпосунун С.Орозбаков айткан вариантынан “Алманбет баатыр атасынын сарайын, жер-суусун көрүп арман кылганы” деген бөлүмүнөн элегияга таандык элементтерди кездештирдик. Алманбет баатырдын тагдыры өтө кейиштүү болуп, ичиндеги бугун чыгарып, көңүлүнүн тереңинде көмүлүп жаткан Ата Журтка болгон кусалыгы, муңкануусу, өксүүсү төмөндөгүчө берилет.

...Кирди-чыкты жаштыктан
Кишиликке жанган жер,
Дүнүйөсү курусун,
Киндик каным тамган жер,
Адамдыкка турган жер,
Ар ишке моюн сунган жер,
Атадан калган курган жер...
...Жылаңайлак, жылаң баш,
Эки жашар, беш жашар
Ошол кезде биздин жаш,
Көйнөк кийбей жылаңач,

Көзгө жетпей биздин чач
Ойногон жерим - ушу жер,
Оюлган кытай биздин эл.
Орунуна атамдын
Кондурган калды алтын так,
Кучактаган чоң чынар –
Өз колум менен сайган бак. [78, 272]

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы өзүнүн идеялык-көркөмдүгү менен дүйнө элин таң калтырып келет. Ошондой көөнөрбөс бай мурастарыбыздын ичинде көлөмүнө жана идеялык-көркөмдүк маанисине карап, кыргыз эпостору эки топко бөлүнүшөт. Биринчиси “Манас” үчилтиги кирген улуу эпос, экинчиси болсо кенже эпостор. Мына ошол кенже эпостордун тобуна кирген баатырдык түрдөгү эпостордун бири “Курманбек”. Бул эпосту көптөгөн акындарыбыз өзүнүн варианттарында айтып жүрүшкөнү белгилүү. Биз К.Акиевдин вариантындагы Курманбек баатырдын калмактын каны Дөлөндүн колуна жарадар болуп, арман кылган жеринен мисалга келтирмекчибиз:

Кадырым сурап киши жок,
Калганым ушу турбайбы,
Кадыр түнгө түш көргөн,
Арманым ушу турбайбы,
Башымды желөөр киши жок,
Калганым ушу турбайбы,
Баягы күндө түш көргөн
Арманым ушу турбайбы,
Эр сайган эгиз турбайбы,
Эмгектүү жалгыз турбайбы,
Жоо сайган эгиз турбайбы,
Жоголчу жалгыз турбайбы,
Жалтанбаган баатыр баш

Жаман аттан муңайды...

-деп, Курманбек баатыр ички муңун айтат. Ырды окуганда көкүрөгүндү бүдөмүк ойлор ээлеп, аң-сезимиңе жалгыздык, башыңа иш түшкөндөгү азаптар келип, мына ушундай сезимдердин курчоосунда каласың. Ырдын кийинки саптарында да ушундай эле элегиялык маанайдагы муңайымдуу арманга күбө болобуз.

... Ак кепиндеп, аруу жууп,

Көмөр кишим болсочу.

Кадырым сурап кашыма,

Келер кишим болсочу...

Кара көзүм өткөнчө

Көрөр кишим болсочу...

Кара жерди кең оюп

Көмөр кишим болсочу... [71, 187-188]

Курманбек баатыр ээн талаада жарадар болуп калганда аталаштан алты, энелештен эки тууганы келип башын жөлөп, абалынан кабар алган жок. Баатыр керек кезде бир муштумдай түйүлө калган, өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болгон бир тууганы жок болгонуна өкүнүп, зар какшайт. Өлүм төшөгүндө жаткан Курманбек атасынын Телторуну бербей койгонуна болгон ызасы, денемди итке, кушка жеп кылбай, кара жерди кеңирээк оюп, жерге жашырганга киши болор бекен деген кыжалатчылыгы, бир сөз менен айтканда баатырдын тагдырынын трагедиясы айтуучу тарабынан элегиялуу чагылдырылып берилет.

Улуттук адабиятыбыздын өзөгүн түзгөн элдик оозеки чыгармачылыкта элдик поэмалар да бар. Алардын ичинен байыркылыгы менен айырмаланган “Карагул ботом” дастаны “бүтүндөй” кошоктон турган менен андан мергендин ички күйүтүн, керт башынын азабын муңканган саптарды кездештирүүгө болот. Мергенчинин эки уулу айтышып жүрүп доодо өлөт, дагы эки баласы атышып жүрүп жоодо өлөт, маңдайында жалгыз калган Карагул деген уулун аңчылыктан жолу болбой келатып, эликтин баласы экен деп атып коюп, муңканып, кошоктун үлгүсүндө ички сезимин мындайча баяндаган:

... Жетимиш жаштан ашканда, ботом,
Жексен болуп калганча, ботом,
Жерге эле как баш кирсеңчи, ботом,
Менин желегиме түз тийдиң, ботом,
Желегим өлүп ич күйдүм, ботом.
... Кайберен этин туураттың,
Карыганда атаңды,
Как жыгачтай куураттың.
Күйдүрдүң, ботом,
Күйдүрүп кеттиң сүйдүргүм, ботом... [48, 383-384]

Күчтүү эмоция менен, ичтен түтөгөн күйүт, жоготуу, өкүнүү менен жашоого болгон көңүл калуулар поэманын жандуу өзөгүн түзүп турат. Мергендин ушул трагедиялуу эргүү менен айтылган зарлоосу, муңкануусу, күйүтү, жалгыздык мотивдеринин берилишинен улам ал чыгармада белгилүү бир ченемде элегия бар деген тыянак чыгарганга шарт түзөт.

Элдик оозеки чыгармачылыкта, эпостордо, поэмаларда, поэзиянын “күйгөн” ырларында адамдын жалгыздыгы, күйүтү, муңкануусу көп ырдалып келген. Бул лирикалык каармандын ички сезимдеринин берилиши элдик оозеки чыгармачылыктын рамкасынан чыгып, бийикке көтөрүлүп отуруп, ырчылар чыгармачылыгына да өз таасирин тийгизген. А.Обозканов “Классикалык доордогу кыргыз ырчылары” деген окуу-методикалык колдонмосунда: “Жеңижокту санаа коштогон кайгылуу ырлардын – атасы, десек бап келет. Анын “Балам жок”, “Жалгыз тал”, “Жылан чаккандагы ыр”, “Көксулуу” аттуу ырларында бири кем дүйнөнүн азалуу ызасы, бир караганда шайма-шай өңдөнгөн адам өмүрүндөгү – жалгыздык, үй-бүлө, сүйүү маселеси кошо камтылып мундуу баяндалат – деп, андан ары акындын “Жалгыз тал менен сүйлөшүү” деген ырына токтолот. - “Жалгыз тал” ыры бөлөк төкмөлөрдүн ырларынан, өзгөлөрдөн өзгөчөлөнө, Жеңижоктун өзү сыңары бадырайып эле айырмаланып турат. “Жалгыз тал” элдик салтты өз боюна сиңирген, бирок

автордун өздүк чеберчилигин даана көрсөткөн, төкмөлүк ыкмадагы чыккан кайталангыс ыр” [89, 15] деген оюн айткан.

А.Жусупбеков тарабынан түзүлгөн “Жеңижок” аттуу китептин баш сөзүн жазып жатып, Жеңижоктун ырларына назар салган залкар жазуучубуз Ч.Т.Айтматов: “Жеңижоктун ырлары терең баамчыл көз караштан, ак менен каранын түбөлүктүү күрөшүн түшүндүрүүдөн, Адам Ата, Обо Энеден тартып канат-бутагы тонолуп жалгыз турган талга чейинки дүйнө, тиричилик кеңдигинен жаралган жандуу, тирүү, канаттуу ырлар” [4, 5] - дейт.

“Жалгыз тал менен сүйлөшүү” – бул Жеңижок акындын өмүрүндө бала кучактабай өтүп баратканына зээни кейип, өзүнүн абалын Бакайыр айылынын четиндеги бутак-шагынан ажырап, куурап калуу коркунучу бар жалгыз талга салыштырган чыгармасы. Биз өзүнүн жеке турмуштук трагедиясын ырга салган акындын бул ырын ырчылар чыгармачылыгындагы алгачкы көркөм элегия деп эсептейбиз. Ырдын аты анын мазмунун толук бере алат, анткени анда айтайын деген ой көркөм боектор менен таасирдүү берилет. Тал менен ой бөлүшүү, сырдаш болуу ыкмасында акын өзүнүн арманын айтуусу бул анын чоң табылгасы десек болот. Алардын бири куу баш болуп өмүр бою бала көрбөй жүргөнүн, экинчиси, тукабайдай жайылган бүрүнөн ажырап, бар бутагынан айрылып, бала эмес, бир тууган, ата-энеден кур калганын баян этишет. Акын өзүнүн аянычтуу абалын адегенде эле “арманым аттын башындай” дебестен, чебердик менен тагдырынын бөксө жерин талдын тили менен айткысы келет. Ошол үчүн ага түз эле өзүнө тиешелүү болгон нерселерди (ата-энесин, тууган-туушканын, баласын ж.б.) суроодон баштайт.

Бакайырда жалгыз тал,
Баласы жок байкуш тал!
Жол боюнда жалгыз тал,
Жолдошу жок байкуш тал.
Тукабадай жайылган,
Бүрүң кана, жалгыз тал?
Экөө элең башында,

Бириң кана, жалгыз тал?

Көрүнүп тургандай, акын өтө жүйөлүү суроолор менен кайрылат. Жалгыз тал дагы кезегинде өзөгүн өрттөгөн арманын, кейиштүү тагдырын ага образдуу түрдө жооп кылып кайтарат.

Ага буга чейин эч ким көңүл бурбаганы, ал-абалын мынтип сурабаганы көрүнүп турат. Акындын талды улгайып калган адамга теңеп салыштырганы анын оор басырыктуу, шашпай “сурап калдың эми айтайын” деген сөзүнөн байкалып турат. Ал сабырдуулук менен жооп берип жатып, суроо салган акындын да жөн жеринен сурабаганын билип, анын дагы жүрөгүндө өксүк бар экенин каңкуулап жатат.

Телмирип турган жалгыздын,
Теги-жайын сурадың.
Кара жердин боорунда,
Калганың бар шөкүлдү.
Кайгырасың жалгызга,
Арманың бар шөкүлдү.

Ырда жалгыз тал менен жүрөгү арманга толгон акындын ырайымсыз тагдырга туш болгону салыштыруу, символдор менен берилген. Чыгарманын идеясы даана көрсөтүлүп, жалгыз талдын кейиштүү образы терең ачылган. Муңайымдуу турган тал адам баласы келип алабакан, уук, буурусун, түндүк кыламын деп, анын буралып чыккан бутак-шагын кесип кеткенин баяндайт. Эми, же бутактан, же жалбырактан жок, жарым жан болуп катардан чыгып, баарына керексиз болуп, отундан башкага жарабай куурап калуу алдында турганын айтып, ушул менин жалгыз турганымдын убалы адамга тийсин деп ызырынат. Бул талдын сөөктөн өтүп, жүрөккө жеткен трагедиясын угуп, жүрөгүң ооруп, бул кайгы, азап, аны биротоло мөгдүрөтүп койгон турбайбы деген ойго келесиң.

Акын талдын ички күйүтүн ишенимдүү ачып бергенге жетишкен. Тагдырына таарынган экөө, муң чечишет. Негизинен, ыр кайгылуу аяктайт. Акын талга көңүл айтып, шактарын тоноп кеткен адамга эмес, тескерисинче,

анын оюн бузуп, акылын ууландырган, напсисине кул кылдырган, таш боор заманга таарынганын айтат. Акын ырында адам баласы табияттын бир макулугу экендигин, ансыз өз алдынча жашай албастыгын, ошол себептүү табиятка аяр мамиледе бололу, алардын дагы убалы болот деген ойду астыртан кулагыңа шыбырап, кабарлагансыйт.

“Акынга мансап эмес, тагдыр керек...” деп, орустун улуу акыны А.Блок айткандай, Жеңижоктун акындык тагдыры бир жагынан бактылуу десек, бир жагынан трагедиялуудай элес калтырат. Анткени, акындын дагы бир сөз кыла турган элегиялык маанайда жазылган “Балам жок” ыры буга мисал. Адабиятчы С.Байгазиев “Ата Мекендик жана дүйнөлүк этика” деген окуу колдонмосунда “Акын “Балам жок” деген ырында “О дүйнө көздөй жол тартсам, ордумду басар уул жок” деп кайгырган. Бирок терең аңдай келсек, Жеңижок үчүн бала деген маселе жөн гана атанын биологиялык уландысы туурасындагы маселе эмес, чоң социалдык-педагогикалык, философиялык проблема экенин баамдайбыз” [22, 41]– дейт.

Жеңижок акындык улуу талант аркылуу тагдырдын башка салганын чебердик менен кадырман калкына айтып, көңүлүн бошотот. Бул ыр кошокту элестетип, лирикалык каармандын арыз-муңун, өкүнүүлөрүн элестүү берген чыгарма. Ырды баштан аяк кунт коюп окуган адам, оор үшкүрүнүп “бири кем дүнүйө” деп акынга боор тартып, кабатырга түшөт. Жеңижоктун бул ыры өзүнүн жеке турмушуна байланыштуу болуп, көкүрөк толо муң, кайгы менен элдик поэзияга, төкмөлүккө таандык салттуу ырдын үлгүсүндө жазылган. Акындын арман күүсүн жүрөк менен гана туюп, сезим менен аңдап түшүнүү керек.

Күлүктүн оозун бурайын,
Күн айланып жыл келет,
Күйбөй бир кантип турайын.
Күмүшүн ырдын терейин,
Күйүтүм айтып берейин.

Алтынын ырдын терейин,
Арманым айтып берейин.

Акын ырын ушундай салмактуу баштап, окурманга чакырык жасайт. Андан ары күйүтүн, арманын кадырлуу элине: «Алтынды жезге өткөрбөйт, айтпасам дартым бөксөрбөйт. Күмүштү жезге өткөрбөйт, күйбөсөм дартым бөксөрбөйт» - деп кыйытып айтып, өзүндөгү сырдуу түйүндү жалпы ак калпак элине жар салып айтканын байкайбыз. Акын сөз чебери катары, сөз берметтери менен алган жарына сен күйүнбө, балалуу болбой калдык деп өкүнбөгүн деген таризде ырын улантат.

Көксулуудай бото көзгө туш болгонуна кубанып, анын “кайтар куштан үлгү алгандыгына”, аялдарга таандык болгон чебердик, үй жасалгалоо, жүктү кантип жыюу керек, деген сыяктуу элдик үрп-адатты карманган даана аял экендигине баа берет. Кайра дагы пессимист болуп, теңтушунан кем кылгандыгы үчүн кудайга зарлайт. Кокус, о дүйнөгө сапар тартсам, ордумду басар уулум жок деп өкүнүп, ырдын салмактуу темпин жогорулатып, көзү өтүп кеткенден кийинки убакты эстеп, «Кайрылышта мүрзөмдү, кайрылып барып ким көрөт, кайгырып жашын ким төгөт?» деп көз жаш жана муун-жүлүндү бошоткон саптар менен буркурайт.

Акын “Балам жок” ырынын кийинки саптарында, “эгер уулум болгондо каттаганда кан жолум, кармаганда оң колум” болмок деген өксүү менен бирге “эгер балам болгондо” деп кыялданып да кетет: “Көл жакалап куш салса, көк ала моюн каз алмак. Сайды бойлоп куш салса, сарала моюн каз алмак” дейт. Жеңижок уулум болсо аны да эл алдына чыгарып, акындык жолго жетелеп, анын нөшөрдөй төккөн ырын жыргап угуп, элден бата алып бербейт белем деген армандуу тилегин мынтип айтат:

Сайратсам элдин кашында,
Санаам жок эле башымда.
Кулпунтсам калктын кашында,
Кубаныч болмок башымда.

Ак таңдай акын Жеңижок өмүр кесесинин толбой калганына жаны кейип, жашоо артында калган уул-кызың менен толук экендигин баса белгилейт. Сүт куйган чарам толбой, сүйөөргө балам болбой, айчылык жолдон чарчап келсем, “аталап” алдымдан чыгар бала болбой, күнчүлүк жолдон келсем, күлүп чыгып күйүтүм ичтен чыгарар уулум жок, аттиң бир гана дүйнө арман күн! - деп өксүйт. Жонума бала көтөрбөй күйүтүм ичте кете турган болду, качан арманыман арылат экенмин, акырындап табым болбой жатат. Ушул ойлордон улам акын “Жалгыз тал менен сүйлөшүү” деген ырын эстеп, дагы бир жолу өзүн ошол Бакайырдагы жалгыз талга окшотуп мындай дейт:

Аралга бүткөн тал белем,
Аманат болгон жан белем.
Капталга бүткөн тал белем,
Капыстан болгон жан белем...

Жеңижок ырын жыйынтыктап жатып, миң кыйкырып, өкүргөнүң менен жашчылык кайтып келбеген сыңары, айткан менен арман бөксөрбөйт тура деген чечимге келет. Баланын “ата” деген дүйнөдөгү эч бир нерсеге алмаштыргыс ширин сөзүн уга албай, өмүрүнүн көбү өтүп баратканына, башкача айтканда, Жеңижок кырчындай кырдан, эр ортону элүүдөн өтүп, алтымышка таяп, өмүрүнүн күзү келип калганына көңүлү ооруйт. Бул жерлерде менин балалык изим, балалык аруу алгачкы сүйүүм калды, бул жерде мен арзуу, үмүт кылгамын деген сыяктуу адамдарда бир түшүнүк бар эмеспи. Акын да “Балам жок” деген ырын ушундай түшүнүк менен көкүрөгүндө айтылбаган ыр, ачылбаган сыр калганын айтып, Көк-Башат менен Бел-Башат деген жерлерде кылган ниеттери ишке ашпай, балалуу болбой калганына жүрөгү ооруп, артымда бала калбаса да, санатымды унутпай ырдап жүрөр элим, калдайган журтум калды деген илгери үмүт, асыл ой менен жыйынтыктайт.

Жеңижоктун жогоруда сөз болгон эки ырында тең өзүнүн баласыз өткөн өмүрү айтылат, эркек адам үчүн артында туяк калтыруу милдети бар экени же тукум улоо парз деген ой берилет. “Жалгыз тал менен сүйлөшүүдө” баласыз адам жалгыз тал менен бир сызыкта каралса, “Балам жокто” мууну жок

куурайга салыштырылат. Акындын “он сегиз миң ааламды, оодарып айтканы”, “Аккан сууну” жети күн тынбай ырдаганы, анын элдик оозеки чыгармачылык менен чыгыштын адабий мурастарынан кабардар экендигин айгинелейт. “Жеңижоктун чыгармачылык өнөрканасына көз жүгүртсөк, анын лирикалык жанрдын салттуу түрлөрүн (арман, жоктоо, санат, терме ж.б.) түзүүдөгү чеберчилиги, айтышта алдына киши салбаган устаттыгы, эпосторду ийине жеткире аткарып жүргөндүгү анын көп кырдуу, ар тараптуу экендигинин ачык далили” [67, 18].

Жеңижоктун элегиялык маанайдагы же элегиянын элементтерин алып жүргөн “Жылан чаккандагы ыр”, “Ак куржун толо ыр калды”, “Ким айтат менин ырымды”, “Акыркы ыр” сыяктуу ырлары жогорудагы ырлары менен үндөшүп, тематикасы, идеясы, мазмуну бири-бирин толуктап турат. Бул ырлар нукура аралашмасы жок элибиздин нарктуу сөздөрү менен жазылган чыгарма болуп, философиялык мазмундагы, ыргактуу, куюлушкан жөнөкөй тил менен берилген. Ырларды окуп жатып акындын боз үйдүн төрүндө элге карап күйүп-жанып ырдап, бирде муңканып, созолонтуп кошоктун обонунда ырдагандай көзгө элестейт. Элдик поэзияга, төкмөчүлүккө таандык болгон салыштыруулар ырды чебер-шөкөттөп, ырдын жандуугун күчөтүп, окурмандын сезимине “өмүрдүн күйүттүү өксүктөрүн, жалгыздыктын шамын” бүлбүлдөтүп жагып турат.

Кыргыз поэзиясынын ырчылар чыгармачылыгындагы элегия жанрынын баштоочусу катары акын Жеңижоктун атын атасак болот. Анын биз талдаган ырларын шарттуу түрдө бир тараптуу карабастан, түрдүү аспектилерден карала турган улуу чыгармалар экендигин айткыбыз келет. Биз өзүбүздүн изилденип жаткан темабызга тиешелүү болгон тарабын гана изилдегенге аракеттендик.

Жеңижоктун замандашы, тоо булбулу, алп талант **Токтогул Сатылгановдун** чыгармачылыгына көз салганыбызда, анын дагы ырларында элегиялуу маанайдагы чыгармалар арбын экенине ынандык. Адабиятчы Ж.Таштемиров өзү түзгөн “Токтогул” китебинин баш сөзүндө: “Улуу акын көпчүлүк ырларын оптимисттик мүнөздө ырдаса, анын Сибирь мезгилиндеги

айрым чыгармаларында кайгыга чөмүлгөн мотивдер да кездешет” [111, 74] – дейт. Бирок баса белгилеп кетчү нерсе, Токтогулдун ырларын элегия жанрына толук жооп берет деген ойдон алыспыз, болгону элегиянын элементтерин бул акындын чыгармачылыгынан да кездештирүүгө болот. “Кош, апаке”, “Кош, элим”, “Эңсеген элим, аманбы”, “Буурул болуп карыдым” сыяктуу бир топ туткун темасындагы ырларында жеке тагдырын чагылдырып, “Басайын десем муунум жок, отурар алтын туурум жок. Оюмдан кетпес бул кордук, ойнотом десем уулум жок”, - деп керт башынын азабын, “күйүттүү булбул” болуп, терең кайгыруу менен ырдаган. Акындын “Айланган тоонун бүркүтү” деген ырына көз салсак, ыр мындай башталат:

Күн тийбес тамда жатамын,
Күч кетип, эс ооп, алсырап.
Алдымдан нымдуу сыз өтөт,
Айласыз жатам жалдырап [111, 74].

Токтогулдун бул ыры Овидийдин Трестияда сүргүндө жүргөндөгү жазган кайгылуу ыры менен үндөшүп тургансыйт. Эки акын тең сүргүнгө айдалып, кор болуп, кыйналгандыктан чыккан ырлары бири-бирин толуктагандай сезилет. Адабиятчы К.Бобулов “Акындын өлбөс кербези” деген көлөмдүү макаласында Токтогул жөнүндө: “Сибирде сүргүндө жүргөндөгү туткун ырлары Токтогулдун поэтикалык чыгармачылыгынын туу чокусу болду. Кээде: “Токтогул Сибирге сүргүнгө айдалбаганда, жаманбы-жакшыбы, өз жеринде аман-эсен жашай бергенде поэтикалык чыгармачылыгы кандай багытта өнүкмөк эле?” – деп көп ойлоном” – деп белгилеген. Макаласынын андан аркы жагында “Кээде тагдыр өзү тайманбас баатырларын издеп таап, аларды өз доорунан көтөрүп чыгат. “Күн тийбес тамда кол-бутта кишен шалдырап”, адам чыдагыс шарттарда жатса да, Токтогул ар-намысын алдырбай, туткундун оор жүгүн көтөрүп, эң кыйын кездерде да ырын таштабай, бак-таалай, эркиндик, алыста калган мекени жөнүндө, агаин-туугандары жөнүндө ырдап, анысы менен жердештерине дем-күч берген: Токтогул аларга рухий тирек, эл-журттун символу болуп калды” [36, 279] - деген.

Акын караңгы бир тамда, таң атканын же күн батканын билбей, алсырап, сызда жатканын баяндап берет. Андан ары оор кишендерден колу-бутту кыймылдатканга дарман жок, өлүктөй болуп, ачкалыктан сулк жатканын, ага да жөн койбой эстен танганча уруп, тепкилеп, сабашканын армандуу саптар менен берет. Токтогулдун бул ыры башка ырларына салыштырганда бир топ пессимисттик маанайда болуп, мүңкүрөп калуу, тагдырга болгон таарынуу айтылат [118, 96].

Өлтүрө тургандай жазалаган тилди билбес солдаттардан суранып, “Айланайын, тийбе” – деп, айласыздан жалынып, тагдырдын оюну менен көркоолорго багынып калганына жаны ачышат. Буга чыдабаган Токтогул мынтип муңдуу боздойт:

Айланган тоонун бүркүтү
Ак жерден торго чалындым.
Комузду күүгө келтирген
Колума кишен салындым.
Ойлонуп түшкө кирбеген
Көркоолорго багындым.

Акын өзүнүн аянычтуу абалын айтып жатып, турмушта ар дайым ак менен кара, жакшылык менен жамандык катар жүрүшүнө ишенет. Адам зат пендеси ар бир кадамын ойлонуп басып, ойлоп сүйлөбөсө, сөзсүз аягы бир жамандык же душмандашуу менен бүтөрүнө шек жок экен деген тыянакка келет. Бирок качан каерде болбосун жамандардын залалын жакшылар тартары айдан ачык эмеспи. Ак жеринен камалганына зээни кейип, кысталган учурларда жанынан кечип жибергиси келип, кайра дагы бир келген өмүрдү Жараткан өзү алганча чыдайын деп өзүнө-өзү дем берет. Караңгы сыз там эркиндикти сүйгөн жанды биротоло наалытып, туягы жээлбес күлүктү болсо да талытып, кор болбой турган алтын башты, күйүткө салып карытып койгонун айтат. Тагдырдын уу тырмагы жанга батканда, эркин куштай учуп, ээн эркин эл ичинде ырдап жүргөнүн сагынып, алыста калган апасын, сүйүшүп алган жарын, тили таптак чыгып, атакелеп чуркап жүргөн уулун, ак калпакчан пейили кенен

элин, ак карлуу Ала-Тоосун эңсеп, бир жагынан алсыздарды мүнкүрөткөн заманага нааразы болуп, акыйкатсыз жашоого муштумун кезеп, алоолонгон күйүт, муң менен ырын бүтүрөт.

Көз жашын эстеп, ич күйөт
Сүйүшүп алган жарымдын.
Он жашар жалгыз баламды
Ойлонуп күндө сагындым,
Зарлантип койгон күнөөсүз
Заманага таарындым.

Токтогулдун «Айланган тоонун бүркүтү» аттуу ырынын акыркы эки сабына көңүл бура турган болсок, «Зарлантип койгон күнөөсүз, заманага таарындым» - дейт. Бул саптар Жеңижоктун «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» ырындагы «Тентип кеткен Жеңижок, заманага таарынды!» деген акыркы эки сабына окшош болуп, бир эле ойду эки акын тең айтышкан. Көрүнүп тургандай, Жеңижок менен Токтогул бир заманда жашап, эл башына түшкөн кайгыларды тең көрүшкөндүктөн, замандын каардуулугуна болгон терс көз караштарынын бирдейлигинен улам ырларындагы окшоштук ушундан болсо керек.

Орус элегиясынын тарыхына кайрылсак, Александр III бийлик тизгинин кармап турганда орус элин катуу кыйнайт. Ага каршы элдин нааразычылыгы күчөп отуруп, элдик толкундоого чейин жетет, бакытка каршы элдин күчүнө караганда бийликтин күчү кубаттуу келип, толкундоону басат. Бирок элдин кыжырдануусу күн санап күчөй берет. Мына ошол кыйналып азап тарткан элдин кыжырдануусун, сар-санаасын, кайгы-муңун акындар муңканган элегияларында чагылдырышкан. Дал ошол сыяктуу, жергиликтүү бай-манаптардын эзүүсүнө чыдабаган, өксүктүү элдин арманын ырдайм деп, Токтогул Сибирге айдалган. «Айланган тоонун бүркүтү» чыгармасы бир эле лирикалык каармандын башына түшкөн кайгы болуп берилген менен, ал кайгы Токтогул сыяктуу бир нече адамдарды мүнкүрөткөн азап эле.

Жогоруда элегияга аныктама бергенде капалуу көңүл менен жазылган чыгарма болуп, арыздануу, азап тартуу, жоопсуз сүйүү, өлүм, жашоонун туруксуздугу, өтүп кеткен кайгылуу күндөрү жөнүндө болот дегенбиз. Ошондуктан, акындар поэзиясынан Жеңижок менен Токтогулдун чыгармачылыгына кайрылып, алардын айрым ырларын талдап, ал ырларын кыргыз элегияларынын башатында турат деген жыйынтыкка келдик. Анткени, биз сөз кылган чыгармалар профессионал жазма поэзиядагы элегиялар сыяктуу лирикалык каарман тараптан же болбосо көбүрөөк биринчи жак менен жазылгандыгынан улам ушундай пикирдебиз. Ал эми Жеңижок менен Токтогулдун чыгармачылыгынын төмөндөгүдөй окшоштуктарын белгилөөгө болот: Элдик оозеки чыгармачылыкты мыкты өздөштүрүп, өз чыгармаларында пайдалана алышкан; Арман, жоктоо, жалгыздык, коштошуу ырлары аркылуу өздөрүнүн жеке жашоосун ырга айлантышкан; Эки акын тең өмүр, өлүм ж.б.темаларга кайрылышкан.

Булардын кескин түрдө айырмалай турган өзгөчөлүктөрү да бир топ, бирок биз эки акындын тең чыгармачылыгындагы элегиянын орун алышына себеп болгон айрым учурларды гана белгиледик.

I глава боюнча тыянак

Биз биринчи главанын биринчи жана экинчи бөлүмдөрүндө элегиянын келип чыгышын, жанр катары калыптанышына токтолуп, бир топ элдердин поэзиясында жашап келгенин белгиледик. Жыйынтыгында элегия жанры боюнча төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Элегия – бул капалуу, санаалуу көңүлдү сүрөттөгөн лирикалык жанр. Элегиялык маанайда жазылган ырлардын өзөгүн кайгылуу ойлор, тез өтүп жаткан жашоо, жоготуулар, орундалбай калган тилектер, туулган жеринен, жакын адамдарынан айрылуу, сүйүнүч менен кайгылар түзөт. Негизинен, акындын жүрөгүндөгү чиелешкен кыялдары жөнүндө ойлонуусу.

2. XIX кылымдагы поэзия элегияны «таза» түрүндө өнүктүрүүнү улантып, XX кылым лирикасында элегия жанрдык традиция катары, өзгөчө маанай (көңүл) катары калыптанган. Азыркы поэзияда элегия – терең ойго батуучу, философиялык жана пейзаждык мүнөздөгү ыр.

3. Россияда лирикалык жанрдын гүлдөшү XIX кылымдын башына таандык болуп, элегияны К.Батюшков, В.Жуковский, А.Пушкин, М.Лермонтов, Н.Некрасов, А.Феттер жазышса, ал эми XX кылымда болсо В.Брюсов, И.Анненский, А.Блок ж.б. алардын ишин улантышты.

4. Ал эми кыргыз адабиятына келсек, кыргыз элегиясынын башаты Орхон-Энесай жазма эстеликтеринен башталган. Ал поэзия баяндоо формасында каза болгон адамдын өзүнүн атынан таланттуу инсандар аркылуу жазылып келген. Мындай маркумдун атынан жазылган ырлар япон элдик поэзиясындагы элегиянын индивидуалдуу өзгөчөлүгүнө дал келгендигин адабиятчы Б.Койчиев илимий эмгегинде далилдеген. Кыргыздар ошол эстеликтерге жазган жазуусун да ыр менен бергенге аракеттенген. Ушул фактыдан улам кыргыз эли кайгысы менен кубанычын ыр менен бөлүшкөн деп айтсак болот. Мисалы, маркумду акыркы сапарга узатып жатып да кошок айтышкан, ал кошокто маркумдун жакшы сапаттары менен бирге кошокту айтып жаткан адам өзүнүн ички муңун кошо айткан. Мына ошол кошокчунун

тагдырга койгон дооматтары, армандары, күйүтү элегиянын элементтерине кирет. Демек, кыргыз адабияты анын ичинде кыргыз элегиясынын тамыры байыркы заманга барып такалат.

5. Элдик оозеки чыгармачылыктан өсүп, ырчылар чыгармачылыгына жеткен кошокчулук, сүйүү лирикасынын “күйгөн” ырлары элегиянын андан ары жашап келишине шарт түзгөн. Себеби элдик оозеки поэзияда күйүт, кайгы-муң кошоктордо, арман ырларда жашап келсе, ырчылар чыгармачылыгында кошок, арман ырлары деген түшүнүктөр башка аталыштар менен берилет. Төкмө акындар өз күйүттөрүн ар түрдүү мазмунда жана формада айтышканы менен элдик оозеки чыгармачылыкты үлгү катары карманышкан.

6. Кыргыз адабиятында легендага айланган акындар Токтогул ырчы, Асан Кайгы жана заманчыл акындар Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч, жазгыч акындар Тоголок Молдо, Молдо Нияз, Казыбек Мамбетимин уулунун чыгармаларынан терме, санат ырлары менен катар замандын оош-кыйышын, коомдук шарттан улам жаралган күйүттүү ырларды көрөбүз. Мисалы, Токтогул ырчыны Аксак-Темир зынданга салгандагы ырына назар салсак, анда залым ханга болгон нааразылык айтылып, сүйгөнүнө болгон сагыныч, акынга эркиндиктен өткөн байлык жок экени ырдалат. “Анын зынданда жатып чыгарган элегиясы формасы жагынан да, өтө чебер образдуулук менен айтылган ички көркөм мазмуну жагынан да бүгүнкү профессионал кыргыз жазма адабиятында сейрек кездешкен классикалык элегия» [5, 85]. Сүйгөнүнө жетпей калып махабат азабын тартып, муңканып ырдаган “...акындын тагдырын, психологиялык толгонуусун ээси жок жайдак боздоп кайткан боз каймал, ойнолбой калган саз, солуган гүл таасын мүнөздөп турат. Зынданда жатып арманын көктө жылтылдаган жылдыздар, аппак булут менен бөлүшүп, “ага кошулуп кеткиси”, асманда калкып жүрүп каалаган максатына, ой-тилегине жеткиси келет. Бирок андай мүмкүнчүлүк жок. Ошондуктан кабарын жеткирүүнү “ак булут, аппак булуттан” суранып, өз сырын табыйгатка төгөт” [67, 18].

Булардын чыгармалары элегия, анткени, эл башына түшкөн азаптуу күндү чагылдырган ыр болуп, элге дем-күч берип, жакшы күн келет деп үмүт тартуулайт. Муну айтып жатканыбыздын себеби, адабияттын өнүгүүсү коомдун өзгөрүүсүнөн көз каранды болгондой, элегиянын жаралуусуна да тарыхый окуялар, коомдук шарттар себеп болот.

7. Жеңижоктун “Жалгыз тал менен сүйлөшүү” деген ыры айтыштын үлгүсүндө жазылган нукура элегия болуп эсептелет. Ал эми “Токтогулдун Сибирден келгенде Эшмамбет ырчы менен учурашканы” да элегиялуу айтыштардын бири. Бул айтыш адаттагы акындардын учурашуу айтышы экени көрүнүп турган менен, анын түпкү өзөгүндө эзилип кыйналган адам тагдыры айтылат. Эшмамбет акын устатынан кайсы жерге барып, каяктан келгенин сураганда, Токтогул ак жеринен айдалып, азап тартып, нечен күн кыйналганын, өзү сыңары күнөөсүз камалган адамдардын тагдырын муңдуу баяндап, эл бийлөөчүлөргө нааразылыгын билдирет. Демек, элегия көлөмү чакан ырларда эле эмес, кара сөз түрүндөгү чыгармаларда, акындардын айтыштарында да кайсы бир деңгээде жашап келген.

II глава. КЫРГЫЗ ЭЛЕГИЯСЫНЫН ПОЭТИКАСЫ (СИНХРОНДУК ЖАНА ДИАХРОНДУК АСПЕКТ)

1-§. 1920-40-жылдардагы кыргыз элегиясы: негизги темалар жана көркөм идеялар

Мындан бир топ жыл илгери кыргыз жазма адабияты телчигип, өркүндөөнүн, жаңы бийиктиктерди багынтуунун жолунда фольклордон карым-катнашын үзбөй жашап келген. Алгачкы чыгармалар авторлордун билимине, дүйнө таанымына жараша болуп, мазмуну жана көркөмдүк деңгээли ар түрдүү жазылган. Кыргыз жазма адабиятынын түптөлүп, калыптануусундагы алгачкы калемгерлерибиз революция алдындагы жылдарда билим алгандыктан чыгармаларынын негизги темалары улуттук көйгөйлөргө, агартуучулука, үгүттөө жана мекенчилдикке багытталган. Жаңы калыптанып келе жаткан кыргыз адабиятынын баштоочулары катары С.Карачев, К.Тыныстанов, Ж.Түлөкабылов, О.Лепесов, И.Максүтов, К.Баязыков, К.Мажиков, Б.Калпаков, М.Байчериков, З.Лепесова, А.Ахунбаев, И.Кудайбергенов, К.Баялинов ж.б. ысымдарын белгилөөгө болот. Социалдык-саясий шарттан улам, адабияттагы идеялык көз караштардын дал кебөөсүнүн натыйжасында, жаңыдан түптөлүп жаткан кыргыз жазма адабиятынын айрым туңгуч калемгерлерине кысым көрсөтүлүп, адабият чөйрөсүнөн четтетилген учурлар болгон.

Кыргыз жазма адабиятын улуттук фольклор менен казак, орус, тээ дүйнө адабиятынын үлгүлөрүнөн жасап, жаңы муунга сунуштаган адабият күйөрманы - бул **Касым Тыныстанов**. Ал кыргыз калемгерлеринин алгачкы муун өкүлү болгонуна карабай, талантынын көп кырдуулугу менен айырмаланып, табиятынан жөндөмдүү, романтикалык сезимдер менен жашаган акын болгон. Ошол учурдун актуалдуу деп эсептелген маселелерин ырга айлантып, башка акындар сыяктуу агитациялык, лирикалык жана пейзаждык ырларды жараткан.

К.Тыныстанов чыгармачылыгын адегенде казак тилинде ыр жазуу менен баштап, кийинчерээк 1922-жылы кыргыз тилиндеги алгачкы “Ала-Тоо” аттуу

элегиясын жазат. Бул чыгарма автордун жүрөк түпкүрүнөн кайнап чыгып, өз мезгилинин үнү, 1920-жылдардагы кыргыз жаштарынын жалындуу илеби менен жазылган. Ата Журтка арналган пафостуу ырлардан качып, образ куруунун жаңы ыкмасын таап, мезгилдеш жазылган ырлардан өзгөчөлөнгөн жаңылык катары кабылдоого болот. Анда ошол О.Сооронов тарабынан түзүлүп, 2004-жылы жарык көргөн К.Тыныстановдун “Капастан чыккан ырлар” аттуу жыйнагындагы “Ала-Тоо” деген алгачкы элегия жөнүндө сөз кылалы. Адабиятчы О.Сооронов “Үлгү башат” деген баш сөзүндө: “...Ж.Турусбековдун “Энем” поэмасы Касым Тыныстановдун 1922-жылы жазган “Ала-Тоо” деген ырынын кеңейтилген, зор эргүү менен жазылган жаңырыгы катары туюларын тана албайсың. Бирок бул сөздөрдү буквоед катары кабылдап, тескери түшүнүктө калбоо керек. Аталган акындардын Касым Тыныстановдун поэтикалык туундуларын жакшы мааниде чыгармачылык менен өздөштүрүшкөнүн, мыкты повесть, поэмаларды жаратышканын да канааттануу менен белгилей кетишибиз абзел. Кыскасы, Касым Тыныстановдун өтө таланттуу болгону, мыкты чыккан ырлары менен поэмасы дагы көптөгөн акын, жазуучуларга таасир этип, үлгү катары пайдаланылганы бизге эми, репрессияланган акындын чыгармалары Зияш Бектенов, Абдыганы Эркебаев тарабынан азыркы тамгага оодарылып, китеп болуп чыккандан кийин белгилүү болуп атат”, - деп айткан.

Адабиятчы О.Сооронов белгилеп өткөн Ж.Турусбековдун “Энем” поэмасынын идеясы “Ала-Тоого” үндөшүп, аны толуктап тургандай сезилет. Эки автор тең өздөрүнүн энелеринин боорукердигин, камкордугун, уулу үчүн убайым тартып жүргөнүн белгилеп, эне деген улуу затка болгон көкүрөктөгү асыл ойлорун шар төгүп салышат. Бир сөз менен айтканда, К.Тыныстановдун калеминен жаралган чыгармалар өзүнөн кийинки муун өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына чоң таасирин тийгизген. Акындын чыгармачылыгы, илимий жана коомдук иштери жөнүндө З.Бектеновдун “Касым кандай киши эле?”, С.Жигитовдун “Касымдын акындык өнөрү”, А.Эркебаевдин “Жаңы

маданиятыбыздын көч башы”, К.Даутовдун “Адабий сын кантип жаралган?” ж.б. эмгектерден көрүүгө болот.

Акындын “Ала-Тоо” аттуу элегиясы кыргыз эли илгертен бери байырлап, жашап келген Ала-Тоого арналып, алыста жүргөн уулуна кабатырланган эненин образы чагылдырылат. Элегия айылдагы апа көптөн бери кабарлашпаган уулуна таарынып, сагынычы күчөп, жолоочулардан сурап, жол карап күткөн учурун баяндоо менен башталат. Эзелердеги кең пейилдикти, сабырдуулукту, баласына үйрүлө түшкөн мээримдүүлүктү Ала-Тоо аркылуу айтат.

Баламдан кабар өчтү деп,
Санаймын эрте-кечти–деп
Кагылбаган жаш балам,
Кандай жолго түштү–деп.
Зардап ыйлап, үн салып,
Башыңа түшпөй күн чалып,
Дөңдөн түшпөй эрте-кеч
Тургандырсың, Ала-Тоо!

Ала-Тоо жөнүндөгү эч ким айтпаган жаңы ойду нагыз шыңгыраган поэзиянын тили менен жеткирет. Элегияда ойкума-кайкыма саптар жок, эмоцияга бай, тартылган картина даана көзгө элестейт. Албетте, Ата Журт, Ала-Тоо жөнүндөгү ырларды көп эле акындар жазышкан, бирок мындай жаңы боектуулукту, оригиналдуу ойду кезиктирүү мүмкүн эмес. Бул элегияны окуу менен көз алдыңа качан көрсөң, баласынын азабын тарткан, күймөлөнүп амандыгын тилеген айылдагы апанын элеси тартылат.

Элегиянын кийинки куплеттеринде балтыр баласын аяп, “балама залал болор – деп, кийимсиз болсо тоңор – деп” ызгаар суукка көкүрөк тосуп каршы тургандырсың Ала-Тоо дейт. Акын Ала-Тоонун чыдамсыздык менен күтүп жатканын баамдап, туулган жерге кайрылып келүү ниети бар экенин, “канжыгадан баш чечпей” соо-саламат келерин айтат.

Жер сагынбас эл болбос,
Эл сагынбас эр болбос.
Жатка моюн сунгандай
Эр жүрөгү кир болбос.
Какпаган кирпич көзүндү,
Муңканып айткан сөзүндү.
Ким унутуп кетмекчи,
Зарыкпагын, Ала-Тоо!

Жардамчы болгон кезде арбак,
Эр жигит кимге сайдырмак.
Канжыгадан баш чечпей,
Кимге мөөрөй алдырмак.
Эрмин деп сенден мен туулсам,
Эр деп мени сен туусаң.
Мени ким мерт этмекчи,
Камыкпагын, Ала-Тоо!

Туулган жерин, өз элин сагынып жүргөн азаматтын жүрөгүндө жатка моюн сунбаган намыс, тунук акыл, жигиттик кайрат барында “Мени ким мерт этмекчи, камыкпагын, Ала-Тоо!” дейт. Чыткурсаң кезде жайлоодо козу кайтарып, ышкын терген күнү, бой жетип көч үстүнөн селкилерге көз ымдап, капчыгай ичин жаңыртып кыйкырып үн созуп ырдаган мезгилдерин унутпагандыгын айтат. Акын бул жерде кайгы-касирет, арман дегенди билбеген, жырғап-куунап ойноп жүргөн балалыгын эмоционалдык-экспрессивдүү сезим менен поэтизациялайт.

Жүрөктөн чыккан жакшы ыр жөнөкөй да, угумдуу да болот эмеспи. Сөз болуп жаткан “Ала-Тоо” аттуу элегия ушундай чыгармалардын катарын толуктайт. Бир караганда Касым Тыныстанов өз жеринде болгон окуяларды, эсинде калган нерселерди санап бергендей сезилиши мүмкүн, бирок акын өзүнүн образдуу жатык тили менен ойго келбеген салыштыруу, түркүн боектор

менен жандуу сүрөт тартат. Элегиянын эң негизги өзгөчөлүгү энедеги мээримдүүлүккө жуурулган улуу касиет Ала-Тоо аркылуу берилгендигинде. Балким, автор Ала-Тоонун өзүн канчалык сүрөттөбөсүн, кандай көркөмдөбөсүн, баары бир эненин образы берилмейинче, мынчалык бийиктикке жетмек эмес эле. Элегиянын ар бир деталынан эненин портрети тартылып, анча байкалбаган автордук ички кусалануу, муңкануу сезимдери берилет.

Мен аманмын, барамын,
Мүнөзү бар балаңын.
Кашкайып чыкпай, караансыз
Колунду кантип аламын?
Эң биринчи саламым—
Саган арнап жазганым,
Жакшы саатта күтүп ал,
Бул белегим, Ала-Тоо!

Көп жашадың, көп көрдүң,
Ачуу-тагтуу жеп көрдүң.
Тагдыр чапкан балтага
Кыңк этпедиң, эп көрдүң.
Илгерки күндөр үрөйүн,
Жемденгендей жүрөгүм.
Эркелетип сүйлөсөң,
Бул тилегим, Ала-Тоо!

Элегиянын аягы ушундай маанайда аяктайт. Автордун оргуштаган албуут сезиминен жаралган кашкайган тунук элегиясы Ала-Тоо аркылуу эне образын ачып, ички драманы чагылдырат. Адабиятчы И.Жумабаевдин: “Кыргыздын туңгуч калемгерлеринин дүйнөгө көз карашын түшүнүү үчүн алар инсан катары калыптанган учурдагы тарыхый шартты эске алуу керек. ...Бул жылдарда жалаң кыргыз адабиятында эмес, бүткүл совет адабиятында

чыгармачылык эркиндик менен мүнөздөлгөн анчалык узак эмес бир этап аяктап, көркөм сөз чөйрөсүнө саясий бийликтин активдүү кийлигишүүсү менен коштолгон жаңы этап башталып жаткан эле”, [53, 41-46] - деген оюн кубаттоого болот. Ошондой кыйчалыш шартта Ала-Тоону даңктап ырдоонун өзү эрдик! К.Тыныстановдун элегиясын ошол мезгилдин идеологиялык саясаты толук орной электеги жаңы түптөлө баштаган кыргыз адабиятынын жүзү катары кабылдоо керек. Акындын “Ала-Тоосу” 1920-жылдардагы кыргыз адабиятынын чыныгы эргүү менен жазылган, элдик мотивдеги сезим сергиткен, эч кимге окшобогон өз үнү бар, жаңы идея, жаңы бийиктиги болгон.

Өз мезгилинин катаал шартынан улам, автор бекеринен Ала-Тоого “Жакшы саатта күтүп ал”, – деп айтпаса керек. Акындын тагдыры менен кошо чыгармачылыгынын тагдыры окшош болуп, канча жылдар окулбай келди. Акындын чыгармачылыгы изилденип, окумуштуулугу, кыргыз илимине кошкон зор салымы жогору бааланганы өзү айткандай Ала-Тоосунун “жакшы саатта күтүп алганы” болсо керек. Кыргыз адабиятынын кашкайган улуу таланты К.Тыныстановдун поэзиясы менен драмасын, үлгү болорлук котормолору жөнүндө сөз али алдыда болот.

Алгачкы муундагы кыргыз калемгерлери жаңы замандын ырын ырдап, ошол мезгилдин идеологиялык көз карашын жайылткан жарчылык милдетти да аткарышкан. Жазган ырларынын басымдуу бөлүгүндө элдик поэзиянын каражаттарын колдонушуп, аягы чакырыктар менен аяктаган. Авторлор өзгөчө жаңы стилдердеги ырларды жаратпай, төкмөлөрдүн ыкмасы менен жазып, бүгүнкү чен-өлчөм менен караганда бир топ жупунулугу билинет. Жалпы поэзиянын маанайы окшош болуп, бирдей эле темалар ырдалып, болгону авторлор башка, ар түрдүү жолдор, ыкмалар менен, түрдүү деңгээлде чагылдырышкан. Сөз келгенде айта кетүү керек, алгачкы кыргыз поэзиясы жалаң маалымдоочулук жана үгүттөөчүлүк багытта өнүккөн эмес, арасында өзүнүн сезимдерин, ички толгонууларын жазган жаш авторлор да болгон, алар лирикалуулука, акын катары өзүн-өзү ачып берүүгө басым жасашкан.

Улуттук адабиятыбыздын төл башы калемгерлердин бири **Аалы Токомбаев** өз чыгармачылыгын жогоруда айтылгандай үгүттөө, Октябрь революциясын куттуктоо, элди билим алууга чакыруу сыяктуу ырлар менен баштаган. Көркөм чыгармачылыка кадам таштаган жаш таланттын ушундай темада ыр жазуусун табийгый көрүнүш катары кабылдоо керек. Кыргыз жазма адабиятынын тарыхын А.Токомбаевсиз элестетүү мүмкүн эмес, анткени улуу талант адабияттын көп жанрында үзүрлүү эмгектенген. Акындын ашыктык, граждандык лирикалары өзүнчө бир керемет дүйнө, элестүү, жандуу сүрөттөлүп, кайталанбаган салыштыруусу менен айырмаланат. Ал көркөм адабиятка жыйырма жашта 1924-жылы “Эркин Тоо” гезитинин алгачкы санындагы “Октябрдын келген кези” аттуу ыры менен кадам койгон. Негизинен, төл башы калемгерлер тубаса таланттуулугунан, анан калса коомдук шарттын таасиринен улам эрте жетилишип, элге акын катары бат таанылышкан.

А.Токомбаевдин “Мунарым” аттуу 2004-жылы “Учкун” басмасынан чыккан китебинин баш сөзүндө жазуучу А.Стамов “Талантты адамга кудай даарыйт. Ал эми кудай сүйгөн адам гана Аалыке сыяктуу улуу акын боло алат. Жамгырдан кийин шүүдүрүм чөпкө илинген бир тамчыдан миң түркүн кооз нур чачырап каректи арбай, ал бирде кызыл-тазыл, көгүш-агыш, жашыл-кочкул тартып кубула берет эмеспи. Аалыкенин лирикалары да ошондой миң түркүн боекко сугарылган кереметтүү ыйык поэзия” [112, 5], - деп белгилейт.

А.Токомбаевдин 1930-жылы жазылган “Энеме” аттуу ыры кыргыз элегия жанрындагы чыгармалардын катарында турат. Акын атасынан эрте жетип калып, Үркүндө эл менен чогуу үркүп, башына түшкөн азапты бекем эрки менен жеңет. Андан кийин эле жыргап кетпей, элде ачарчылык болуп, энесинен айрылат. Жаш баланын ата-эне мээриминен ажырап калганын өзү - трагедия! Акын жаш кезинен кыргыз элинин салттуу маданиятын өзүнө сиңирип, зээндүү болуп өскөн, экинчи жагынан Үркүндүн, жокчулуктун, жетимдиктин азабын жон териси менен сезип жетилген. Көзү менен көргөндөрү, тарткан азабы анын чыгармачылыкка аралашуусуна түздөн-түз таасир эткен, кааласа каалабаса ал

нерселер жазган чыгармаларында өзөктүү орунда турган. Мисал катары, “Энеме” аттуу элегиясын айтууга болот. Бул А.Токомбаевдин адабиятка жаңыдан баш баккан мезгилдеги элегиясы болгонуна карабай, бүгүнкү күндө да өз бийиктигин жоготпой келет. Поэзияда эне темасына кайрылбаган акын жок, ар ким өз деңгээлине жараша эненин образын ачып беришет. А.Токомбаев дагы чыгармачылыгында эне темасына көп кайрылган, бирок биз сөз кылып жаткан “Энеме” аттуу элегиясы өзгөчө жазылган. Турмуш чындыгын реалист катары чагылдырып, энесинен айрылган баланын образын жогорку деңгээлде ачып, сүрөттөп берет. Элегия энесинин тарбиялаган эмгегин, алдей айтып түн күзөткөн учурун айтуу менен башталат, энесинен айрылган күн сүрөттөлөт.

Акын кийинки куплеттерде энеси ооруп каза болгон күндөгү окуяны баяндоого өтөт.

Сен билдиң кетеринди, мен билбедим,
Мен, чиркин, билгенимче дилдиредим.
Калгандай энесинен жетим тайлак,
Мен анан ойдон-тоого энгиредим.

...Жер кургак, сары желдер сызып турган,
Ачкалык ач тырмактан кысып турган.
Андагы абай менен айткан сөзүң,
Эсимде, көңүлүмдү бузуп турган.

Акындын энеси ачарчылыктан, турмуштун оордугунан каза болгону жогорудагы ыр саптардан улам көрүнүп турат. Ичер суусу түгөнгөнүн сезген эне уулуна акыл-насаатын, акыркы керезин айтып, өзүңөргө тың, акыл-эстүү болгула дейт. Орундалбай калган көп тилектер калды, аларды кудай силерге берсин, өмүрлүү болгула, мен көрбөй калган жакшы жашоону силер көргүлө деген изги тилегин билдирет. “Жер кургак, сары желдер сызып турган, Ачкалык ач тырмактан кысып турган” деген эки сап менен акын ошол жылдын картинасын тартат. Элде жут болуп, ар бир үй-бүлө өлбөстүктүн аракетинде, эртеңки күнгө жетсем экен деген үмүттө жашаган учур баяндалат.

Жашоону, балдарын кыялбаган эне төшөктө жатып, оң колун көтөрүп, Чүй тарапты көрсөтүп бир нерсе айтайын деп айтканга кубаты жок, акырын уулунун маңдайынан сылап, “түшүндүңбү чырагым” дегенсип, улутунуп көзүнөн жашын агызып гана тим болот.

Ал кетип, айла бүтүп турган чакта,
Кочкордо, саясы жок бир топ бакта,
Мен – оңдо, иним – солдо, сен – ортодо,
Ийрилип, жардамы жок, жаттык ачка.

Жогорудагы саптардан улам окуянын кайсы жерде болгону, кимдер бар экени көрүнүп, сүрөтчү тарткандай эле көзгө даана элестеп турат. Ачкалыктан алсыраган энесинин жанында айланчыктап, үмүттүү карагандан башкага жарабаган эки бала айласыз мелтиреп, үн-сөзү жок мостоет. Акындын көз алдына ошол учур элестеп, мээримдүү эне жытын сагынып, бала үчүн дүйнөдө эне жытынан кымбат нерсе жок экенин минтип айтат: “Сагынгат али болсо ошол жытың, Балага кайдан болсун башка кымбат!”. Турмуш ийигинде жиптей ийрилген бала, эч нерсе ордун толтура албас, эне жытынан, эне мээриминен айрылды.

Мен үчүн канатыңды сууга салдың,
Мен үчүн жүрөгүңдү канга малдың.
Ачкалык аябасын билдиң белем,
Анан сен “аман бол” – деп муңга калдың...

Торгойдой кош жетимиң чырылдады.
Түн эле, сан жылдыздар жымындады.
Эсимде, менден мурда апакелеп
Инимдин кучакташа жыгылганы...

Акын энесинин канчалык мээримдүү экенин, балдары үчүн жанын үрөп жашаганын, өз өмүрүнөн да уулдарынын өмүрүн жогору койгонун балким, коштошоордо, “аман бол” деген акыркы сөзүндө түшүндү белем... Дүйнөдөгү теңдеши жок мээримдүү, күн сыяктуу нурлуу эне каза болду. Түн бир оокумда

эки жетим уулдары ызы-чууга түшүп, элдин баарын ойготту. Атасынан ажырап, көп өтпөй энесинен айрылуу акын үчүн оңойго турбаган, зээни кейип, көз алдында болгон жагымсыз окуяга ишенгиси келбей турган. Ушинтип эле, атам менен энем биринин артынан бири каза болуп калдыбы деген түпөйүл ой менен акын түш көргөндөй дендароо болуп калат.

Мен турдум, экөөң жаттың, бийледи жел,
Кандайдыр, менде сезим болбоду төл.
Бир оокум аласалып өткөн чакта
Мен тилсиз, жашым акты көзүмдөн мөл.

“Апакей-апакелеп” бакырдым мен,
Тарткылап бөбөгүмдү чакырдым мен,
Кыймыл жок, апакемдин колтугунда
Чеңгелдеп топуракты сапырдым мен.

Ала жат! Алгын, кудай, кантемин мен!
Айрылып кайда кетем экөөңдөн тең!
Жатайын силер менен кучакташып,
Жатайын жаныңарга бүгүн, эртең.

Акын элегияда жаш кезинде энесинен ажыраган окуяны баяндоо менен, пенделик тагдырын, аёолуу сезимин ырдайт. Ал үчүн орду толгус жоготуу болду, “Чеңгелдеп топуракты сапырдым мен” деген сапта тагдырынын бүркөө күнүн, жоготуу кайгысынын оргуштаган күчүн берген. Энесин кучактап жыгылган бойдон иниси да чарчап калып, акындын заманасы куурулат. Бир күндө энеден, бир тууган иниден айрылуу деген тагдырдын таш боордугу, мерездиги эмеспи! Акын көз алдында суналып жаткан энеси менен инисин кучактап алып, алар менен чогуу кеткиси келет, кең ааламга батпай, ыза менен жер муштайт.

Элегия аркылуу акындын тагдырынын жеңил болбогондугун, татаал жашоодо чоңойгондугунан кабардар болуп турабыз. Тагдыры канчалык оор

сокку урган сайын, ошончолук чыдамкай болуп, эртеңки жаркын келечегине болгон үмүтүн үзбөй жашады. Энесинин жаркын элесин унутпай, ата-энеге татыктуу уул болгонго аракеттенди. Өз кезегинде чыгармачылыгынын ойгонушуна энесинин салымы чоң экенин автобиографиялык фрегментинде минтип эскергени бар: “Кычыраган кыштын узун, суук түндөрүндө балдардын ортосуна олтуруп алып, жай-баракат гана ушул сыяктуу эчен түркүн кошок, эчен түркүн укмуш жомокторду айтуучу. Табышмак, жаңылмачтарды, кыз оюндарда ырдала турган элдик ырларды атайын жаратаар эле” [113, 9].

А.Токомбаевдин “Энеме” аттуу элегиясынын аягы жакшы маанайда аяктайт, анткени тагдырына моюн сунуп, жашоого терең ишеним менен карайт. Өлгөн өлдү, жашоо уланат, бул турмуштун айныгыс мыйзамы! 1917-жылы элдеги келте оорусу менен ачарчылык күчөп турганда атасынан, көп өтпөй энеси менен инисинен айрылып, ар кимдин эшигин сагалап жүрүп чоңойду. Ошол көргөн азап-тозогун он үч жылдан кийин, же болбосо жыйырма алты жашында ырга айландырып жазды. Бул даталарды тактап жатканыбыздын себеби, элегиянын аягында акын бой жетип, акыл токтотуп калганын, жашоого болгон көз карашы өзгөргөнүн көрүүгө болот.

Ошентип айрылышкан муңдуу энем,
Канткенде мээнетинди өтөп берем!
Кантейин, көзүң менен көрбөсөң да,
Адамдык милдетимди өтөп келем...

А.Токомбаевдин “Энеме” аттуу элегиясы бир эле акындын оор турмушун чагылдырбай, ошол жылдардагы кыргыз элинин жашоосун, кыргыз адабиятынын абалынан кабардар кылат. Үркүндө, ачарчылык жылдары канчалаган үй-бүлөнүн коломто оту өчкөн, кимдир бирөөлөр ата-энесинен, айрымдары балдарынан ажыраган. Мына ушул эл башындагы азаптуу күндү А.Токомбаев “Энеме” аттуу элегиясы менен өзүнүн тагдыры аркылуу айтып берет. Акын өтүп кеткен ата-энеси жана бир туугандары үчүн жашайм, өлкөм үчүн жашайм деген принципти карманат. Бүт өмүрүн адамдык милдетти ак өтөөгө, өткөн күндөн сабак алып, жаркын келечекке умтулуп жашады. Акын

аракетчилдиги, өжөрлүгү менен көп эмгек жасады, мыкты чыгармаларды жазууга жетишти, телчигип келаткан кыргыз жазма адабиятынын калыптанып, өнүгүүсүнө чын дилден өз салымын кошту.

Башаты фольклордон башталып, тынымсыз өсүп-өнүгүүнүн жолунда келген адабиятыбыз жөнүндө сынчы, адабиятчы К.Бобуловдун: «К.Баялинов, А.Токомбаев, М.Элебаев, М.Токобаевдер телчигип келе жаткан адабиятыбыздын биринчи эшолонун, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, К.Маликов, Т.Сыдыкбеков, Т.Үмөталиев, У.Абдукаимов экинчи эшолонун түзүшсө, А.Осмонов, Р.Шүкүрбеков, А.Токтомушев үчүнчү эшолонун түзүшкөн» [36, 279] – деп, айтканы бар.

Ошол телчигип келаткан кыргыз поэзиясынын таланттуу өкүлдөрүнүн бири акын **Алыкул Осмонов**. Ал поэзияга баш баккан күндөн тартып, өзү тең кур акындардан кем калышпай, дайым изденүүнүн үстүндө жүргөн. А.Осмоновдун чыгармачылыгынын башталган жылдарын, поэзияга келгендеги алгачкы күнүн эстеп көрөлү. Ал мезгилде А.Токомбаев баш болгон кыргыз акындары М.Элебаев, Ж.Турусбеков, Ж.Бөкөнбаев, Т.Үмөталиев, К.Маликов ж.б. ошол мезгилдин ырын ырдашып, өз учурунун ырчылары болушкан. Алыкул Осмонов адабиятка 1930-жылдары келгендиктен, өзүнөн улуу, тажрыйбалуу акындардан үлгү алып, өз кезегинде кыргыз поэзиясы үчүн чын пейилден кызмат өтөдү. “Таңдагы ырлар” (1935), “Чолпонстан” (1936), “Жылдыздуу жаштык” (1937) аттуу ырлар жыйнактары окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, акын адабияттан өз ордун табууга жетишти. Өзүнүн жазган ырларына канааттанбай “Бир четин мүлдө кыргыз көтөрө алгыс, поэзиянын бир чоң килемин соксом ээ” [91, 9] деген талап менен көп окуп, көп жазган.

Белгилүү адабият сынчысы К.Асаналиев “Алыкулдун ак боз ат” деген макаласында Алыкулдун “Бөбөккө” аттуу ырына токтолуп, “Бөбөктү сүйүү, наристенин күтүүсүз өлүмүнө кайгыруу айтылып эле жүргөн сөз, ырдалып эле жүргөн мотив. Мындай караганда бөбөктүн өлүмү жөнүндөгү ырга кайгыруудан башка кандай жаңылык кошуу мүмкүн. Анын үстүнө ырдын

жалпы мазмунунан акындын жеке турмушундагы кайгылуу окуя оңой эле сезилип турат. Ошондуктан ыр дагы ашып кетсе акындын жеке кайгысын, муңзарын билдирген элегия мүнөзүндө жазылышы мүмкүн. Ырас эле, мында адамдын муун-жүнүн бошоткон кайгы сезим, турмуштагы эң бир кымбат, эң бир таттууну жоготуунун ыйлуу муңу да бар. Бирок бул элегияга жатпайт. Анткени, ал жоготуу кайгысын гана сүрөттөп чектелбейт. Ага караганда адамдын жашоо диссонанстарына байланыштуу ички турмушун, ички сезимин берүү басымдуу.

Энесиндей эссиз эмес болучу,

Атасындай кекчил эмес болучу.

Ушундан улам кичинекей бөбөктүн өлүмү жөнүндөгү ыр акындын улам кийинки чыгармаларында кеңири өнүгүп, канат жая турган өлүм, өмүр жөнүндөгү медитативдик лирикасына жол ачты деп ойлойбуз” [20, 89] – деген оюн айткан.

Сынчы К.Асаналиев Алыкулдун “Бөбөккө” аттуу ырын жөн гана элегиялык мүнөздөгү лирикалык каармандын муң-кайгысы берилген чыгарма деп эсептейт. Болгону, бул ыр акындын түбөлүктүү темалар болгон өмүр, өлүмгө кайрылган алгачкы чыйыры деген бүтүмгө келет.

Кыргыз поэзиясынын чыгаан сынчысы, акын, С.Жигитов “Акындын эки өмүрү” аттуу монографиясында К.Асаналиевдин пикирине каршы көз карашта экенин айткан. “А.Осмонов эң оболу өзүнүн жекече ой-сезимдерин, субъективдүү таасирлерин, кайгы-касиретин ыр кылып жазып, ошонусу менен кыргыз поэзиясына жаңылык кийирди. Ушул багытта анын биринчи жазган ыры – “Бөбөккө” деген элегия (30.XI.1944, Койсары). Ал – өзүнчө бир чек ара белгисиндей ыр. Байкаштырып көрсөк, акын ошол ыры менен чыгармачылыгынын жаңы баскычына аттап чыгыптыр; анын менчик акындык үнү менен сүйлөп кетиши да, укмуштай чыгармачылык эргүү мезгилине такай кириши да ошол ырдан башталыптыр.

Элегияда акын кандайдыр бир өзүнөн башка “лирикалык каармандын” атынан сүйлөбөйт, тек өз атынан сүйлөп, өз күйүтүн кеп кылат. Ырдын алгачкы

саптарынан тун баласынан айрылган акындын жасалмасыз кайгыга батканы, бара-бара каңырыгы чын эле түтөй баштаганы айкын сезилип, жалындын илеби бар ысык буу сыңары окугандын ой-сезимин тызылдата бүркүлөт [51, 59].

С.Жигитов ырды ушинтип талдап жатып, “эми силер, кымбаттуу окурмандар, акылыңар менен териштирип көргүлөчү: 30-жылдардагы кыргыз поэзиясында жеке күйүттөн жаралган ушул сыңарындай күчтүү ыр барбы?” - деп, жүйөлүү суроону коет. Адабиятчы “Бөбөккө” чейин акындардын эч бири Алыкулдай жеке күйүтүн поэзиянын тили менен бербегенин, керт башынын кайгысын сөз кылганга батынышпагандыктарын айткан.

Жогорудагы пикирлерден улам акындардын элегия жазуусуна эмне себеп болот деген суроо ар бир окурмандын оюнда болсо керек. Ага бир эле жооп бар: коомдогу социалдык шарттар жана лирикалык каармандын жеке трагедиясы себеп болот. Алардын акындык татаал тагдырлары сыяктуу ырлары да татаал жана жөнөкөй, саптарындагы көркөм табылгалары ырдын оригиналдуулугун арттырган.

А.Осмоновдун 1944-жылы жазылган «Бөбөккө» аттуу ыры элегиянын толук критерийлерине жооп берет деген тыянак чыгарууга болот. Анда профессионал жазма адабиятыбыздын алгачкы элегияларынын бири «Бөбөккөнү» талдап көрөлү.

Эң жаш калып, эсте калбай ата-эне,
Кайнап бышып, далай кыйын кездерге.
Балбан турмуш түбү калың болсо да,
Керек жерин жара тээп кирерде.

Акын ырынын биринчи строфасында өзүнүн ата-энеден эрте жетим калып, көп азап менен эми адам болуп, үй-бүлө куруп, «Жаңы бөбөк көрөрүндө, таш боор өлүм анын колунан тартып кеткенин» баяндайт. Андан ары бөбөктү жерге жашыргандан кийин азып, жүдөп кеткенин, кайра өзүнө келип канчалык көңүл ачканга аракет кылбасын, бөбөктүн деми, жүрөгүн катуу ууландырып койгонуна кайгырат. Бөбөктүн чоңойгондо балдыр тили чыгып,

торгойдой таңшып сүйлөйт эле, бирок түбүң түшкүр таш боор тагдыр ал күнгө жеткирбеди деп, муштуму менен жер муштайт.

Бул аалам не бир түркүн нерселерге, кендерге бай, алар менен аалам көрктүү, а бирок ошончолук кымбат, баалуу нерселердин ичинен акын үчүн бөбөккө тең келер эч нерсе жок. Ал:

Сулуу тоолор, көркөм көлдөр четинде,
Көп гүлдөр бар, кызыл-жашыл түрлөрдө.
Жер аңкыган ошончо жыт ичинен,
Атасы үчүн Жыпардай жыт жок эле, – деп кейийт.

Акын дүйнөдөгү эң ширин деп эсептелген жаштыкты, сүйүүнү, бир боор ата-энени санап келип, ошол шириндердин ширини бул өзүнүн кызы болгонун, ал чоңойсо эси жок энесиндей, кекчил атасындай болбостон, өмүр бою сыр айтканга сырдаш болуп, «шириндигинен» жазбай жашамак деген кыялын айтат. Ушундай кыялданган лирикалык каарман кокустан чоочугандай «Өлдү бөбөк, жүргөн каны токтогон, бир жылт этип өчкөн чырак окшогон» деп кийинки строфасын баштайт. Ал үчүн ошол бөбөк жашаган он беш күн «бир жылт этип, өчкөн чырактай» элес калтырып, дендароо кылат. Бая эле колуна кармап, мына уйкусу ачылып, мени карады деп сүйүнүчү кучагына батпай турган лирикалык каарман, эми жансыз денени жердин бооруна жашырып келип, үн сөзсүз мостоюп отуруп калат. Ушундай эми гана жарыкты тааныган, баёо сезимдүү наристени бооруна уялбай катып алган уучсуз жерге, түпсүз көргө ачуусу келип, турмушун ушу боло турган болсо, өмүр бою азаптан башың чыкпаса, «Тфу!» деп баарына кол шилтеп, басып кеткиси келет.

Бар болсо экен картайганда көргөнү,
Соо болсо экен жаштын жаңы жөлөгү.
Өмүр алда, эртеңкиге тобокел,
Өлбөсө экен башкалардын бөбөгү.

Акын көп ойлонуп, арты кайырлуу болсун, өлгөн бөбөк өлдү, аны кайтарууга болбойт, бул жараткандын менин маңдайыма жазганы болсо, анда баш чайкабай моюн сунууга аргасызмын деген чечимге келет. Ар бир адамдын

жаш кезинде тапкан, карыганда ал-абалын сурарга канынан жаралган жөлөгү болсо деген ниетин билдирип, эртеңки күндүн камын жеп эмне кылам, эртеңге өзүм дагы аманатмын деп, тобокелге салып, мындай баласынын өлүмүн көрүү менден башка эч бир ата-энеге буйрубасын, тескерисинче, уул-кыздары «атакелеп», «апакелеп» ыйласа ыйласын, бирок ата-энелер «бөбөгүм», «кагылайын боорум» деп жүлүнү сыздап мендей болуп боздобосун деп, «өлбөсө экен башкалардын бөбөктөрү» деп эрдин тиштейт. Ырдын аягы ушундай оптимисттик көз караш, илгери үмүт менен соңуна чыгат.

Алыкул Осмоновдун дагы бир элегиялык мүнөздөгү ыры бул «Өзүмдү өзүм» болуп эсептелет. Бул ыры - адамдын чарчаганы, ооруганы, акыры барып өлөрү жөнүндө жазылган элегиялуу ыр. Жашоодо эч нерсени укпаган дүлөй, көзү көрбөс сокур, басалбаган бечел же алты саны аман инсан болсо да, өмүрүнүн акыркы секундуна чейин адамдык абийирин, ыйманын жоготпосо, анда ал - чыныгы инсан! Акын ырында ушул нерсени айтайын деп, аны өзүнө өзү көз салган киши катары чагылдырган. Ушундай жакшы сапаттары бар инсандар эки дүйнө бактылуу экенин, анын ысымы ар дайым тирүүлөрдүн катарында болорун элестүү берген.

«Өзүмдү өзүм» ыры тууралуу К.Асаналиев мындай дейт: «Ырдын наамы эле айтып тургандай, бул акындын өзү жөнүндөгү чыгарма болуш керек. ...Жан кейиткен оорудан алсырап чарчаган, жедеп жадаган, өмүрдүн бүткөнүнө, жашоо күнүнүн түгөнгөнүнө көзү жеткен акын гана ушундайча сезим титиретип жаза алмак. Акын жеке трагедиясын жаап жашырбайт. Бирок, ыр анын өмүрүнүн ушул чегин, ушул учурун гана сүрөттөп чектелбейт. Акын терең философиялык тыянакка, синтезге кайрылат.

Аз жашаса да, өлбөстүктүн өжөр эркин талашып, алыстан чаң ызгыткан шаң, бул акындын ар-намыстуу эмгеги, Ата Журтуна калтырган соолбос сүйүүсү – ыры. Ошентип, акындын өзү жөнүндөгү ыр кайгычыл муңайым элегиянын тар рамкасынан чыгып, чыгармачылык эмгекти, жигердүү эрдикти даңазалаган философиялык лириканын бийик баскычына көтөрүлөт» [20, 84-85].

Окумуштуу К.Асаналиев айткандай, «элегиянын тар рамкасынан чыгып, философиялык лирикага көтөрүлгөн» Алыкулдун бул ырына көз салып көрөлү. Акын ырын өзүнүн оор абалда турганын билип, бүгүн эртең кирип барам деп босогодо турган өлүмгө карап, менин жанымды алганың менен, рухумду ала албайсың деген таризде жазган. Анткени, ушунча жыл кыйнап, бир күн соо жашатпай тооруп келген ооруга, алыс кетпей сагалаган ажалга ушул элегиялуу ыры менен жооп бергиси келет. Денемден жан чыгып, жер астына кирсем да, мен көрбөгөн таалайлуу күндү артымда калган экинчи өмүрүм көрөт деген акындын муңайымдуу алсыз үнү ырдан жаңырып тургансыйт. Акын бул ырын алдын карап өмүрдү, артын карап таман алдында турган өлүмдү көрүп, бир көз ирмемде жерге түшсө жок болчудай болуп, тобокелге салып бараткан «дарчынын» абалында жазган. Ошондуктан эч бир нерсени жашырбай, өзүнүн трагедиялуу тагдырын ачык элегиялуу саптар менен берет.

Акын өзүн үй сыртынан тыңшап, күрс-күрс деген көк жөтөлдү угуп, кайран өмүргө, кайран жанга боору ооруп, олуя табып Улукман акеден дары чөптөрдү сурап, «Жүрөк оору, өпкө оорунун сообу үчүн», бечарага алып берсемби деп ойлонот. Ойлогон ой түбүнө жеталбай, ушул түгөнүп бараткан алсыз, арык сөлөкөттүн бир көчөдөн баратканын көз алдына келтирет да, айыкпас дарт чырмап, күч-кубаттуу албуут жигитти алсыратып, араң жан кылып койгонуна муңайымдуу унчугат. Бул бечара көчөдө ушинтип араң басып баратса, уктаганда кантти экен деп, акын оорукчандын түнкү уйкусуна кызыгат. Ойлогонундай, уктаганда да жаны жоктой купкуу болуп, бир дене сулк жатат. Болгону өпкөнү ачыштырып, тээ түпкүрдөн чыккан жөтөл онтотуп, ордуна козгойт. Анчалык эмне болду экен деп, жүрөгүнүн жашоо үчүн соккон күчүн билүүгө тамырын кармаса, азыр эле токтоп калчудай араң согот. Бул абалда мунун жашоосу узакка созулбайт, кокус өлүп калса, кантет? Акын ой түбүнө жетүү үчүн өзүнүн өлгөн кезин көзүнө элестетет.

Мен өзүмдү өлгөн кезде карасам,
Күлүмсүрөп керилген бир шер жатат.
Бул акыйкат жазмышынан жарашкан,

Тагдырына ырахмат айткан азамат.

Караңгы көрдө күлүмсүрөп жазмышына ыраазы болуп, тагдырына ырахмат айтып жаткан азаматка астейдил көңүл буруп караса, бул «кең пейилдүү, ачык колдуу бечаранын, кыйналып жашаса да, жакшы ырларды жазганына» ишенет. Ошондуктан караңгы, тар кабырында кылган эмгеги үчүн жүзү жарык күлүмсүрөп жатат турбайбы дейт.

Мен өзүмдү бир кылымдан карасам,
Тээ алыста чаң ызгыткан шаң чыгат.
Өлбөстүктүн өжөр эркин талашкан
Эрдигинен нечен түрдүү жан чыгат.

Акын ырынын акырында өзүн кылымдан көргүсү келет. «Өлбөстүктүн өжөр эркин талашкан» бул акындын артында калган чыгармалары, адамдык абийири. Акындын экинчи өмүрү болгон ырлары кылымдан кылымга жашоо үчүн умтулат. Өлбөстүктүн эрки өжөрлүк, бул өжөрлүктү жеңип эрдик кылган жан гана кылымдан кылымга, муундан-муунга жашай берет деген оюн айтуу менен бүтүрөт.

А.Осмонов аз өмүрүндө турмуш-тиричиликтеги күнгөй-тескейди, эмгекти, өмүрдү, өлүмдү, сүйүүнү, пейзажды ж.б. жазуу менен өзүнүн изденгич, талапты катуу койгон акын экендигин даңазалай алды. Акын башкалардан айырмаланып, адам тагдырындагы кооптуу бурулуштарды, ак ниеттүүлүк менен карасанатайлыкты, күтүлбөгөн кайгыларды, азаптарды чын ыкласы менен реалдуу чагылдырып берген.

Акындын «Жеңишбек» поэмасы кыргыз поэзиясына жаңылык киргизген поэма, эстетикалык табияты да таптакыр өзгөчө жазылган. Согуштан кайтпай калган жалгыз уулун күткөн Миңбай чалдын күйүтү, арманы айтылат. Поэманын өзөгүн күтүү, үмүт, зарлоо, жоктоо, карылык, жаштык, өмүр, өлүм сыяктуу турмуштун карама-каршылыктары түзөт. «Жеңишбек», бул - психологиялык поэма, поэма-трагедия, поэма-элегия, поэма-эпиграфия... кыргыз совет адабиятындагы кичинекей классика [86, 77].

А.Осмоновдун чыгармачылыгынын туу чокусу бул «Жеңишбек» поэмасы деп көптөгөн адабиятчылар, сынчылар белгилешкен. Анткени, поэманын мазмуну формасына дал келип, көркөмдүк деңгээли, саптардагы уйкаштыктардын жайдарылыгы Осмоновдук стилди, даана көрсөткөн. Бул поэманын алгачкы үч строфасындагы лирикалык чегинүүнү сынчы Ш.Үмөталиев Осмоновдун феномени катары баалаган. “Эмне деген укмуштуу саптар! Мындагы поэзия, музыка, сыр – айтып түгөткүс. Аны айтып бериш үчүн акындыкындай, Алыкулдукундай гана сүйүү, сезим жана талант керек... Алыкулдагы бир касиет анын ар бир сөзү сапка сабы, строфага строфа, чыгарманын бүт бою менен кучакташа түшөт да, ташка тамга баскандай кашкаят да турат. Чыгармалары комуздун кылындай сезгич жана сак: бирдеме алып, же кошоюн десең бүт денесине доо кетет да, кол тийгизбейт. Эгер болбой бир демесин алып таштасаң, бир мүчөсүнөн ажырагансып калат, кошо турган болсоң, баркытка кийиз жамагансып, көзгө деле өөн учурайт, мен Алыкулдуку эмесмин деп, одурайган жамаачынын өзү эле айтып коет” [126, 11]. Сынчынын пикири калетсиз!

Турмуштун жандуулугун, каармандардын эмоциялуу образдарын, пейзаждык сүрөттөлөрдү ичине камтыган «Жеңишбек» поэмасы баш-аягы бир жүз элүү алты саптан турат. Поэманын баш каармандарынын психологиялуу чыңалууларын, ички толгонууларын толук чагылдырып берүү үчүн акын Ысык-Көлгө кайрылып, анын шарпылдап жээкке урган толкундарын, кумдуу жээктерин жандуу сүрөттөө менен, поэманын көркөмдүк деңгээлин арттырат. Кур үмүткө алданып, Варшавада курман болгон уулун күткөн Миңбай чалдын бөксөрбөс кайгысы, бири-бирине окшош кайталанма күндөрү жан кейитет. Жалгыз уулунан айырылган бир эле Миңбай эмес, согуштан кийинки мезгилде мындай трагедиялуу тагдырга туш келген аталар аябай көп эле. Бирок ошол миңдеген жалгыз уулдан айрылган аталардын арманы типтүү каарман катары Миңбайга жүктөлгөн, анын көл жээгинде уулун күтүп келбесе көңүлү сууп кайра ичтен сызып, кабыргасы кайышканын элестүү берген.

Эгерде байкап карасаңыз, Алыкулдун керт башына тиешеси бар темадагы ырлары эмнегедир күчтүү, таамай жазылган. Мисалы, өмүр, өлүм, оору ж.б. жөнүндөгү ырларын өз жашоосуна байланыштыргандыгы үчүн таасирдүүлүгү күчтүү. Мына ушундай чыгармаларынын катарын «Жеңишбек» поэмасы толуктайт. Жеңижок керт башынын кайгысын жалгыз талдын арманы менен айткысы келгендей, Алыкул да артында тукум улоочу бала жоктугун Миңбай чалдын образы аркылуу бергенге аракеттенет.

Бах, чиркин! Турмуш канча мол болсо да,
Ар дайым бир жеринен толбой калат.

Акын ушул эки саптагы философиялык ойду Миңбай чал менен өзүнүн тагдырын бир сызыкта карап жазгандай. Тагдыр кесесинин толбой бөксө болгону бир эле Миңбай менен Алыкулда эмес, мындай арман миңдеп саналат, кимдир бирөөлөрдүн уул-кызы болгон менен башка кайгы, түмөн түйшүктөрү бар. Ошон үчүн да «бири кем дүйнө». Акындын дагы бир жеке өзүнүн өксүүсүн, жүрөк титиреткен трагедиясын Миңбайдын монологу аркылуу бергенин байкоо анча деле кыйын эмес:

Дүйнө – өмүр, уул бердиң, бала бердиң,
Дүйнө – өмүр алоолонуп жана бердиң.
Неге сен алыс кеткен сапарыңан,
Ээриң жок жайдакталып кайра келдиң?

Мына ушул каармандын ички муңунун берилиши поэманын элегия экендигинен кабар берет. Поэмада акын өмүргө жана өлүмгө өзүнүн басмырт мүнөзү аркылуу акындык мамилесин бергенге жетишкен. К.Асаналиев белгилегендей, «поэма жанр катарында А.Осмоновдун чыгармачылыгын да өзүнүн классикалык көркөмдүк баскычына көтөрүлдү. Поэма – ой жүгүртүү, поэма-легенда, поэма-аллегория, реалисттик жана философиялык поэма акындын кыргыз поэзиясына түздөн-түз кошкон поэтикалык салымы» [20, 89].

Алыкул Осмоновдун биз сөз кылган элегияларын карасаңыз, негизинен, түбөлүктүү темалар өмүр менен өлүм жөнүндө жазылган. Акын неге бул темаларга көбүрөөк кайрылган десеңиз көп катары биз дагы анын оорукчан

болгонун бетке кармабыз. Кыргыз поэзиясында түбөлүктүү темаларды жазган акындардан А.Осмонов теңдеши жок акын, анын ар бир ыры поэзияга баш баккан жаш акындарга эң мыкты үлгүгө айланды. Оорулуу акын өмүрдүн таттуулугуна, жашоонун кумарына тойбой, тирүүлөр өмүрдү барктап өтсүн деп, жаштыкты, сүйүүнү ырларында даңазалап өттү. «Акындын өмүргө арналган ар бир ыры жашоо кызыкчылыгына арналган гимн, поэма!» [36, 313-314]. Ооба, кыргыздын таланттуу акыны Алыкул Осмонов өлөр-өлгүчө Ата Журтуна ак кызмат кылды, курч, сыйкырдуу калеминен жаралган ырлары кыргыз поэзиясынын деңгээлин бийик көтөрдү. Акындын «Бөбөккө», «Өзүмдү өзүм», «Жеңишбек» деген ыр, поэмаларын кыргыз профессионал жазма адабиятынын көч башындагы элегиялар деген тыянакка келдик. Андан сырткары «Эскерме», «Билбейм кандай» ж.б. бир топ ырларын элегия жанрындагы чыгармалар деп айтууга болот.

А.Осмоновдун чыгармачылыгы жөнүндөгү сөзүбүздү жыйынтыктап жатып, анын көзү өткөндөн кийин өзгөчө бир кадыр-баркка ээ болуп, ырларын окуп таасирленген акындар, б.а., көптөгөн шакирттер чыкканын акын К.Кулуевдин сөзү менен айткыбыз келди. «Алыкул... акылга бай чыгармаларды жазууга жетишкен. Чеберчиликтин туу чокусуна чыгууга канчалык күч сарп кылынбады дейсиз. Улуттук поэзияда Алыкулдун баа жеткис салымы бар, өзү түзүп кеткен мектеби бар... Дегеле, ошол жылдары А.Осмоновдун таасиринен четте туруу мүмкүн эмес эле» [155, 5].

Жогоруда сөз болгон К.Тыныстанов, А.Токомбаев жана А.Осмоновдор тарабынан жазылган элегиялар жанрдын кыргыз поэзиясынын курамына кирүүсүнүн алгачкы жылдары болгон. Булар өздөрүнүн чыгармачылыгы аркылуу кыргыз поэзиясындагы элегия жанрынын дың кыртышын бузган акындар болушту жана келечектеги шедевр элегиялардын жазылуусуна жол көрсөтүштү.

2-§. 1960-70-жылдардагы кыргыз элегиясы: поэтикалык образдар жана көркөм табылгалар (диахрондук аспект)

Көркөм адабияттын идеялык-тематикалык, көркөмдүк-эстетикалык жана жанрдык изденүүлөрүнө ар бир акындын же жазуучунун өз деңгээлине жараша үлүшү болот эмеспи. Акындын жеке чыгармачылыгында изденүүсүнөн жаралган көркөм табылгалар, оригиналдуулук канчалык көп болсо, адабиятта анын салымы ошончолук зор болот. Адабияттын өсүп-өнүгүүсү авторлордун жеке чыгармачылыгына, изденүүсүнө көз каранды экендигин айта кетүү абзел.

Акындардагы изденүүчүлүк, таасирдүүлүк башка бирөөлөрдүн чыгармачылыгы менен жакындан таанышканда пайда болот. Мындай пикирибизди К.Даутовдун: «В.Жуковскийди аласыңбы, Ф.Тютчевди аласыңбы, Е.Баратынскийди аласыңбы, баары Гётени көп окушуп, анын мектебинен өтүп келишкени көрүнүп турат. Ал эми Лермонтовчу? Анын ырларын бекерден которуп жүрүптүрбү. А.С.Пушкинчи? Гётеден сабак албаган бир да чоң акын жок окшойт» [45, 357] деп, айтканы менен далилдейбиз. Көрүнүп тургандай, көркөм адабиятты байытуу үчүн алгач акындардын дүйнө таанымы жогору болууга тийиш.

Кыргыз адабиятынын тарыхына көз салсак, дүйнөлүк классиктердин чыгармаларына сугарылып, Осмоновдук стилди өздөштүрүп, алгач аны тууроо менен чыгармачылыгын баштаган акындардын тобу же «алтымышынчылар» бар эмеспи. Алар: С.Эралиев, С.Жусуев, Б.Сарногоев, Ж.Садыков, Т.Кожомбердиев, Т.Муканов, М.Абылкасымова, Ж.Мамытов, К.Калдыбаев, Р.Рыскулов, Т.Эргешов, Н.Жаркынбаев ж.б. Мына ошол суурулуп чыккан акындардын катарында өзгөчө шыктуугу, билимдүүлүгү менен айырмаланган акын **Омор Султанов**. Ал «Тоо күндөрү» (1961), «Жылдыздуу түндөр» (1965) деген жыйнактары менен кыргыз журтчулугуна көрөңгөлүү акын катары таанылды.

Акын Омор Султановдун кыргыз поэзиясына кошкон салымын, поэтикалык изденүүлөрүнө ар тараптуу изилдөө жүргүзгөн Ж.Бокоева

«О.Султановдун поэтикалык изденүүсү» (2011) деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Ал илимий ишинде акындын поэтикалык изденүүлөрүн, ырларындагы лиризмдин өзгөчөлүктөрүн жана жанрдык табылгаларына токтолгон. О.Султановдун лирикаларын талдап жатып, төмөндөгүдөй оюн айткан: «Акындын сөз тандоо, композиция түзүү, кульминациялык чекитти табуу жагынан тыкан иштөө маданияты, ырдын формасына жараша ритм түзө билүү ж.б. дасыккандыгы, көрүнүп турат. Чыгармачылык казынасында махабат лирикасынын басымдуулук кылышы, акындын бул темага кайрылышы, махабат лирикасында эстетикалык-идеялык жаңылыктарды жараткандыгы менен поэзия күйөрмандарынын катарын арбытты десек болот. Сүйүүнүн сүрөтүн сөз менен тарткан Омор Султанов махабат лирикасында «Сен жөнүндө поэма» аттуу чыгармасы менен таанылды. Бул чыгарма идеялык-эстетикалык, жанрдык өзгөчөлүккө ээ - элегия жанрындагы ыр түрмөктөрү» [38, 12].

Жогоруда белгиленгендей, башка акындар сыяктуу эле, О.Султанов да түбөлүктүү темаларга көп кайрылып, ар бир ырынын сабынан изденүү менен жазылгандыгынын илеби келип турат. Ырларындагы формалык-стилдик өзгөчөлүктөр, элпек уйкаштар, тилинин жатыктыгы жана оюнун сергектиги анын акындык жүзүн көрсөтүп турат. Сынчы К.Даутов «Издегеним тубаса акын, тунук поэзия» деген эмгегинде О.Султановду чыныгы тирүү классик деп анын чыгармачылыгына мындай баа берген.

«Акын ачып чыккан жаңылыктын экинчиси, же бир бекем кыры, бир көлөмдүү бөлүмү ажайып сырдуу аруу махабат дүйнөсүн кеңири жана табышмактуу ички сырлары менен келтире ачып чыгуунун өзүнчө жаңы формасын, ийкемдүү көркөм ыкмаларын таап алганын автор өзү да ашкере эргүү, өзгөчө кубануу менен ырдайт:

Сен жөнүндө баштап бүтпөс поэма,
Каламыма бердим таап зор бакыт.
Сени ойлоп ар бир баскан кадамда,
Сени менен күн да батып, таң атып.

Эң мыктысы – канча жылдан бери жазылып келатса да, ритм бузулбай, ыргак жанбай, деңгээл төмөндөбөй, улам узарып, кеңип, бир дем, бир эргүү менен жазылгандай улантылып отуруп кайталангыс бир бүтүн дүйнө болуп калганы. ...Тирүүлүктө бул асылдыкка кана тойбогон адам баласы жашоо лаззатын да, жашоо кумарын да айкын баалап алууга жетишпей өмүрдүн бир толбос өксүгү менен кетет» [45, 288].

Көрүнүп тургандай, К.Даутов акындын ички даярдыгы күчтүү, профессионал жазма адабияттын бийик сересине өз аракети жана изденүүсү менен жеткенин айткан. Сезимди поэтикалык тил менен берүүнүн жаңы формасын тапкан, О.Султановдун элегия жанрындагы «Сен жөнүндө поэмасын» карап көрөлү:

Сен жөнүндө баштап бүтпөс поэма,

Каламыма бердим таап зор бакыт.

Аттама уйкаш менен жазылган саптарда акын сүйгөн адамы жөнүндө жазуу түбөлүктүү тема, бүтпөс поэма экенин, мунун өзү жашоодогу зор бакытка тете деп айтып, ушул аягы чексиз теманы таап, каламына тартуулагандыгы үчүн өзүн бактылуу сезет. А чынында өзүнүн бактысын, жылмайып турган бактылуу элесин жогорудагы ыр сабынын артына жашырат. Эми, мага келе турган кайгы, өкүнүчтөр, жеталбай жатып урайт, себеби, ал майда кайгылар сен жөнүндө жазган поэмага туш келди, мен сен жөнүндө арзуу ырларымды жазуу менен бир гана көктү карап багыт алган чынар сымал, бүт баарына кол шилтеп, багытымды сен тарапка жолдодум дейт.

Мага келчү майда өкүнүч, кайгылар

Урундуңар тоскоолдукка урабас.

Эми мени кебелте албай калдыңар

Мен чынармын кылым көктөп куурабас.

Акын алгач бактысына табылган адамга ыраазы болуп, тагдырдын буйругу менен аны сүйүп, башкалардын эч кимиси анын ордун басалбастыгын даңазалайт. Ал саптарда жашоого болгон кумарлануу, тагдырына ыраазы болуу кашкайып көрүнүп турат.

Билбейм кайдан табылгансың сен мага,
Маңдайымда бүткөн жалгыз бакыттай.
Сени сүйдүм буйрук алып тагдырга,
Башкалардын миңи сага татыбай.

Лирикалык каарман сүйгөнү менен алгачкы жолу жолугушкан «Майдын жумшак түнүн» көп эстейт. Ал күндү ушул мезгилге чейин тагдырдын белеги катары кабылдап, унутпай жүргөнүн айтат. Андан бери сыр чечишкен ынак болуп бирге жүргөнүнөн эмнегедир сүйлөсө анын үнү менен сүйлөгөнсүп, көзү дагы анын көзү менен көргөнсүп, уктаганда түшүнө кирип, бүтүн баарын сүйгөнү ээлеп, жан дүйнөсүн бийлеп алганына бактылуу эле.

«Бакытты ар ким күтөт ар кай жактан, багыттан бир күн мага күтүлбөгөн, жазга жуук келип калдың ооруп жатсам, мен сенин бакты экениң түшүнбөгөм» - деген саптарында күтүүсүз келген бакытты убагында сезбегенине өкүнүп, жашоонун жолунда махабат деп дегдеген канча таңдар атканын айтат. Мени калп айтып алдасаң да мейли, болгону кайда болсоң дагы аман болгонуң, карааныңды бир көрсөм дегенде эки көзүм төрт болот, мага бооруң ооруп же жек көрүп сүйлөбөсөң сүйлөбөй эле кой, бирок мага алыстан болсо дагы бир көрүнүп койсоң менден өткөн бактылуу адам жок. Анткени мен:

Ойлой берип сен жөнүндө күндө эле,
Ошонумдан бакыт таап көнгөнмүн, - дейт.

Сүйгөн адамын ойлоп, ошол ойлор менен өзүн бактылуу сезген лирикалык каарман, мени түпкүрлөргө кишендесең да кайра өзүңө качып келе беремин. Канчалаган тоскоолдуктар болсо дагы бир гана сени көздөй агылдым, калагы жок кайыктай толкундарга урулуп, адашсам дагы баарыбир сени дедим, сага гана талпындым. Көзүмдөн курч, көкүрөктөн ал кеткен күндө да ошол баягы биз жолуккан күндү унутпаймын. Кайда кантип жүрсөм дагы, амандыгыңды тилейм, сенин саламаттыгың маанилүү, ошондуктан сүйүүнү даңазалап ырдай беремин дейт:

Сенин гана аман жүргөн карааның,
Мен сен үчүн даңктап ырдайм сүйүүнү.

Кабарың дайынсыз, көптөн бери карааныңды көрбөй сагындым, сага жетчү күндөр узун жолдой узарып баратат. Жан дүйнөмдү кусалык ээлеп алып:

Бирге жүрөт дайым менин жанымда,

Бир туугандай бир жакындык, кусалык – деп, кейийт.

Лирикалык кейипкер сүйгөн адамынын ден соолугунан кабатырланып, аны аяп, жаздын ойноок шамалынын эпкини тийбесе экен дейт. Сүйүшкөндөрдүн бири-бирине алыстан болсо да көз салып, кам көрүп, башкалардан кызганганы алмустактан келаткан көрүнүш эмеспи.

Сүйүп турам сүйүү менен сүрдөнгөн,

Сак болчу сен, жазгы өрүктөй гүлдөгөн.

Жаздын суугу жаман болот дечү эле,

Жаныңда эле ажырабай жүрбөйм мен.

Ушундай кусалыкка толгон сүйүүсүнөн таарынгандай «мен сени сүйгөн жокмун көзүң үчүн, күлгөндө жазгы гүлдөй жайнап кеткен, мен сени сүйгөн жокмун сөзүң үчүн, кайгыны көкүрөктөн айдап кеткен» - дейт. Өзүнүн эмне үчүн сүйгөндүгүн далилдегиси келет, анын келишимдүү бою үчүн же ою үчүн эмес, ааламда сүйүүнүн бардыгынан аны жактырып калганын, сүйүүнүн кереметин бир гана ал аркылуу сезгенин айтат.

Кийинки куплеттерде «Мени күтүп тургандырсың жайдарым, көк көйнөгүң боюңа аппак жарашып. Шибер түстөш жоолугуңду байланып, кайың сага, сен кайыңга жанашып» - деп, лирикалык кейипкердин таарынычы жазылып, көзү жайнайт. Адамга суу менен аба кандай керек болсо, ага сүйгөнү ошондой керек. Сен менин көктө чыкчу айымсың, жамалыңды көрүү үчүн тандын эртерээк атышын күтөм, жалгыз жүрсөм элесин дайым мага жолдош болот. Сенсиз жашоо мүмкүн эмес, андыктан айткан шартыңа макулмун:

Эркиңе кантип гана багынбайын,

Мен сенсиз тирүү, бирок жансыздын да.

- деп, экөөбүз ажырасак жарым жан болуп калабыз, сен жанымда жүргөн болсоң мен бийикте жүргөнсүймүн, а сен менден алыс болсоң ээн жерде

адашкан кийиктеймин, ошондуктан бири-бирибизди толуктап жүрөлү деп жалбарып суранат.

Бүгүнкү жаш акындар менин сен жөнүндө жазгандарымды уурдап алып, кайра өзүмө окуп берип, гезиттерге жарыялап жатышат. Алар кимдир бирөөнү мендей сүйө билгенде балким, «сен жөнүндө поэманы» кадырлашып, сыйлайт болчу. Анан дагы ойго келбеген нерсени айтышат:

Эки ирет сүйүү келет дешет экен,

Эч аны акылыма сыйдыра албайм, - дейт акын.

Кайрылып келбесең да, аман-эсен болсоң болду, мен ушинтип кусалыкка батып өзүмдү-өзүм ыр менен сооротуп, жашай берем дейт да, өзүнүн жашоого күтүү үчүн, сүйүү үчүн келгендигин мойнуна алат. Көңүл сүйгөн адамга жетпей калуу кусалык, азап экенин поэтикалык тил менен көркөм берет.

Сен томсоруп жапыз жерде жүргөндө,

Менин турган бийиктигим курусун.

Көңүл көптөн кайт болгон бир күндөрдө

Көздөн учуп эңсейт адам курбусун.

Лирикалык кейипкер жогорудагы саптарда, кичипейилдик менен сүйгөн адамына кайрылат. Демек, акындын сүйгөн адамынан айрылгысы жок, ал үчүн сүйгөнү жалгыз калса эле, жаш баладай болуп томсоруп калат. Ошондуктан ал томсорсо, мен да томсоруп, көңүлү чөксө менин да көңүлүм чөгүп, капа болуум керек, анткени экөөбүз биригип бир бүтүндүктү түзөбүз дейт. Экөөбүздүн бирибиз бийикте, экинчибиз жапызда жашай албайбыз. Биз бирдей барабар сандардайбыз, тең жашап, тең турушубуз керек, себеби кээде адам бук болуп, көңүлү чөккөндө баягы сырдашып жүргөн курбусун эңсейт деген аруу оюн айтат.

«Ооба турмуш бардыгына көндүрөт, аны билем өзүмдү өзүм билгендей» ошондуктан сен ага баш бербей, «ташта баарын, кучагыма кел, жаным». Сүйүүнүн түбөлүктүүлүгүн даңазалайлы, «уялбай, кысынбай» келе бергин, «экөөбүз жан беребиз сүйүүгө» деп, лирикалык кейипкер сүйгөнүн махабат лаззатына үндөйт. Бул саптардан көрүнүп тургандай лирикалык кейипкерди

акыл-эси башкара албай, делебесин дүүлүктүрүп сезим башкарып калган абалда экенин билүүгө болот. «Көзүңдү жум, унут жаным бардыгын, мен да унутуп, ушинтип бир жыргайлы» - деген албууттанган сезим менен сүйгөнүнүн жамалына мас болуп, ага дүйнөдөгү бардык нерселер байлык, бийлик ж.б. утурумдук нерсе экенин, алар сүйүүгө теңдеше албайт, сүйүү түбөлүктүү, сүйүүнүн алдында башка нерселер түккө турбайт, сүйүүсүз адам баласы жашоого кумары канбай, жашоонун даамын сезбей калат, сен ошону эсиңе ал:

Ушул дүйнө күнү менен түнү бар,
Жалгандыгын жаным сен да билип ал.
Байлык, мансап – бир коңурук уйкудай,
Түбөлүктүү көз ирмемдей сүйүү бар – дейт.

Акын «Сен жөнүндө поэмасын» муңдуу эскерүү, арзуу, үзүлбөгөн үмүт, коштошуу менен аяктайт. «Куш көрсөң жалгыз учуп бара жаткан», «Жап-жалгыз кайык көрсөң толкун урган», «Жаш көрсөң бир муңайым бара жаткан» деп, өзүн «жалгыз кушка», «толкун урган жалгыз кайыкка», «муңайымдуу бараткан жаш адамга» салыштырып, жалгыздыктын символдору менен берет.

Анан да буюм көрсөң кыйрап сынган,
Бак көрсөң бороон уруп шагы сынган.
Ошонун баарын мен деп биле бергин,
Көзүңө көрүнгөндүн баары менмин
Жалдырап сени тилсиз карап турган.

О.Султановдун «Сен жөнүндө поэмасынын» мазмунун лирикалык каармандын сүйгөн адамын «жай күтүп жай келбесе күзгө калып, күз күтүп күз келбесе кышка барып» жылдын он эки айын күтүү менен өткөргөндүгү, лирикалык каармандын кусалыгы, ички сезимдери көркөм баяндалат. Сүйүктүүсүнүн ай жамалын, жүрөгүнө чок салган кумарлуу көзүн, булактай шыңгыр үнүн, назданган кылык-жоругун жамгырдай нөшөрлөп эргүү менен жазган. Ашыглыктын музасына айланган бул чыгарма Нарын дайрасындай жымылдап, бирин экинчиси толуктап, куюлушкан эркин уйкаштар, окурманды тажатпай, угумдуулугун арттырат.

Ж.Бокоева белгилегендей, «Сүйүүнүн кемесине түшкөн акын дабасы жок оорудан эзилгенин өрүккө салыштырып, ошол учурдагы оор абалды, ички түйшөлүүнү, акыл менен жүрөктүн ортосундагы карама-каршылыкты, лирикалык каармандын жан дүйнөсүндөгү ойлордун тынбаган процессин чагылдырган. Адам баласынын акыл-эсине баш ийбей, жүрөгү менен гана башкарылган бул улуу күч, махабат сезимдеринин асылдыгы менен түйшүгү акындын бул поэмасында баштан аяк берилген» [38, 13]. Ооба, акындын бул поэмасы кайгылуу маанайдагы армандуу кайрык, ыйга жакын жүрөк көйгөйлөрү, көкүрөктү эзген муңдуу ыр. Кыргыз поэзиясындагы «сүйүүнүн Асан Кайгысы» Омор Султанов десек жарашчудай. Поэманы баштан-аяк көз алдыга элестетип карасаң, бактылуу көз ирмемдер, жоготуу, сагынуу, ажырашуу, аруу тилек, эңсөө, кусалык, тагдырга нааразылык ж.б. орун алган.

О.Султанов кыргыз поэзиясына жаңы тематикалык мазмундун, уйкашсыз эркин ыр формасынын кирүүсүнө дагы зор салым кошкон, өздүк стили бар акын. Анын «Ак булуттар» аттуу ырына обончу А.Керимбаев керемет обон жаратып, элге белек кылып тартуулаган. Элегия жанрындагы ырларга обон жазылган болсо, анда ал чыгарма өз бийиктигине жетип, жанрдын ажары ачылат. Анда ошол эл жүрөгүнөн түнөк тапкан ырдын алгачкы куплетине назар салып көрөлү: “Каалгып ак булуттар көчөсүңөр, Канча бир жерлер басып өтөсүңөр. Түрүлүп түгөнбөгөн сапар тартып, Түнөргөн тоо башына түнөйсүңөр”. Акын булуттарга кайрылып, алар аркылуу окурманга ички кайгы-касыретин тымызын билдирүүгө чакырык жасайт. Сүйүү күйүтүнө уугуп, көл боюна жалгыз келип, айныбас чечим чыгара албай, бактылуу-бактысыз күндөрүн эстейт.

Кайчы өткөн тагдыр менен жолго чыгып,
Силерди ак булуттар жолдош кылып.
Мен келип алтын кумдуу көл жээгине,
Олтурам эскерүүдөн ичтен сызып.

Акын адегенде, сүйгөн адамы менен тагдырынын бир тарапка багыт албай, кайчылашып кеткени жөнүндө айтылат. Тагдырдын кайчы өтүүсү,

демек, эки сүйүшкөн жаштын тагдыры бири-бирине туш келбестен, эки башка багытка, б.а., кайчылашып өткөнүн, тагдырдын мындай ырайымсыздыгын кабыл алалбаган жаш жүрөктөрдүн ооруп, көзүнөн аккан жашын, өксүүсүн байкоого болот. Ошол кайчылаш тагдыр жолуна чыгарда ак булуттарды жолдош кылып, алтын кумдуу көл жээгине келген. Көлдүн тээ ортосунан түрмөктөлүп келип, шарпылдап жээкке урган толкундарын, кубалашып ойноп жүргөн ак кууларын көрүп, ичтен сызып эске түшкөн бактылуу күнүн эстеп мунайымдуу улутунуп алысты карайт.

О.Султановдун «Ак булуттар» деген элегиясын окуп жатып, «Сен жөнүндө поэмадагы» маанай байкалат. Баягы эле тааныш лирикалык каарман «кайгынын караан түнүн» унутууга көлгө келип, көктөгү айдалып бараткан булуттар менен сырдашып, ичтеги бугун чыгарат:

Сен азыр эмнени ойлоп турдуң экен,
Айдалып баратканда ак булуттар

- деп, сүйгөнүнүн эмнени ойлоп жатканын билгиси келет. Балким, ал дагы мендей улутунуп, тагдырга баш ийгиси келбей, муңканып жүрөгү эзилип ыйлап жалгыз отургандыр... Ошол айрылуудан соң лирикалык каармандын жүрөгүнөн эч ким орун албай, мүнөзү түнт болуп, сагынуу менен жашап, «өмүрдүн өрүн көздөй жалгыз келем» - дейт.

Көптөгөн сүйүүлөргө, табышуу, таарынуу, ажырашуу менен жарашууга, бактылуу көз ирмемдерге жана көз жаштарга күбө болгон касиеттүү көлдөн ишенимдүү дос жок. Алтын кумдуу жээкте ойлуу турган лирикалык каарман шарпылдаган көлдөн көптөн бери өзөгүн өрттөп жүргөн кирсиз, таза сүйүүсүн кайрып бер деп сурайт.

Көл жээги касиеттүү көлдүн жээги,
Көрбөдүң өткөрбөдүң эмнелерди.
Адашып сүйгөнүмдөн келдим сага,
Сүйүүмдү айла кылып кайрып берчи.

Акын ырында кайгы-муңду, жүрөк эзген өксүктү, сагынууну лириканын назик көркөм боёктору менен берген, сезимдин армандуу үнүн чагылдырган

шедевр деп атаса болот. О.Султановдун биз сөз кылган ырларынан башка ырлары да турмуштун, махабаттын улуулугун даңазалаган, ырахаты менен мүшкүлүн, көйгөйлөрүн так өзүндөй сүрөттөп, реалдуу бере алгандыгы менен таасирдүү. Анын лирикалык ырлары кыргыз поэзиясындагы элегия жанрынын мыкты үлгүсү катары муундан-муунга өтүп жашай берет.

Кыргыз адабиятынын тарыхына көз чаптырсак акын, адабиятчы, сынчы катары **Салижан Жигитовдун** орду бар экендиги көрүнөт. «XX кылымдагы кыргыз адабияты» деген эмгеги менен бүтүндөй алгачкы кыргыз интеллигенциясын, анын ичинен К.Тыныстанов менен С.Карачевдин өмүрү чыгармачылык жолун, реалдуу чагылдырып, алардын адамдык, агартуучулук бейнесин ачып берген.

Адабиятчы К.Даутов «Издегеним тубаса акын, тунук поэзия» деген эмгегинде: «Салижан Жигитовдун түрдүү тема, түрдүү маани-мазмун, түрдүү идеяга жыш, түрдүү поэтикалык формага салынып, түрдүү көркөм ыкмалар эркин колдонулуп жазылган жаштык эргүү, акындык изденүү, ички турмуш, өмүр-өлүм күрөшү, жарыкчылык улуулугу, адамдык нарк-насил, жашоо чындыгы, ээликтирип ээрчитип, тамшантып келип таштап кеткен ачуу-таттуу махабат оюну, артистизмге арбатып айтылган юморлуу какшык менен достук азил тамашага шыкалган нары жандуу, нары кызыктуу, нары ойлуу окула турган... поэзиянын эстетикалык түп табиятын сактап мезгил сынына жуткузбай аман-соо алып келаткан өлбөс ырлары, » [45; 320] жөнүндө белгилеп өткөн.

Кыргыз профессионал жазма адабияты орус адабиятынын таасиринен улам өнүгө баштаганы белгилүү. Орус акындарынын чыгармалары аркылуу кыргыз поэзиясында кирген элегия деген жанрдын өнүгүп калыптанышында С.Жигитовдун ролу чоң. Анткени, элегия жанрынын нукура үлгүсүндөгү ырды кыргыз журтчулугуна биринчилерден болуп «Элегия» деген циклдик ат менен тартуулады. «Элегия» шар уйкаштуу, муңканган же болбосо элдик кошок, арман үлгүсүндөгү кыргыздын элегия жанрынын көч башында турат.

Бул ырдын образдык мазмуну, көркөмдүк сапаттары, ырдык касиеттери жагынан алдыга эч кимди салбастыгы айдан ачык нерсе. Адабиятчы О.Ибраимов “История кыргызской литературы XX века” аттуу эмгегинде мындай дейт: “В “Элегии” тема тополей, своим гудением на ветру попомнившим лирическому герою столь многое из жизни его детства, родителей, и близких, которых он рано потерял... проходит как своеобразный поэтический лейтмотив. Превращая шипящий звукообраз (или фонемообраз) “ш”, “шуу”, “шуулдаба” в структурно-смысловую ось текста, в способ внешнего выражения нахлынувшей грусти, автор затевает философический разговор о быстротечности жизни, размышляет о смысле жизни, о собственной судьбе. А повторы “Шуулдаба, терегим, теректерим, Шуулдасаң ыйлагым келет менин...” углубляют общее элегическое настроение стихотворения, придают тексту особую музыкальность, одновременно иллюстрируя, в чем заключалось творческое кредо С.Джигитова.

Интересно проследить, как эффективно работают на раскрытый идейного замысла стихотворения такие парные консонантизмы, как «ш» и «ж», или оппозиционные пары-вокализмы «у» и «а», «ө» и «ү», или такие слоги, как «шуу», «тоо», «те», «ка», слова «уйгу», «туйгу» и т.д. Эти фонемы или фонемообразы, расставленные в виде нарастающей, нагнетающей эмоциональной волны в тексте, постоянно структурно варьируют, ведут за собой читателя, образуя невидимую вертикальную парадигматику фонем, слогов, впечатывая в восприятие читателя озвучиваемую поэтическую мысль, художественную идею [59, 234].

Адабиятчы О.Ибраимовдун талдоосунан кийин элегияны окуп көрөлү:

Уйгу-туйгу шамалдуу күз түнүндө,
Уктай албай кыйналам чоочун үйдө.
Теректери шуулдап шоокум салат,
Терезеден калдайган тоо түбүндө.

Жалбырактар жабыла үн чыгарып,

Жаны тынбай күйүттүү күү чыгарып.
Шуу-шуу этет качырып уйку кушун,
Шуу-шуу этет көңүлдүн тынчын алып.

Көрүнүп тургандай, ырды окуп баштаганда эле делебенди козгогон билинер-билинбес муң каптап, көңүлүндү дүрт эттирет. Ырдын алгачкы саптарында акындын атасы өтүп кеткенден кийин өзү чоңойгон үйгө өзү «чоочун» болуп калганын айтат. Демейде, жөн эле термелишкен теректер өздөрүнчө күбүр-шыбыр кылып, акынды «өгөйсүнтүп» жатышкандай сезим калтырат. Акын терезеден калдайып көрүнгөн теректерден «Шуулдаба, терегим, теректерим» деп суранат, силер шуулдаган сайын өмүрүмдүн «өкүттүү» кездери эске түшүп, уктай албай жатканын поэтикалык тил менен чебер берет.

Тоо койнуна кысылган кыштагымда,
Там-ташы бар түзөндүн төш жагында.
Турар эле шуулдап миң түп терек,
Тигип койгон атакем жаш чагында.

Оо, мен анда бактылуу бир баламын,
Оюн, күлкү, көпөлөк – уулаганым.
Уктаганым байкабай калар элем,
Угуп жатып теректер шуулаганын,
Убайымдуу алдейлеп ырдаганын.

Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң ыйлагым келет менин...

Акын «уйку кушун» качырган соң, лирикалык чегинүү жасайт. Тоо койнунда жайгашкан чакан айылда атасы менен бирге миң түп теректердин көчөтүн тиккенин эстеп, өзүнүн бактылуу балалыгын, оюнга кумары канбай, агасы менен көпөлөк кууп жүрүп, чарчап теректердин «шуулаганын» угуп апасы алдей айтып жаткандай уктап калганын эстейт.

Акын кийинки строфанын экинчи сабында «Кайран агам экөөбүз коюндашып» деп, агасынын мезгилсиз дүйнөдөн кайтканын белгилейт. Албетте, агасы үй-бүлө куруп, бала-чакалуу болгондон кийин каза болгон, бирок акын ырды агасынан да айрылгандан кийин 32 жашында же болбосо 1968-1978-жылдар аралыгында жазып жатпайбы?! Мына ошон үчүн «кайран агам» деген саптагы сөздөр өткөн чакта айтылып, муңайымдуу берилүүдө. Кайра текстке кайта турган болсок, бактылуу уктап жатышкан ага-инини теректер чоочутуп албайлы дегенсип, акырын шыбырашып ойготконун айтат.

Апам өлүп, артынан атам ооруп,
Айыкпаган дартынан каза болуп.
Ошондо да теректер шуулдаган
Коштошкондой көрүнөө капа болуп,
Кошок айтып жаткандай созолонуп.

Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң ыйлагым келет менин...

Өтүп барат бул заман зуулдаган,
Өтүп барат зуулдап улуу заман.
Кайрандарым, а силер жатасыңар
Терек мунун туйбастан шуулдаган.

Кадиги жок болсо да бир өлүшүм,
Кайсы күнү өмүрүм түгөнүшүн.
Капарга албай жүрөмүн, кайрандарым,
Терек күүсүн эшитип силер үчүн.

Шуулдаба, терегим, теректерим,
Шуулдасаң, ачышып каректерим
Шуу үшкүрүп ыйлагым келет менин!..

Үйдүн куту кетип, апасынан ажырап, мөгдүрөп турган жетимдерге ал аз келгенсип, атасы да катуу ооруп, андан айыкпастан каза болот. Ошондо, балким, аба ырайы бузулуп, шамал болсо керек. Ошол шамалдын күүсүнө чайпалган теректердин шуулдаганы негедир акындын туюмунда бизди таштап кеттиң дегенсип, капа болушуп, маркум менен адамдарча коштошуп, аны кыя албай кыңырылып, байкуш теректер бири-бирине көңүл айтышып, желбиреген жалбырагы менен маркумдун жакын адамы катары кошок айтышкандай болот.

Акын «чоочун үйдө» дагы уктай албай, өмүрдүн суудай агылганын, ал неге мынчалык шашып баратканына кейийт. Ата-энеси өткөн күндөн бери теректер муңканган обон созуп калганын, ал мундуу обонду алар укпастан «алыс жакта» жатышканын элестетет. Акын көзүнүн жашын сүртүп, качандыр бир күнү өзү да ошолордун катарына барарына көзү жетип, өмүрүнүн канчасы кетип, канчасы калганын капарга албай, атасынан калган миң түп теректин жүрөктүн кылын черткилеген муңдуу күүсүн алар үчүн эшитип жашай берем дейт. Лирикалык каарман ички түйшөлүүлөрүн, сезиминин салкын абалын метафоралар менен берет.

Ырдын сезимге дүрбөлөң салып, кыялды удургутуп, делебеңди козгогон «Шуулдаба, терегим, теректерим, шуулдасаң ыйлагым келет менин...» деген саптары ырда беш жолу кайталанат, улам кайталанган сайын, окурманды арбап, жандүйнөсүнө бүлүк салат. Бул ырдын сентименталдуулугун арттып, сөздүн таасирин улам күчөтүп, лирикалык каармандын ички толгонуусун, капалуу маанайын билдирип турат.

Эл акыны Сагын Акматбекова С.Жигитовдун «Элегиясына» кайрылып, аны кара сөзгө айландырып, окурман журтчулугуна сунуш кылган: «Бүрдөдүңөр жазында толкуп-ташып. Куштарга уя болдуңар кужулдашкан. Жөө туманды кечтиңер силер да жөө. Жайкы аптапка какталып соолуп барып, жайнадыңар кайрадан жамгырларга... Күндөн качып төбөдөн күйүп-жанган, көлөкөлөп өтүштү далай жандар. Күз да келди... күбүлүп жалбырагың, күү чаласың кай бириң жалгыз-жарым. Шуулдаба теректер, теректерим, шуулдасаң... ачышып каректерим, шуу үшкүрүп ыйлагым келет менин. Бөксө

ай толуп, кайрадан болду бөксө. Уңгусу бир уялаш турат эсте. Үн жок, сөз жок. Көрүнбөйт эч, эч жерден. Шуулдаба теректер, теректерим, шуулдасаң... ачышып каректерим, шуу үшкүрүп ыйлагым келет менин. Күндө басам бир жолду жалгыз аяк, күндөр чыгат, кеч кирет, шамал агат. Жандан кетпейт элеси бир мүнөткө, жатат боорум жашынып нур жетпесте. Дан жыйналды. Орулду жүгөрүлөр. Уч-кыйырсыз аңыздар, боз шыбактар. Моюндашып бир өскөн кайда убактар? Бутагыңа бир конгон чымчык учту. Булут сызды, бөксөрдү суулар толгон. Обонунду, күүндү тыңшай-тыңшай, ой түбүнө ким жетет мен ойлогон? Шуулдаба теректер, теректерим, шуулдасаң... ачышып каректерим, шуу үшкүрүп ыйлагым келет менин» [145, 3].

Акын С.Акматбекова «Элегияны» кара сөзгө айландыруу менен өзүнүн дагы чоң бир элегист акын экенин далилдей алган. Мындагы жорго сөздөр бирине бири куюлушуп, ырдын көркөмдүгүн арттырып, сезимди муңкантип, окурмандын көзүнө жаш кылгыртып, таасирдүү, жандуу жазылган. Эки акындын турмуш чындыгын берүү өзгөчөлүктөрү бар экени байкалат, ошол эле учурда экөө тең өздүк вариацияларын пайдаланышып, автордук ички драманы алып чыгышат. С.Жигитов тоо койнундагы кыштагын, атасы тиккен миң түп терек жөнүндө, айылда өткөн балалыгын, коюндаш өскөн агасын эскерип, андан кийин апасы менен атасынын каза болгонун белгилейт. Ал эми С.Акматбекова болсо окуяларды тизмектеп отурбай, айтыла турган ойлордун баарын теректер аркылуу берет. Теректердин жаз алдындагы бүрдөгөн учурунан башталып, күз келип, жүгөрүлөр орулуп, суулар тоңгон учур менен аяктайт. Пейзаждык-сентименталдуу ойлорду майдалабай бүкүлү бойдон таштап, теректерге кайрылуу менен ырдагы бүтүндөй ойду чагылдырат.

С.Жигитовдун «Элегиясына» кыргыздын алп таланттары А.Атабаев, А.Керимбаев, Т.Казаковдор кайрылышып, өздөрүнүн керемет обондорун жазышкан. Ыр жетимишинчи жылдан тартып, үч залкар обончунун обонунда тең ырдалып келүүдө. Композитор Т.Казаков өзүнүн 60 жылдык маареке концертинде: «А.Атабаев, А.Керимбаев болуп бир конкурста ырдай турган болуп калдык. Ошондо бул «Элегия» улуу ыр, биздин жазган обондорубуз

анын деңгээлиндеги обондор эмес. Ыр дагы эле өзүнүн бийиктиги бойдон калууда. Кийинки муундардан чыккан таланттуу инсандар ага кайрылып, өзүнүн деңгээлиндеги обонду жаратат» - деп, эскерип өзүнүн вариантындагы «Элегияны» аткарып берген эле.

Акын С.Жигитовдун “Ооруканада жазылган ыр” деген элегиясы өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Анткени, ооруп жаткан адамдын кыйналган абалын сүрөттөп, уктаса да жакшы түш көрбөй, деми кыстыгып, алсыраганын жатык тил менен поэтизациялайт. Элегияны окуп баштаганда эле оорукананын терезесинин жанында турган акындын ак-саргыл жүзү элестейт. Сырдуу түш көргөндөн тажап, уктагандын ордуна сарсанаалуу көзү менен сырттагы жашоого көзү күйүп, маңдайынан чыккан терин аарчыйт.

Ооруп жатам. Шайым куруйт алсырап.
Дем кыстыгат, нымшып муздак тер чыгат.
Уктап кетсем жаман сырдуу түш көрүп,
Көңүл чөгүп, сарсанаага тумчугат.

Тышта дүйнө кадимкидей соо турат,
Кылк-кылк этип тоо артынан күн чыгат,
Өмүр, шаттык, көрккө тунган жер бети
Ич бышырып, көз кызартып кулпурат.

Жогорудагы саптарды окугандан кийин ден соолук деген баа жеткис байлык экендигин ойлонуп, уктап жаткан жан дүйнөң ойгоно түшөт. Жашоого болгон кумарың артып, чексиз максаттар жөнүндө кыялданып, кайраттанасың. Акын ооруп жаткандыктан, сырттагы жашоо көзүнө кооз көрүнүп, өзүнчө эле бир керемет сыяктанат. Табияттын үнүн тыңшап, кооз жаратылышта тиричилик үчүн аракеттенишкен адам баласынын жашоосуна суктанат, соо саламат жүрүшөт, жашоо үчүн болгон түйшүк менен алпурушат. Мына ушунун өзү ырахат эмеспи! Акын жашоону сырттан туруп карап, “көрккө тунган жер бетине” суктанып, тоо артынан кылактап чыккан күндү, шаттык коштогон

өмүрдү, жашоо үчүн болгон күрөштү көрүп туруп, ичи бышып, жетине албай улутунат.

Акын элегиясында көз жумгандан кийинки жарык дүйнөдөгү жашоо жөнүндө ойлоп, кызмат ордуна башка бирөө келип, ишин улантарын, жарыктыктагы ордун толуктап канчалаган наристелер көз жарарын белгилейт. Мунун өзү жашоонун уланарынан, бүгүнкүсүнөн эртеңи кызык дегенди түшүндүрөт. Адам баласынын өмүрү эртеби кечпи өз соңуна чыгат, акын ошону ойлоп, өз өмүрүнө үңүлүп, өзүн өзү изилдейт, дүйнөгө, айлана-чөйрөгө назар салат, өз тагдырына байланышкан нерселерди айтат.

Мен көз жумсам, кызмат ордум бош калар,
Бирок дароо орун басар башкалар.
Турмуштун түк токтолбосун белгилеп
Ошол күнү далай бөбөк көз жарар.

Табыйгый эргүү менен жазылган элегиянын контекстинде адамзаттын өмүрү түбөлүктүү эмес, бирок анын урпактары дүйнөнүн түбөлүктүү турушуна себеп болорун көркөм туюнтат. Акын керт баштын түйшүгү деп жүрүп, акыры бир күнү ал түйшүк бүтөт, жашоонун кербени да токтойт деген ички муңкануусуна күбө болобуз. Буга чейин адам өмүрү, жашоонун туруксуздугу көп жолу жазылган, бирок С.Жигитовдой жеткилең, образдуу айткан эч ким болбогон. Көрүнүп тургандай, ырдын ар бир сабы салмактуу сөздөрдөн туруп, капалуу маанайы байкалат. Адам баласынын өмүр боюу жыйган тергени, достууганы сыртта калып, өзү менен кошо руху гана кетет. Турмуштун жаңы бир барагы ачылганга чейин дос-тууганы эстеп жүрүшөт, убакыт өтүп, унут болот. Анын кылган жакшы иштери, айткан асыл кеби, кыял-жоругу гана айтылып, жомок болуп эсте сакталар. Жашоо уланат, улуунун ордун жаш толуктап, улам кийинки муун өскөн сайын мурункулар улгайып, өзүнөн кийинкиге орун бошотот. Жарыктыкта жашоо деген кандай гана бакыт, муну билген билер, билбегенге, түшүнбөгөнгө баркы жок. Акын ушул күнүнө, табияттын кооздугун көрүп, суунун шылдыраган үнүн укканына шүгүр дейт. Өзүнө-өзү жакшы

жашай алдымбы? Эртең көзүм жокто “жакшы адам эле” деген сөзгө арзыймбы да жокпу деген түпөйүл ойго чөмүлөт.

Мен көз жумсам, сыртта агайын, дос калар,
Алар мени аз убакка эске алар,
Бир гана арман: айтылбастан сөз калар
Жомок болуп эл эсинде сакталар.

Акындын жашоодон кеткиси келбей, өмүрдүн бир аз көз ирмемге болсо да узак болушун каалап, көпчүлүк менен бир жүрүүгө, шаңдуу ойноп күлүүгө болгон көксөөсүн ушул элегия аркылуу билдирген. Жашоонун ушунчалык кызык экендигин, дени-карды соо жүрүүнүн канчалык бакыт экендигин ички суктануу, эңсөө, самоо менен баяндайт. Акын ички түйшөлүүсүн, сезим абалын ачык-айкын билдирет. Реалдуу турмуштагы болуп келген кубаныч-кайгыларды, өткөргөн өмүрүндөгү түрдүү кырдаалдарды эстейт.

Элегиянын аягында акын өмүр соңуна чыкканда, өз огунда айланган жер, жарык дүйнө гана соо каларын, адам баласы жарыктыкка кандай келсе ошондой жок болорун айтат. Эл менен бирге иштеп, бирге жүргөндөн өткөн бакыт жок дейт:

Мен көз жумсам, жарык дүйнө соо калар,
Тыным албай жер өз огун айланар.
Тамак ичип, эмгек кылып, жер басып
Соо жүргөндөн артык бакыт кайда бар?!

Орошон ойдун, салмактуу сөздүн ээси болгон Салижан Жигитовдун «Элегиясы» мындан ары да өзүнүн бийиктиги, улуулугу, кайталангыс саптары менен эл оозунда ырдала бермекчи. Ал эми «Өткөн бир күн эске түшүп...», бир тууганы жөнүндө жазылган «Кошоктор» аттуу ырлары кыргыз элегия жанрындагы чыгармалардын төрүнөн орун аларына шек жок. Акындын андан башка прозалары, лирикалары, учкул сөздөрү да өзүнчө сөз кылууну, көңүл бурууну талап кылат. Аларды ишке ашыруу - келечектин иши.

Кыргыз элегиясы жөнүндө сөз кылганда акын **Эрнис Турсуновдун** кайрылып, анын чыгармачылыгына баш багып кетпесек болбойт. Айтылуу

сынчы-адабиятчы, маркум Кеңешбек Асаналиев акын Э.Турсуновго арналган макаласында «Байкап көрсөк, Э.Турсуновдун калеми тийбеген жанр дээрлик калбаптыр: либретто, драманын түрлөрү, аңгеме, повесть, роман, жазуучулук иликтөө, философиялык, турмуштук, пейзаждык, сүйүү лирикасы, батыш-чыгыштын байыркы жана азыркы учурдагы дүйнөлүк лириканын, эпикалык поэзиянын котормолору, айтор ушунун баары жазуучунун ишмердик мейкин талаасы» [146, 9]- деп, жазганы бар.

Акын Э.Турсуновдун этюддар, экология, элегия, экспромт жана эпитафия деген бөлүмдөрдөн турган «Күткөн кезде кел, кел...» аттуу 1999-жылы чыккан чакан китебиндеги элегия бөлүмү жөнүндө сөз кылмакчыбыз.

Бул чакан жыйнактын элегия бөлүмүнө акындын сонет формасындагы 22 ыры, «Актрисага сонеттер», «Таттыбүбүгө сонеттер» жана «Сайнекеге сонеттер» деген үч бөлүктөн турган сонеттери да киргизилген. Бул бөлүмдөгү айрым элегияларга, б.а., турсуновдук элегиялар жөнүндө сөз кылууну ниеттенип турабыз.

Акындын «Кош, тирүүлүк» деген он төрт саптан турган элегиясын көңүл коюп окуп көрсөк, лирикалык каарман жашынын бир топко барып калганын ойлоп, оор улутунуп, жаштыгын эстеп аны менен коштошот. Жаштык кезде көңүл эмнени кааласа, ошону жасадык, көз ачылбай ар күнү тойлоп дууладык, көчөлөрдө эки-экиден жетелешип, тартынбастан кенен бастык, бул жыргал күндөрдө колума калем сап тийгенде илхом келип, ырларымды кыйналбастан, кыстабастан эркин жаздым. Сен мага жаштык отуң менен дем берип, эч тоскоолдук кылбадың дейт:

Кош бол, эми алтын жаштык жылдарым!
Мен дууладым, сен мерездик кылбадың.
Кенен жүрдүм... жыргаганда жыргадым,
Эмне жазсам эркин чыкты ырларым.

Жаштык менен коштошкон соң, кезек өмүргө келет. Өмүр деген кандай гана керемет сөз! Улутунган лирикалык каарман ар бир өткөн күнүнө саресеп

салып, кечээ эле кол алышып көргөн адамдарым бүгүн жок, демек, кечегин бүгүнкүгө, бүгүнкү эртеңкиге аманат турбайбы:

Кош бол өмүр! Артка кайра келмей жок,
Кечээ көргөн элге салам бермей жок – дейт.

Бул өмүрдүн акыйкаты, мыйзамы ушул, бүгүнкү жашоонду артка кайтара албайсың. Алдыда бир эле жол бар, ал жакшы жашап, бирөөлөргө жардам берип, адам болуп жашоо. Акын адам бактылуу болуп жакшы жашашы мүмкүн бирок жакшы өлүүсүнө эч ким кепилдик бере албайт деп чекеси тырышат.

Жаман нерсе жок болгонуң бар туруп,
Жакшы жашап... бирок жакшы өлмөй жок.

Жалындаган жаштык курак тээ алыс калды, суудай агылган өмүрүмдүн да көбү өтүп азы калгандай, тирүүлүк сенден дагы түңүлүп турам дейт.

Кош, тирүүлүк! Калдым сенден түңүлүп,
Жаш кезек жок тосуп чыгар жүгүрүп

- деп, тирүүлүктөн түңүлүүгө аргасыз болгонун билдирет. Андан ары ушунча жыл жашап, иштеди, жок дегенде алкыш же энчи алсын деген адам жок. Улам кийинки муун келип дүйнөнү кимдер курду эле, кимдердин эмгеги бар дебестен иштеген жерден эле эмес, бүтүндөй дүйнөдөн сүрүп четке чыгарып койгонуна капаланып ызаланган учурун кездештиребиз.

Биз кетебиз куруп коюп дүйнөнү,
Бир энчи албай бул дүйнөдөн сүрүлүп.

Жалындуу жаштыгыма, оттуу өмүрүмө, тирүүлүккө да, бүт баарына ыраазымын. Кудай берген өмүрдө жакшы иш кылганга, артымда элим эстеп жүрө турган жумуштарды жасаганга аракеттендим. Ушул кылган иштеримдин кандай деңгээлде болгонун убакыт, турмуш көрсөтөт дечи, бирок ушул иштеримди улантып, мен жетпеген бийиктиктерди багынта турган киши барбы деген жүйөлүү суроого жооп таппай өкүнөт. Бул нерсени өмүр бөксөлүгү катары кабылдап, лирикалык каарман кыжаалаттанат.

Бир арманым: Кылган иштин салмагын,
Киши барбы алып өтчү калганын?!

Акын «Кош, тирүүлүк» деген ырында жаштыкты дуулап өткөргөнүн, улам кийинкисине кызыгып жүрүп, өмүрдүн көбүн жашап койгонун, акырында тирүүлүккө келип, аны менен да коштошкону баяндалат. Элегияда бир эле нерсе окурманга таасир этет, лирикалык каармандын тирүүлүк менен коштошор алдындагы арманы. Кылган ишинди уланта турган, ишеничтүү киши болсо жакшы болмок деген ой менен орто маанайдагы элегия жыйынтыкталат. Лирикалык каарман жаштык деми менен дагы да жашагысы келет, жыйырма жаштагыдай куунак жүрсөм дейт. Канча кыялданбасын мунун баары кыял боюнча каларын моюнга алгысы келбейт, турмуш чындыгына аргасыз макул болот.

Ушул эле теманын уландысы катары «Өмүрдүн өтүп жатканы» деген элегиясы бар. Аталышы айтып тургандай өмүр, убакыт алдыңкы планга чыгат.

Күмүш чачып аппак таңдын атканы,
Күүгүм кирип алтын күндүн батканы –
Ал жөн эле кайталанган нерсе эмес,
Ал өмүрдүн улам кемип жатканы.

Биз ушундай «күмүш чачып аппак таңдын атканына», күндүн эртерээк батканына сүйүнүп жүргөнүбүз менен «ал өмүрдүн улам кемип жатканынын» белгиси экенин акын көзгө сайып көрсөтөт. Албетте, күн аркан бою көтөрүлгөндө туруп ишке жөнөйбүз, чарчап калсак эртерээк иш күнү бүтүп, үйгө барсак экен, эртерээк түн кирсе экен деп жүрүп, өзүбүзгө гана зыян кылып жатканыбызды ырдан толук түшүнүүгө болот.

Эрте жазда Ала-Тоонун чокусунан көк муз, ак карлар эрисе суу көбөйдү, эгинге суу тартыш болбойт деп дыйкандар сүйүнүшкөн менен, шар суулардын акканы, өмүрдүн акырындап кар эригенсип өтүп жатканынан кабар берет. Аны айрым зирек адамдар аңдап түшүнбөсө башкалардын оюна да келбейт. «Күнчүлүк өмүрүң болсо түштүгүңө жорго мин» болуп, курсагынын тойгонуна курсант болгон кээ бирөөлөр өмүр эмне, убакыт эмне иши жок. Мына ошолорго кулак какты кылып, алдын-ала акындын кейип кепчип жатканы ошондон.

Опол тоонун эрип көк муз, ак кары,
Октос берип шар суулардын акканы.
Ал көрүнүш таңкалуучу көрк эмес,
Ал өмүрдүн жылып өтүп жатканы.

Жазында алма, өрүктөр бүрдөп, гүл ачып, мөмө түйүп кийин бышкан кезде шамал жерге түшүргөн мөмөлөрдөн ооз тийип, шириндигинен тамшанып калабыз. Дагы болсо дейбиз жутунуп, бул «мезгилдин эшигинди кагып» жатканынан кабар берет. Мөмөнүн ширин даам болуп сезилгенин Жараткан адамдар өмүрүнүн шириндигин, мөмөлөр менен салыштырып түшүнсүн дегени. Бирок ага маани берип, Жараткандын улуулуугун баалаган ким бар дейсиң.

Жазда бүрдөп жайнап турган бактагы,
Жерге түшсө бышкан мөмө шактагы.
Ал бир ширин даам болуп сезилер,
Ал – мезгилдин эшигинди какканы.

Акын элегиясында өмүрдүн өтүп жатканын капарга албай жүрүп, түгөнөргө аз калганда артын карап арман кылган замандаштарына эсиңе кел деп күйүп-жанып коңгуроо кагып жаткандай. Жайлоодогу кармалбаган азоо айгырды жылкычылар кармоо үчүн акырын укурук менен мойнуна арканды салганда, байкуш жаныбар бошонууга катуу аракет кылат. Мойнума укуруктун түшөрүн билгенде бул жакка келбейт элем деп, талпынат, кетенчиктейт, тебинет, кишенейт, бирок жылкычылар аны коё берер түрү жок. Эми, акындын айтайын деген оюн ошол айгыр атка салыштырып түшүнүп алуу оң.

Карт ажалдын байкалбастыр капканы,
Кайсы күнү кайсы жерден чапканы.

Э.Турсуновдун адабияттагы үлкөн талант экенин айтпаса да белгилүү. Ал жогоруда биз сөз кылган элегияларында ассонанс, аллитерация, метафора, салыштыруу ж.б. өтө чебердик менен пайдаланып, элегиялардын көркөмдүк деңгээлин арттырууга жетишкен. Акын элегияларында өмүр, өлүм маселесин алдыбызга кабыргасынан коёт. Өмүрдүн тез өтүп жатканына өкүнгөн акындын

саптарынан бир топ жашы улгайганда жазганын байкоого болот. Анткени акын турмуштук тажрыйбасына таянып, өмүр, өлүм эмне экенин артындагы жаш муунга этияттык менен жеткиргенге аракеттенген. Ошол себептүү сонет формасындагы бардык элегияларынан оңой менен байкалбаган ички муңдун үнү угулуп турат.

Кыргыз поэзиясында мурда кийин болбогон, эч кимди туурабаган жаңы өздүк көркөм дүйнөсүн жарата алган акындарыбыздын бири **Сүйөркул Тургунбаев**. Ал “Бизде баары сүйлөйт” (1966), “Салам, жаш өмүр” (1967), “Кечки троллейбус” (1969) аттуу ырлар жыйнактары менен элге акын катары таанылды. Акын адабияттын бир топ жанрларында талантын сынап, мыкты чыгармаларын, котормолорун эл сынына сунуштап, бийик кадыр-баркка жетишкен. Кыргыз поэзиясындагы ак ыр, эркин ыр формаларынын калыптанышына, өнүгүшүнө зор салып кошуп, кыргыз ырларынын жаңы баскычка көтөрүлүшүнө себепчи болгон акындардын бири.

Акын С.Тургунбаевдин поэзиясынан ийкемдүүлүктү, чебер шөкөттөлгөн көркөмдүүлүктү, образды жаратуудагы технологиясы мыкты өнүккөндүгүн байкоого болот. Анын жаңылыкка умтулган поэзиясынын саптары өзүнчө гармониялуу, синхрондошкон касиетке ээ. Оюбузду философия илимдеринин доктору К.Матиевдин “Рухий мазмундун аксиологиялык насили” аттуу илимий макаласы менен толуктамакчыбыз:

“С.Тургунбаевдин поэтикасы өзүнчө татаал, карама-каршылыктуу, ассоциативдүү ойго, идеяга бай. Мазмун-формасы, маани-маңызы, ички-тышкы структурасы жактан нукура интеллектуалдуу, Гегель алдын ала болжогондой философиялашкан кулачтуу, масштабдуу поэзия. Дүңүнөн С.Тургунбаевдин поэзиясы азыркы кыргыз адабиятынын татымдуу мөмөсү, бутагы, шагы, өзүнчө муңу, шаңы, купуя сыры, ачыгы жана жашырыны бар, ойлонуп окушту талап кылган таланттуу поэзия” [157, 152].

Ушундай жаңычыл, интеллектуал поэзиянын ээси С.Тургунбаевдин “Касиет” (1985) аттуу ырлар жыйнагына кирген “Бала жөнүндө ыр” аттуу поэмасы элегия жанрынын мыкты үлгүсү катары бааланып келет. Анда

кийинки сөзүбүз жогорудагы поэма-элегия тууралуу болсун. Бул поэма-элегия акындын “Жетиге чыгып жерге кеткен уулум Жангарачтын эстелигине” деген сөзү менен башталып, эпиграф катары акын С.Эралиевдин “Жаңы чыгып, жаңы баткан бир күндөй, Бу дүйнөнү билишке да үлгүрбөй...” деген саптарын пайдаланган. Акындын турмушундагы орду толгус жоготууну эмоционалдуу сүрөттөгөн ыр саптардан күйүттүү жандүйнөнүн илептүү табы сезилет.

Бала жоктуктун арманы же баласыздык темасы буга чейин Жеңижоктун, С.Абдыкадырованын поэзияларында орун алса, баласынын чарчап калганы тууралуу А.Осмоновдун “Бөбөккөсүнөн” кийинки чыгарма ушул “Бала жөнүндө ыр” болуп эсептелет. Аталган ырларда лирикалык каармандардын (ата, эне катары) психологиялык чыңалуулары бирдей болушу мүмкүн, бирок керт башынын трагедиясын ырдоо техникасы ар түрдүү. С.Тургунбаевдин поэма-элегиясы да башка чыгармалар сыяктуу бир топ ийгиликтүү жаралып, окурманды таасирлентип ыйлата турган кудуретке ээ.

Анда алгачкы саптарына назар салып көрөлү:

Тагдыр жанга не кырсыгын узатты? -

Селт дей түшүп,

ок жулгандай кулакты

жүгүрдүм тыз...

жылаан басып алгандай -

суук кабар...

бүткөн бойду муздатты!

Өлүм тосту

так алдыман сумсайып -

туура тартып

жансыз жаткан уулумду -

көк шиберде

акка оролгон наристе -

жарык күндүн бул не деген шумдугу?! [117, 112]

Жогорудагы саптарга көз жүгүрткөн адамдын көзүнө суук кабарды уккан атанын айласын таппай алдастап калган учуру элестеди деп ойлойм. Акын жүрөк муздаткан суук кабарды угуп, жылан басып алгандай, учуп жетип барып, көк шиберде акка оролгон наристеси жатканын көрүп, жарык күндүн бул шумдугуна таң калат. Баласын ажалдан арачылап калбаганы үчүн алайып карап турган ааламды, адилдиктен кеткен табиятты күнөөлөйт. Суу боюндагы чегиртке, чымындар чырылдашканда бала алаксып аман калмак, суу ажал болуп келсе, ага шамал тоскоол болбойбу? Жок дегенде чырмак бутуна чырмалып калбайт беле? Акын табияттын мындай ырайымсыз өкүмүн кабыл алалбайт. “Күн каякты, асман нени карады? Улуу тоолор кайда карап турушту? Табияттын чүрпөсүнө бейкүнөө, неге мындай мерес өкүм кыйышты?..”

Аруу үмүт менен өстүрүп жаткан баласынан айрылган акын, жүрөк зардеби менен какшап, көзүнө эмне көрүнсө бүт баарынан акыйкаттыкты сурайт. Көзүнөн жаш, көөдөнүнөн кан сызылып, өзүнө өзү суроо берет:

Жер аны кайда катат?

Таң эми не деп атат?

Күн эми не деп чыгат?

Жан эми не деп жашайт?

“Поэзия таланттуу авторду гана талап кылбастан, аны түшүнүүчү окуучуну (читатель) да талап кылат” [16, 351] дегендей, С.Тургунбаевдин поэзиясын бир катар окуп коюу менен түшүнүү кыйын, анын ички купуя сырларын терең “түшүнүүгө” үстүрт көз жүгүрткөн аздык кылат. Ал эми “Бала жөнүндө ыр” поэма-элегиясынын формалык жагына келсек, уйкаш, бейуйкаш, сындырылган саптар менен, бир нече бөлүктөргө бөлүнгөн. Муун өлчөмдөрү ар кыл болгондугуна карабай, формасы мазмунуна төп келген. Куплеттерге сыйдырылган ойлор, уйкаштар элпек куюлуп, элегиядагы лирикалык каармандын чөгүңкү маанайынан кабар берет. Сени менен бирге ойногон теңтуш балдарды көрүп калсам, дене боюм зыр-р дей түшөт, жүрөгүм эзилип, жүлүнүм сыздайт, башыңа санаа түшсө ар нерсени ойлой берет экенсиң деп кайгырат. Акын элегиясында сүрөткер катары табияттын бардык боекторун

пайдаланып, ар бир бөлүгүнүн тыянагын чыгарып, окурманга философиялуу суроо таштайт.

Кыргыз элинде балага ат коюуда көп нерселерге маани берилет эмеспи, бул оор жүк көбүнчө наристенин ата-энесине жүктөлөт. Анткени, алар наристеге ылайыктуу ысым берүүгө милдеттүү. Ушул жерде таланттуу акындар А.Осмонов менен С.Тургунбаевдин тагдыр сызыктарынын кесилишкен учурун белгилөөнү туура көрүп турабыз. Акын А.Осмоновдун жубайы З.Талипова “Элеси турат эсимде” деген эскерүүсүндө мындай дейт: “Адегенде кызыбызга ысым таппай кыйналдык. Алыкул кызына угумдуу, кооз, ошону менен бирге мааниси жетимдүү кыргыз ысмын койгусу келди. Акыры эң сонун ат тапты — Жыпар! Ооба, чынында Жыпар угумдуу ысым эле” [162, 8].

С.Тургунбаев болсо баласынын атын атайы тилек менен чоңойгондо жанга арачы болсун деп Жангарач деген ысым бергенин айтат.

Кыргызда

(башкаларда кандай билбейм)

балага ат коюлат тилек менен -

мен сага

жангарач деп ысым берип,

чоңойсо

жанга арачы болсун дегем.

Бирок, турмуштун да өз мыйзамы бар тура, ал биздин эмес, биз анын мыйзамына баш ийип жашайт турбайбызбы. Поэма-элегияны окуп отуруп, акындын ички мундуу кайрыктары берилгенин, оюн сарамжалдуулук менен пайдаланып, сезимдериндеги туюмун майдалап отурбаганын сезүүгө болот. Ар бир саптан акындын муңайган элеси көзгө элестеп, элегиялуу кайрыктар угулат. Акындын сөз менен сүрөт тартуу чеберчилиги мыкты өнүккөн, ал тургай бирдей ыргактан качып, чыгарманы эркин, өзүнүн реалдуу чындыгын түрдүү позицияда туруп жазганга жетишкен. Алыкул “өлбөсө экен башкалардын бөбөгү” деген сыяктуу, С.Тургунбаев да өзүн-өзү сооротуп,

кайрат кылып, тагдырына макул болот, уулунун элесин, анын духун башкалардан көргүсү келет:

Өтсүн эми
сендеги шол асыл дух
тирүү жүргөн
турмушта башкаларга,
мээри болуп,
тирликтин куту болуп,
жаның сенин
жар болсун башка жанга...

Адам жаралгандан бери келаткан атанын балага болгон башкача ыйык мээримин болот эмеспи. Ажал акынды ошол бакыттан кур калтырды, коюн толгон кубанычтын күлкүсүн тып басып үнүн өчүрдү. Күтүүсүз келген кайгы акынды майтарууга, жашоодон мөгдүрөтүүгө чейин жеткирди. Мына Жангарач балконго келип караган тоосу, мелмилдеген чексиз дүйнө баары турат, бир гана ал жок. Ата-энеси эки жерде үңкүйүп отурат, эстегенде уулунун көйнөгүн, калпагын кучактап, жыттагылайт, бирин-бири сооротушат, тескери карап ыйлашат... “ырдалды бул күйүт ыр, атынан сан-миң эне, куралды бул арман күү, дартынан сан-миң ата, биз окшоп сыздап калган, капилет тартып жапа”.

С.Тургунбаев өз башынан өткөн трагедияны ырдоого аргасыз болду, анткени тагдыр андан ушуну талап кылды. Поэма-элегияда баласына болгон аталык мээримин, кусалыгы, өксүгү бир сөз менен айтканда акындын тагдыры жатат. Элегиянын аягында дүйнөгө болгон нааразылыгын билдирип, бардык азапты мага бер, калган аталарды бала деп сыздатпа, чатагы бүтпөс турмушсуң, ич тардыгыңды койгун дейт:

Ак, караны билбеген
Алаңгазар болсом мен
Ардемеге кабылтпай,
Ар ойго салып зарылпайт,
О дүйнө,

Алалыгың койгун сен.

Чайыттай ачык асманда

Чакчыгайдай жан элем

Чалмакейиң көп чалып,

Чааралекей кылдың сен.

Чатагы бүтпөс, о турмуш,

Эми

Чаардыгың койгун сен!

Акындын “Бала жөнүндө ыр” аттуу поэма-элегиясында ый, кыйраган үмүт, өксүгөн көңүл башкы планга чыгат, өз тагдырына көңүлүндөгү айтар сөзүн айтат. С.Тургунбаевдин кыргыз поэзиясындагы ак кызматы бааланып, чыгармалары жөнүндө илимий көз караштар айтылып, адабияттан өз ордун табуучу күн алыс эмес.

Өткөн кылымдын 1970-80-жылдарында поэзиябызга кирген «ак ыр», «эркин ыр» деген жаңы формадагы ырлардын калыптанышына жана өнүгүүсүнө өзүнүн сыйкырдуу калеминен зор салым кошкон акын **Табылды Муканов**. В.Г.Белинскийдин: «...биринчиден, ыр жазгандын баары эле өз жүзүн көрсөтө албайт, аны алп акын гана көрсөтө алат, экинчиден, жеке адамдын баары изилдөөгө татып бербейт, анын эң алдыңкылары гана буга татыктуу, үчүнчүдөн, адам аталгандын бардыгынын эле жүзү боло бербейт» [32, 13] - деп, айтканындай, кыргыздын чыгаан акындарынын бири Т.Мукановдун чыгармачылыгы ар тараптуу изилдөөгө татыктуу деп ойлойбуз. Биз кыргыз элегиясын түптөгөн акындардын ишин андан ары уланткан акын катары белгилеп, элегиялуу маанайдагы чыгармалары жөнүндө сөз кылууну туура көрүп турабыз.

Акындын өмүрү чыгармачылыгын илимий изилдөөгө алган М.Байгазиев «Т.Мукановдун чыгармачылыгы 1970-80-жылдардагы кыргыз поэзиясынын контекстинде» деген авторефератында «Т.Муканов - кыргыз поэзиясынын салттык белгилерин өнүктүрүп, профессионалдык сапат деңгээлин

жогорулатууга өз салымын кошкон көркөм сөз өнөрүнүн белгилүү өкүлдөрүнүн бири. Ойлорунун оригиналдуулугу, тереңдиги, тематикасынын кеңдиги, өз мезгилинин духун сезе билип, үнү менен үндөшкөн чыгармалары Т.Мукановдун масштабы чоң акын экендигин айгинелейт» [21, 3] - деп жазган.

Акындын назик сезимдерди кытыгылаган махабат лирикаларына көз салсак, негизинен жеке тагдырын, турмуш чындыгын сөз берметтери менен жазганы байкалат. Акындык тагдырга, үй-бүлөлүк трагедияга, акыбетсиз сүйүүгө туш болгон Т.Мукановдун сүйүү лирикалары башка акындардын ырларынан өзгөчөлөнүп турат. Акындын ырларындагы жөнөкөйлүгү, тагдырдын башка салганы үчүн бирөөнү күнөөлөбөгөндүгү окурмандын жан дүйнөсүн козгоп, кызыгууну жаратат. Лирикалык каармандын баёолугун, сүйүүгө кылган мамилесин карап туруп, аяп да кетесиң, бир жагынан махабатка чын ыкласы менен берилгенине ичиң да жылыйт.

М.Байгазиев акындын сүйүү ырларындагы көңүл чөккөн абалды мындай түшүндүрөт: «Т.Мукановдун махабат лирикасы чынчыл, ал түгүл натуралисттик ыкмада жаралган. Өзүнүн башынан кечирген сүйүүдөгү ачуу-таттуу көрүнүштөр, үй-бүлөдөгү негативдүү жагдайлар жана аны оңдоо үчүн болгон күрөшү, оптимисттик көз караштары, сезим-туюмдарындагы толгонуулар анын сүйүү лирикасынын мазмундук өзөгүн кармап турат.

Булуттай нөшөр төктүм сага канча,
Үндөбөдүң күлбөдүң караманча.
Алоолонтуп көздөрүм элесинди,
Сүйдүм сени жүрөгүм канаганча!

Жогорудагы ыр түрмөгү анын алгачкы махабат сезимдеринен жаралып, мындай мазмундагы ырлары өмүрүнүн аягына чейин улантыла берген. Акындын сүйүүсү туруктуу жана таза, аны Клара аттуу кыз менен байланышкан тагдыры жөнүндө жазылган бир катар ырлар циклынын мисалынан көрүүгө болот» [21, 12].

М.Байгазиев айткандай, акын «сезим-туюмдарындагы толгонууларын» ырларында канчалык деңгээлде чагылдырганын биз дагы далилдөөгө аракет

кылып көрөлү. Эркин ырдын стихиясын өздөштүргөн Т.Мукановдун «Жан дүйнө» аттуу китебине кирген «Элегия» деген ырына көз салсак:

Күттүм сени эшикти ачып коюп,
арашан кан боло жаздап шыржалаң.
Өпкөмдөн өтүп жатты кара шамал,
ыркырап чоочун иттей
талашып мен жамынган ак шейшепти...
бир үмүт алдайт мени шыйпалактап,
алдаймын ал үмүттү өлгөндө араң.

Акын ырын кимге арнаганы белгисиз болсо да, негедир кусалык толгон көздөрү менен аялы Клара айымды күтүп жаткандай болууда. Анткени, «Күттүм сени эшикти ачып коюп» деген сап, ырдын адресатын аныктап жатат. Үй-бүлөлүү адам эшигин ачып аялын гана күтсө керек. Ачык эшиктен кирген кара шамал, «ыркырап чоочун иттей» болуп, акындын өпкөсүнө өткөнү аз келгенсип, ал жамынган шейшепти талашып, ээнсиреген кунарсыз үйдүн кунун андан бетер качырат. Эки жүздүү адамдай акынды алдап, «күтө тур азыр келет» дегенсип, шыйпандаган куру үмүт жетелеп уктатпайт. Үмүт адамды алдап коюшу мүмкүн, бирок адам аны алдоого алсыздык кылат, андан өлүп кутулбасаң кутулбайсың дейт жаны кашайып, зээни кейиген акын.

Заңгыраган үй эмес, көчө дагы тымтырс кыбыраган жан жок, көңүл суз болуп турганда терезени ургулаган мөндүр, кудум сен манжаң менен черткилегендей угулат. Сени келгенби деп карасам, баягы «кара шамал» эшигимди ачат, эрикпей кайра жабат. Бирок ал сендей эшикти катуу жаппай, «сыпаа, акырын» жаап, оюма тоскоол болбой, дагы ойлон, акылыңа кел дегенсийт.

... Эшигимден шар дей түшүп таң далай,
эшигимди мөндүр чертет манжадай,
эшигимди шамал ачат жашыруун,
эшигимди шамал жабат сенден сыпаа, акырын...

Ар бир сап башындагы «эшигимди» деген сөздүн улам кайталануусу окурманды тажатпай, тескерисинче, кийинки сапка болгон кызыгууну туудуруп, куплеттеги ойду бекемдеп, сапка боек сүртүп турат.

Ырдын кийинки куплетинде мостоюп эшик аңдып отурган акынга караңгы түн койнундагы ай-жылдызы менен мактангансып көзүн кысат. Ага алаксыбайың, сүйгөнүм кокус келип калса сыртта үшүп калат, андан көрө сыртка кулак түрүп турайын деп, демин ичине тартат. Кыялында эшик сыртында сүйгөн Кларасы эшикти шарт ачып киргенге батынбай, биринчи Табылды ачсын, өзү жетелеп кирсин, мен кичине сабыр кылайын, канткен менен аялмын да деп алдастап тургандай сезилет.

Тургансыйсың каалганы ача албай,
тургансыйсың күтүп мени балкондо...
Ойлор келет, ойлор келет шарактап,
карасы жок, сарысы жок – баары аппак.

Акын сансыз ойлордон бошоно албай, бир чекитти тиктеп отура берип башы тумандайт. Ойлорунун чеги жок, сүйгөнүн эстейт, экөө канча таарынышып, канча жарашты. Ошолорду ойлоп, денеси муздап, зээни кейип, сени келди деген жок нерсе, сен мага кайра келбейсиң! – деп кыйкырат. Кайра өзүн колго алып, мени бир гана «кара шамал» күтөт, ал күтүүдөн тажабайт, шамал мени, а мен сени күтүү үчүн жаралганбыз. «Сен эмессиң, сен эмессиң, а сырта, мени күткөн: кара шамал... жаан... аптап...» дейт.

«Элегияны» төмөндөгүдөй эч ким күтпөгөн салыштыруу менен аяктаган. Жогоруда мени «кара шамал», «жаан», «аптап» күтөт деп капаланган акын, ошол табиятка таандык болгон касиеттерди сүйгөн адамынын мүнөзүнө окшотуп салыштырат.

Жаан сенин чачыңдай!
Шамал сенин ачууңдай!
Аптап сенин денеңдей...

Ырдын акыркы саптарынан акындын канчалык күткөнүн, убайымга батып калганын сезесиң. Сагынууга, күтүүгө суугарылган Мукановдун

«Элегиясы» бир эле автор үчүн эмес, бүтүндөй кыргыз поэзиясы үчүн зор табылга, күтүү элегиясынын эң мыкты үлгүсү десек аша чапкандык болбос.

Акындын ырлары турмуштагы кайгыны, айрылууну, күтүүнү жөнөкөй, керек кезде эмоциялуу бергендиги менен окурманды өзүнө тартат. Айта турган ойлор чаржайыт болбой, этек-жеңи чубалжыбай ачык жана так, образдуу берилген. Муну айтып жатканыбыздын себеби, акындын дагы бир «Сүйүү элегиясы» жөнүндө сөз кылууга туура келип жатат. Эки элегия мазмунуна караганда бири-бирин толуктап, акындын керт башынын кайгысы кенен кесири, оптимистик духта баяндалат.

«Сүйүү элегиясы» жаратылыш менен параллелдүү сүрөттөлүп, бир дем менен жазылып, эмнегедир сүйгөн адамын калп эле демиткенсип, эркин ырдын формасында жеңил-желпи, көп ойлонбой эле акылга келген сөздөр менен шар жазып койгондой таасир калтырат. Айрым гана саптарын эске албаганда, т.а., алгачкы саптарында гана азыраак элегиялуу маанай байкалбаса, дээрлик сезим козгой турган нерсени табуу кыйын. Бирок ага карабастан төмөндөгүдөй учурларды кездештиребиз.

Лирикалык каарман сүйгөн адамына «Сен сезбестен тагдырымдын бир менин, сезгин Жердин тагдырын да, жылдыздардын тагдырын» деп муңайымдуу үн салат. Ритм бара-бара күчөп отуруп, «өкүнбөгүн соолуду деп гүлдү, чөптү... Өмүрдү!» деген саптар башкача үн, башкача тон менен коштолот.

Лирикалык каарман сүйгөн адамын түбөлүк сүйөрүн, өмүр бою кадырлап жүрүп өтөрүн төмөндөгүдөй керемет саптар менен сүйгөн адамын ишендиргенге аракеттенген:

Сүйөм сени кан тамырлар
калганчакты сокпостон,
сиңем сага нурдай, ширин булактай,
мен канбаймын махабатка эч качан,

биздин жашоо -
так түйүлүп...
зоодон учкан улактай! – дейт.

Акын сүйгөнүн качан жүрөгү согуудан калган кезде гана таштап кетерин, ага чейин махабаттын ширин булагына эч качан канбастыгын айтат. Өлүм гана ажыратпаса башка эч ким ажырата албаган «биздин жашоо», биздин тунук сүйүүбүз тим эле «так түйүлүп... зоодон учкан улактай» деп, көтөрүңкү үн менен ыр аяктайт.

«Сүйүү элегиясына» караганда «Сагыныч кайрыктары» элегиялуу маанайда жазылып, лирикалык каармандын ички үшүгөн муздак сезимдерин байкоого болот. Мисалы, «Арчадай жашыл элем, саргайдым кара талдай күзүндөгү, булбулдар конбой калды бутагыма» деп өзүнүн жаштыгын, бактылуу күндөрүн көпкөк арчага салыштырат. Ошону менен катар «Сагыныч желесинде тыбырчылайт, жүрөгүм өмүр сүрүп жөргөмүштөй» деген кайыптан табылган укмуш салыштырууларды кездештиребиз.

Неликтен жерлер туташ болсо дагы,
Тагдырлар айрык бойдон?

Жүйөөлүү суроо. Жер бети туташ болгон соң, адамдардын тагдырлары неге айрылган? Же булар адамдарга сагынуу, күтүү, жалгыз калуу эмне экенин түшүндүрүү үчүн болор бекен?.. Акындын бардык сүйүү ырларынын ээси бир адам экени дагы бир жолу ушул «Сагыныч кайрыктарынан» далилденип жатат. Анткени Клара экөө таарынышып кеткенде, акын көп каттарын, сагынуу ырларын жазганы белгилүү. Дагы бир таарынуу, көңүл сууп ажырашуу...

Санаа, ой менен алпурушкан акын сүйгөн адамы жазган каттарды башына жазданып уктап, күтүү менен таң атырып, күтүү менен жашайт.

Өң көрүшпөй...
Алгамын жаздык кылып каттарыңды,
Төшөгүм жупжукабы, капкалыңбы –
Билбеймин! Көңүлгө ороп таң атырам
Кыялдар жылтылдаган асманыңды.

Сезимин кусалык ээлеп алган акын жаткан төшөгүнүн жука же калың экенине да маани бербей, кыял менен жашап калганы көрүнүп турат. «Арчадай жашыл элем, эмичи? Көлөкөмдө эч адам жок» - деген саптарга көңүл бурсак, биринчи куплеттеги «Арчадай жашыл элем, саргайдым кара талдай күзүндөгү, булбулдар конбой калды бутагыма» деген оюн толуктап жатат. Эми, ошол арчадай жашыл болбой өңү бозоруп, керсары тарткан акындын көлөкөсүнө эч ким көлөкөлөбөй койду. Ошондуктан аргасыздан сүйгөн адамынан мунайымдуу суранат, анткени, таарынып кетсе кайра алып келип, дагы таарынтып алганы үчүн мурдагыдай жүзү жарык эмес, унчукканы ушундан.

Сен келип олтурсаңчы чачыңды өрүп!

Ууз күлкүң жазга чайкап көңүл күзүн,

Кайрадан шуудурайын барик төгүп...

Бул саптарды окуганда, Ч.Айтматовдун «Делбирим» повестинин каарманы Иляс автокырсыкка учурап, Байтемирдин үйүндө Аселди жолуктуруп, «Жүр кетели, жаңы жашоо куралы, мен сени алып кетейин» деп жалдырап тургандагы абалы көз алдыга элестеп турат. Көрсө тагдыр дегениң кээде көптүрсө, кээде мөгдүрөтөт турбайбы?!

Күткөнү келип өң-алеттен тайган дарактын (акындын Т.К.) түбүнө келип, өлөң чачын өрүп олтурса, көңүлдүн күзүн ууз күлкүсү менен айдап салса, «кайрадан шуудурап барик төгөйүн...» дейт. Мага дагы бир жолу мүмкүнчүлүк бер. Мен өзүмдү сага көрсөтүүгө, сенин ишеничинди актоого дагы бир жолу, мейли акыркы жолу болсо да убакыт берчи, менден кеткен каталыкты кечирип койчу дейт, «Каттарды жазданып жупжука төшөктө» жалгыз жаткан акын.

Сен келбесең келбей эле кой, кокус о дүйнөгө кетип калсам өзүңө кыйын болот, «дагы таарынып кеткен экен» деген элдин сөзүнө каласың дейт да, анан мындай керээз айтат:

Гүлдөргө төкпө анда жаштарыңды,

Сууй түшкөн Күнгө чачпа аптабыңды!

Жыйып кой жүрөгүңдүн бир бурчуна

Саргайган жалбырактай каттарымды...

Акындын айткандары так аткарылганын Клара Турдукожо кызынын кийинчерээк берген интервьюларынан байкоого болот. «Улам бир айрылышуудан кийин кечирим сурап, кат жазып өзүн басынтмай бара-бара өнөкөткө айланды. Жазган каттарына жооп бербей, таарынычым таш боордукка айлана баштады» [169] - деген бир эскерүүсүндө. Демек, акындын «саргайган жалбырактай каттарын жүрөгүнүн бир бурчуна жыйып койгону» белгилүү.

Арчадай жашыл элем.

Саргайдым саясында сагынычтын.

Ооба, арчадай жашыл өң, сагынычтын саясында саргайды. Акын бая «көлөкөмдө эч адам жок» деген болчу, эми ошол «көлөкө» деген сөздү «сая» же «сагынычтын саясы» деп өзгөртүп, улам кайталана бербөөсү үчүн алмаштырып айтып жатат. Бул сөздүн ушул жерде колдонулушу бир жагынан мейкиндиктеги ассимиляцияны (горизонтальная ассимиляция) түзүп, сапка ажар берип турат.

Арчадай жашыл элем,

Кагырадым...

Сен качан жаз күнүндөй жадырадың?

Ырдагы бир саптын ар бир куплетте бир аз өзгөрүүгө учурап айтылуусу элдик ырларга, төкмө акындарга таандык экенин билебиз. Т.Муканов «Сагыныч кайрыктарынын» ар бир куплетин «Арчадай жашыл элем» деген сап менен баштап, арыз-муңун, өкүнүүлөрүн, арзып сүйүп жүргөн адамын күтүп сар-санаага батканын, «Кагырап калганын» элестүү берген. Мен тагдырга башым ийип муңканып азап тартып жүргөнүмдө «Сен качан жаз күнүндөй жадырадың?» деген суроо менен кайрылат. Мен азап тартып жүргөндө сен дагы мендей кыйналып, күлүү эмне экенин да унутуп кала жаздасаң керек дейт.

Сапсары жалбырагым

түшүп бүттү,

Ичкерген манжаларым бүчүр бүрктү.

Күз булбул күүлөрүнө эрип кетти!

Бир ирет көлөкөмө келип кетчи?

Кайрадан бүтүп сынган бутактарым,

Күндү мен өмүрлүккө кучактадым!

Күтүүдөн жалбырагы түшүп, сокоюп дарактын өзү калганын көзгө элестеткен саптан кийин «Ичкерген манжаларым бүчүр бүрктү» дейт. Ичке манжаларын дарактын бутагына салыштырып, бүчүрү да күбүлгөнүн, булбулдун күүлөрүнө эргиген күзүндө «бир ирет көлөкөмө келип кетчи» деп дагы бир жолу суранат. Акыркы эки сабында акын кыялында күткөнү келген сыяктуу «Кайрадан бүтүп сынган бутактарым, күндү мен өмүрлүккө кучактадым!» дейт. Бул «Сагыныч кайрыктары» Т.Мукановдун акыбетсиз сүйүү, кыял менен ширелишкен күтүү, муңкануу элегияларынын катарын толуктаган чыгарма экенин текстти көңүл коюп окуган ар бир окурман түшүнөт.

Жыйынтыктап айтканда, Табылды Муканов аз өмүрүн бүтүндөй кыргыз поэзиясына арнап, поэзиянын «эркин ыр» жана «ак ыр» формаларына чын дилден кызмат кылды. Көптөгөн махабат темасындагы ырлары кыргыз элегиясынын көркөм табылгасы катары бааланып, аны бир топ байыткан.

Кыргыз профессионал адабиятыбызга Т.Муканов менен бирге катар келип кирген **Сагын Акматбекованын** ысымы окурман журтчулугуна символист акын катары таанымал. Ар бир акын өз стилине ээ болуу менен бирге өзүнө жаккан же кызыккан темасы боюнча көбүрөөк эргүү менен иштейби деп ойлоп турабыз. Мындай дегенибиздин себеби, С.Акматбекованын чыгармачылыгынан трагедиялуу тагдырлар сүрөттөлгөн учурлар көп кездешкендиктен, сырдуу, жалгыздыкты көксөгөндөй сезилет. Адабиятчы О.Ибраимов:

«...Бул ырлардын Аалы, Жоомарт, Сүйүнбай, Сооронбайдын ашыглык лирикасынын башкы айырмасы, тигилердей сүйүү сезиминин жыргалы менен кууралын, асыл драмасын эмес, жалаң гана жалгыздык психологиясын, өткөн чакта (эч качан азыркы учурда эмес) каралган эскерүү элестерин, кусалык темасын ырдоо. Объективдүү дүйнөнүн дүкүлдөгөн учкул ыргагын, көз уялткан жаркын боёкторун кабылдоодон качып, жалаң гана жалгыздык музыкасын

сыздатып да, боздотуп да ырдоо, өз сезимдеринин тунгуюгуна өзү чөгүп (уход в само за себя); дүйнөнү таң кашкайганда, күн шооласын төккөндө же дүйнө бешим нуруна магдыраганда эмес, бир гана каран түнгө кармалган, күүгүм мунарыгына малынган маалында кастарлана карап отуруу» [58, 93] – дейт.

С.Акматбекованын чыгармачылыгына үңүлүп карасак турмуштун көп кырдуулугу, оош-кыйышы, карама-каршылыктар чагылдырылган орошон поэзия экендигине күбө болбуз. Айкүмүш Аксы «С.Акматбекованын көркөм дүйнөсү» деген монографиясында: «Мекен темасына граждандык, социалдык темалары, аларга өтмө катар өтүшүп, сиңишип дегендей, табият жана махабат, инсан дүйнөсүнө арналган темалар ыктап турушат. Адам темасына аял темасы, айрыкча аял жана инсан жалгыздыгы, акыл дүйнөсү менен тагдырына арналган темалар ыкташат. «Уйкусуз өрөөн», «Олтурам жалгыз өзүм, шамалдуу жээк» деген мунайымдуу саптар буларга күбө» [3, 33] - дейт.

С.Акматбекованын тематикасы өтө кеңири жана көп бутактуу экендиги ырларында, поэмаларында, элегияларында, төрт саптарында байкалат. «Ырларынын дээрлик бардыгы адам жүрөгүнүн назик кылдарын черткенсип, дегеле илбериңки, мунайым, башкача айтканда минордук тондо берилген. Андай ырларын элегия-плачи же ый-элегиясы деп атап койсо деле болот» [3, 168]. Кайсы гана чыгармасы болбосун, анда Батыш, Чыгыш, орус адабияттарынын күчтүү таасири бардыгы байкалат.

Акындын ырларынын көпчүлүгүндө реалдуу чындыктар чагылгандыктан, өзгөчө кызыгууну жараткан поэтикалык жагдайлар арбын кездешет. Мисалы, жакшы деген ырларынан тышкары орто заар деп эсептелгендери деле окурманды терең ойлонткон махабат, табият, сулуулук, искусство жана поэзияны өз кучагына алган. Анан албетте, көртириликти оош-кыйышын да көңүл сыртында калтарбагандыгын белгилеп коюу керек. Анын ырларындагы ушундай жагдайды И.Жумабаев “Экинчи жаз” аттуу макаласында мындай деп берген: “Мына ушул деңиз ташкыны тариздүү бирде толуп, бирде тартылган сезим стихиясы аркылуу оркестрдеги көптөгөн аспаптардын кубаттуу добушун

тепчип өткөн прима-скрипканын сыбызгыган үнү сыяктуу негизги тема – баштан өткөн турмушту кайрадан андап туюнуу темасы өтүп турат” [152, 5].

Жогоруда белгиленгендей, “баштан өткөн турмушту” поэтикалык сөздүн жардамы менен көркөм сүрөттөгөн Акматбекованын элегия жанрындагы ырларына “Селсаяк шаар”, “Синдим Базаркүлгө” жана “Дудук кыз жөнүндө айтылган жомок” ж.б. кошууга болот. Бул чыгармалары боюнча Айкүмүш Аксы оюн төмөндөгүдөй билдирген:

“Синдим Базаркүлгө” деген арноо ырында автор баштан аяк эле өз жашоосуна байланышкан качанкы өтүп кеткен элестердин таасири менен, балалык өмүрүнүн жакшы мүнөттөрүн эскерип, үй-бүлөлүк теманы ачып берет. Бул ырды лириканын назик боекторуна, жаркын муңуна, жарыгы менен кайгы-кубанычына туңган өзүнчө эле чакан шедевр деп атап койсо болчудай. Бул ыр элегиялык жанрдагы көлөмдүү ыр. Эки бөлүктөн турат” [3, 171].

Анда акындын ошол көлөмдүү элегиясына көз салып көрөлү:

Ар дайым күүгүм кирип,
Сен тартканда терезелер пардасын
Эмнени ойлойт сыртта калган теректер?
Кум менен күн өлкөдө кечке жашап
Келишип, уктайт таттуу балдарыбыз.
Чай ичебиз сен экөөбүз
Унчугушпай.
Эч кимди да күтпөйбүз.

Бул ырдын биринчи бөлүгү ушундай интонациялуу, муңдуу саптар менен башталган. Акын синдиси Базаркүлдүн терезенин пардасын тартканда үйдүн ичи караңгылап, күүгүм киргендей боло түшкөнүнөн улам, жазында жаздай жадырап жашылданган, кышында кыштай мостоюп, күнү-түнү сыртта турган теректер кантти экен? Биз пардабызды тартып салганда “адамдар менден жүзүн бурду, алар мага далысын салып алды” дебейт бекен деп ойлонот. Терезенин түбүндө “таттуу балдарынын” мемиреп уктап жатканын көрөт да, булар бая күнөстүү жердеги кумда ойноп, шакмар кир кийимдери менен үйгө кирип

келгенин эстейт. А эже-синди чай ичишет, таарынышкандай үн-сөз жок, кимдир бирөө келип калса шыбыртын укпай калбайлы дегидей эч кимди деле күтүшпөйт. Лирикалык каарман бул унчукпоону төмөндөгүдөй түшүндүрөт:

Анткени түшүнөбүз: алыс, алыс
Түбөлүк унчукпаган топурак бар.
Баары ошол топуракта: биздин балалык,
Бир күүгүмдө белден чыгып,
Короодо дүргүй өскөн жүгөрүлөр...
Апабыз суу алууга чыгып кеткен...
А бирок суу башаттан алыс, алыс
Түбөлүк азгырыктуу топурак бар.

Лирикалык каармандын унчукпоосунун себеби ушул эле: балалык издери калган топурактар, “короодо дүргүй өскөн жүгөрүлөр”... Азыр келем деп сууга кеткен апасы кайрылбаган. Ошон үчүн “А бирок суу башаттан алыс, алыс, Түбөлүк азгырыктуу топурак бар” – деп кейип жатат.

“Синдим Базаркүлгө” аттуу ырдын экинчи бөлүгүндө лирикалык каарман жогорудагы ойлорду андан ары улантат, т.а., лирикалык чегинүү жасайт. Жаз өтүп, күздүн түнүндө “Боо-боо түшкөн жүгөрүнүн бакалын” жыйып жүргөн Базаркүл капалуу үн менен ырдап жатат:

“Өтүп, өтүп баратабыз өмүрдөн...”

Чынында, ал жүгөрүнүн бакалын жыйгандан тажап эмес, апасынын сууга кеткен бойдон кайрылбаганына, анын “түбөлүк унчукпаган топурака” айланып калганына өкүнүп, муңайымдуу кыңылдайт. Иңирде эгин талаада жүргөн эже-синди ай чыкканга чейин жүгөрүнүн бакалын теришип, улам синдиси үмүттүү коңур үнү менен “унчукпас” апасын сагынып муңканат “Айтпай, айтпай койсо болмок келем деп...”

Үйгө карай жөнөгөндө эжеси синдисин ээн эркин эч ким жокто тоюп ыйлап, ырдап көңүлүн бошотуп алсын дейт:

Кенже досум, кыска, кыска сүйүү бул
Ырдап, ырдап желге тарат капаңы.

Өмүрдүн кыскалыгын, артта калган балалыгын, “келем деп” келбей калган апасын армандуу саптар менен жетишерлик түрдө бере алган. Акматбекованы изилдеген Айкүмүш Аксы: “Бул ырда “Иңирде” деген сөз эле үч-төрт ирет кайталанат. Деги иңир эмненин символу? Иңир, бул - өмүрдүн өтүшүнүн символу, ошондой эле иңир, бул - акындын өзү сүйгөн, көркөм феномен катары караган мезгилдин бир чагы, өтүп жаткан убакыттын туруктуу бир образы, башкача айтканда, символу. Ушул сыяктанган символ сөздөр аркылуу убакыттын өтүшүн кылдат, көркөм жана чеберчиликте бергени, албетте ырдын сапатына сапат, көркүнө көрк кошуп тургансыйт” [3, 172] – дейт.

Лирикалык каарман жашоо мыйзамына ылайык эч ким тирүү калбасын туюп, сенден мурда мен кетсем баштап койгон ишимди аягына чыгарып койгун деп, сиңдисине керээз катары айтат. Мындан кийин дагы күздүн түнүн ушинтип ырдап, өткөн бактылуу күндөрүн, боз топуракка айланган туугандарын эстеп, күнү бүгүнкүдөй жүрүшүн дайындайт:

Мен жок болсом, эгер кетсем мурда мен
Баштап алган сапарымды бүткөрбөй,
Кенже досум, ырдап тоскун күз түнүн,
Биз экөөбүз бүгүнкү Айды күткөндөй...

С.Акматбекованын бул элегиясы терең философиялуу ой толгоолорго суугарылгандыгы интонациясынан, көркөмдүүлүгүнөн көрүнүп турат. Албетте, мындай мүнөздөгү элегияларды жазуу үчүн алгач акын ар тараптуу билимге, күчтүү акындык талантка ээ болуу керек. Ар бир акындын өзүнүн шык дараметине жараша жакшы ырлары жаралат эмеспи.

Кыргыз профессионал жазма адабиятында поэтикалык табылгаларды С.Акматбековадан көп кездештирүүгө болот. Ырларындагы көп тематикалуулук, мазмунунун тереңдиги, поэтикалык образдарды акындык чебер талантына жараша бергендигин окуйбуз. Мисалга “Дудук кыз жөнүндө айтылган жомок” аттуу ырын алсак, анда эненин трагедиялуу тагдырын чагылдыруу менен адамдарды гумандуулукка чакырганы байкалат.

... “Дудук кыз жөнүндөгү балладанын” негизи – автор өзү күбө болгон, бүгүнкү күнгө таандык турмуштук факт дешке болот. Же бирөөлөрдөн уккан жашоодогу бир окуя болгон. Биринчи чыгармасында автор элдик традиция, салттуу сюжетти иштеп чыгып баллада жаратса, экинчисинде өзү күбө болгон, же өз кулагы менен уккан окуяны, болумушту элдик чыгарманын, башкача айтканда, фольклордун жанрына жакындатып, жомокко же элдик баллада сыяктанып чыгарма жаратканына күбө болобуз.

...Гумандуулуктун идеяларына тунган романтикалуу бул чакан баллададагы дудук кыздын образы аркылуу жалпы адамзатка таандык болгон аялдын жана эненин турмуштук трагедиясы сүрөттөлөт. Демек, тема – аял, эне, адам. Ал эми пафосу – сырдуу жана муңайым тарткан романтика. Идея – гумандуулук. Бул идеяны акын дудук кыздын башына түшкөн жекече трагедиясы, кайгы-муңу аркылуу муңайым тарткан романтикалуу пафос менен кылдат чеберчиликте ачып берген” [3, 123-124].

Бул ырдын ар бир сабы сырдуу угулуп, окурманды өзүнөн алыс кетирбей тарткан күчү бар. Жомок жашоонун өзүнөн алынат эмеспи, “Дудук кыз жөнүндө айтылган жомоктогу” окуялардын биринин артынан бири куюлушуп, окурманды көртириликтен ажыратып, өз кучагына алып баш көтөртпөйт. Бир эле адамдын башына түшкөн тагдырдын оор сыноосун акын жүрөгү менен өзүнүн кайгысындай кабыл алып, ошол эле мезгилде адамдар кайгы, кубаныч, ый жана күлкү менен жашоо кечирерин окурмандарына эскертип жатканын көрөбүз.

“Алма берчи”, - деп сурашты ал кыздан

Анын багын жандап өткөн адамдар.

Алма берди, үнүн берди анан да

Жылаажындай, көздөрүнө камалган.

Дудук кыздын бакта жүргөнүн көргөн адамдар андан “алма берчи” деп сурашат, анын үн катпастан алмасын бергенде ажарлуу көздөрүнө суктанышкан айрым арам ойлуулар, сүйлөбөсө да дилинин сергектигинен

айланчыктап, аны өзүнө жакын адамдай, “тааныштай” көрүшүнө аракеттенип, күндө келип алма сурап, анын жүрөгүнөн орун тапканга аракеттенишет.

Ошол “жаман” адамдар алыстан келаткан жүргүнчүлөр кейиптенип, баягы жүзү сүйкүм, ажарлуу бирок оозу бек кыздан “суусун берчи” деп сурай баштады. Ак ниет, жүрөгү ыйманга толгон дудук кыз алардын жаман оюн түшүнбөй “Суусун берди, доошун берди”...

«Суусун берчи», - деп сурашты ал кыздан
Анын үйүн жандап өткөн адамдар.
Суусун берди, доошун берди анан да
Жылдыздардын, көздөрүнө камалган.

А бир күнү бир уул төрөп алды кыз
Эркин, энөө, эң байыркы сүйүүдөн.
Эл айтышты: «Туулган бала жазыксыз,
Окшош экен айылдаштын кимине?» [9, 39]

Мына “арам ойлуу” адамдардын ою ишке ашып, дудук кыз уул төрөп алды. Бирок, ал бул окуяга өкүнбөстөн, тескерисинче, энелик бакытка ээ болгонуна сүйүнүп жүрдү. Аны көргөн эл: “Туулган бала жазыксыз, окшош экен айылдаштын кимине” – деп, айылдагы аялдар өз күйөөлөрүнөн шектенишип, сөз кылышты. Балада айып жок, дудук кызды алдап, анын жүрөгүн ээлеген адамдын ким экени алардын чыдамын кетирип, ал ымыркайды көргөнгө ашыктырып, аны кимдир бирөөгө таңуулагысын келтирет эле.

Айлар өтүп, бактылуу эне көчөдөн талпынган уулун жетелеп өтсө, аларга суктангандар “кудай бар экен, болбосо ушул бечарага боору ооруп, бала бербейт эле, карачы, дудуктугуна карабай баласын пакиза карайт, баланын дени сак. Аман-эсен оорубай чоңойсо, апасын элден кем кылбай карайт” дешсе, аларга кошулбаган ичи күйгөндөр, “Кыргыздын кыздары качан никесиз төрөдү эле? Бул уят! Ата-бабанын салтында жок иш болду” дешти. Кайра дагы ойлоно калып, бул дудукка:

«Кайсы түнү сүйүүбүздү тарттырдык?» - дейт.

Алардын артынан карап турган көп аялдардын көзү тийдиби же сөзү тийдиби айтор, ал бактылуу үй-бүлөдө бир күнү мындай окуя жүз берди:

А бир күнү эртең менен жаш эне
Ойгонбогон уулун көрдү бешиктен.
Кечке уулун ойготом деп ойлоду,
А кечинде алып чыгып эшикке.

Наристесин. Ыйын берди шамалга,
Доошун берди көкүрөктө күйүттүн.
Муздап бүттү, ойгонбоду а бала
Окшобогон эч бир, эч бир жигитке.

Дөңсөө жасап топуракты күрөктөп
Бир кылчайбай кайтты үйүнө адамдар
Ошол түнү эне калды бир түнөп
Уулу менен көрүстөндө... А таңда

Келди дагы, алып чыгып бешигин
Баласынын термейт кечке көчөдө,
Үйүнүн да ачып коюп эшигин,
Күтөт кимдир бирөөлөрдү... Өтөт эл [9, 40]

Баланын күйүтүнөн улам акылдан азып калган эне баягы талпынган баласын ээрчитип жүргөн көчөгө бешикти алып чыгып, керели-кечке терметет. “Үйүнүн да ачып коюп эшигин, күтөт кимдир бирөөлөрдү...” Ал күткөнү бүгүн келбеди, эртең да келбейт...

“Кайгылуу жана сырдуу романтиканын маанайында жазылган бул чакан балладанын формалык жана строфикалык түзүлүшү элдик чыгармаларга окшой бербегени менен, анын тематикалык жана мазмундук чоо-жайларынын акыры келип эле фольклордук теманын жаңыча ракурста жаңырып чыга келгенине күбө болобуз” [3, 124-125] – дейт Айкүмүш Аксы.

Бир мезгилдеги эл суктанган эне-баланын тагдыры талкаланганда элдин баары алардан алыстап, баары кайдыгер, а көчөдө жалгыз бешик жана көз жаш төккөн эне...

Кечке тынбай, а бири да кайрылып
«Алма берчи» - деп сурашпайт ал кыздан.
«Суусун берчи», - деп сурашпайт. Кайдыгер
Өтөт баары... Бешик менен жалгыз ал...

Кечке тынбай ары-бери өткөн адамдар баланын күйүтүнөн зар какшап, чачын жайып кан жолдо баласынын бешигин терметип жаткан энеге кайдыгер карап өтүшөт. Эч бири кезинде андан “алма сурап жеген элем”, “суусун сурап ичкен элем” деп, жардам колун узатпай, мурдун чүйрүп, жээрип өтүшөт. Мына ушул куплет ырдын кульминациясы болуп, автор лирикалык каармандын поэтикалык образын ачып бергенге жетишкен.

Адам баласы жаралгандан тартып сырдуу дүйнөгө, кереметке ишенип ага умтулуп, кыял менен жашагысы келет. Жомоктогудай сырдуу дүйнөгө аралашып, бүт баары ойлонор замат ишке ашкан ажайып жашоону арзуу кылып жашап, тагдырынын кайсы жеринде жаңылып, жаза басарын такыр ойлонбойт. Ал ойлогондой жашоодо жомоктордогу каармандар гана жашарын билгенде чыныгы турмуштун жүзүн көргүсү келбей калат. Мына ошондой качандыр бир убактарда болгон, же жомоктой элес калтырган бул ыр кадимки эле уламыштын, жомоктун фонунда жазылганы көрүнүп турат. “Дудук кыз жөнүндө айтылган жомокту” бир дем менен окуп чыккан ар бир окурман “багы жокко дагы жок” болгонуна зээни кейийт. Автор лирикалык каармандын ким экенин, окуя качан каерде болгону жөнүндө маалымат бербей эле, күбө катары баян этет:

Андан бери чубап өттү кылымдар
Дудук кыз да өтүп кетти дүйнөдөн.
Унутту аны эркин, энөө сүйүү да,
Унутту аны жомок кылып айткан эл...

Ырдын аягы кадимки жомокчу адам жомогун айтып бүтүп, этек-жеңин каккылап, ордунан туруп басып кетип жаткандай аяктайт. Ырдын ар бир сабында лирикалык каармандын муңайымдуу үнү угулуп, элегиялуу маанай жаралат. Куплеттерде айтылган турмуштун мүшкүлдөрү, бактысыздык, кайгы, баланын күйүтү, жалгыз бешик менен көчөдө калган эне, кайдыгерлик, бейооба дүйнө... Булардын баары элегиянын элементтери экенин жогоруда биз белгилеп өткөнбүз. Ошондуктан “Дудук кыз жөнүндө айтылган жомок” аттуу балладаны эч экиленбей туруп, С.Акматбекованын элегия жанрындагы курч ырларынын бири экенин белгилемекчибиз.

Акындын чыгармачылыгына белгилүү адабиятчы Л.Үкүбаеванын берген баасын айтууну туура көрүп турабыз: “Сагын акындын поэтикалык дүйнөсүндө бардыгы бар: мезгил бар, жамгыр бар, таш бар, дөң бар, дүйнө бар, өткөн бар, өчкөн бар, жеткен бар, жетпеген бар, кыйроо бар, ыйлоо бар, эзелки бар, эртең бар, акындын “мени” бар, көңүлдүн чери бар. Эң башкысы ой бар, ой менен көркөмдүктүн синтези бар...” [125, 360].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз акын айымдарынын ичинен өзүнүн акындык чыйыр жолун таап, өзүнүн мектебин түзүүгө жетишкен акын кыздарыбыздын бири С.Акматбекова экендиги талашсыз. 1980-90-жылдары адабиятка келген акын кыздарыбыз Сагын Акматбекованы кумир тутуп, андан таасирленишип, калемин такшалткан десек туура болчудай. Канткен менен ошол мезгилдин адабият өкүлдөрү урап бараткан совет адабияты менен жаңы кыргыз адабиятынын ортосунда байланыш түзүп, көпүрөлүк кызматты аткарган.

Бул бөлүмдө элегия жанрында эмгектенген акындардын экинчи муун өкүлдөрү О.Султанов, С.Жигитов, Э.Турсунов, С.Тургунбаев, Т.Муканов жана С.Акматбековалардын чыгармачылыгына токтолдук. Акындар С.Жигитов, Э.Турсунов жана С.Тургунбаевдин элегияларында жаштык, мезгил, өмүр, өлүм темалары жөнүндө лирикалык каармандын толгонуусу берилсе, О.Султанов менен Т.Мукановдо жеке жашоого чиеленишкен күтүү, зарлоо, ый, жоопсуз сүйүү башкы планга чыгат. Ал эми С.Акматбекованын “Синдим Базаркүлгө”

жана “Дудук кыз жөнүндө айтылган жомок” аттуу элегияларында кадимки эле турмуш, таалайсыз тагдыр, жашоодон көңүл калуу, өксүү, психологиялык чыңалуу жөнүндө сөз болот.

Булар кыргыз поэзиясынын өнүгүүсүнө зор салым кошкон таланттар, ар биринин өз көркөм табити бар, поэтикалык образдары, көркөм табылгалары эч кимди туурабай, ар кими өз алдынча жаңычыл, өз чыйыры бар акындар. Поэзияларынын тили жатык, элге түшүнүктүү. Өмүр, өлүм, сүйүү, турмуштук темадагы ырларында ойдон чыгарылган эч нерсе жок, баары өздөрү жашап жаткан реалдуу жашоо, чыныгы турмуш сүрөттөлөт. Бул акындардын чыгармачылык репертуарларындагы кайсы гана ырын мисалга тартпайлы, дээрлик бардыгынан тилдик кубулуштарды, эмоционалдуулукту, бир сөз менен айтканда оригиналдуу саптарды кездештирүүгө болот.

§ 3. Элегия жанры жана жаңы тарыхый доор 1980-90-жылдар

1980-90-жылдары кыргыз поэзиясы көркөмдүк жактан профессионалдык деңгээлге көтөрүлүп, айрым кетирилген өксүктөр, мүчүлүштүктөр кескин түрдө азайган. Анткени, адабиятыбыз толук кандуу жетилип, анда Т.Кожомбердиев, Ж.Мамытов, Б.Сарногоев, Б.Алыбаев, М.Абылкасымова, Т.Эргешов, А.Дегенбаева ж.б. билек түрүнүп чыгармачылыкка баш оту менен кирген мезгил болгон. Алар өздөрүнөн мурунку улуу муун А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, А.Осмонов сыяктуу сөз чеберлеринин тажырыйбасына таянуу менен жаңы баскычтарды багынтууга жетишкен. Мындай жаңы бийиктикке көтөрүлүшүнүн дагы бир себеби, поэзияга жаңы келген жаш акындар өзүнө чейин калыптанып калган салттардан үлгү алып, поэзияда өз почеркин, стилин табууга чын дилден аракеттенишкен.

“Ар бир жазуучунун, ар бир таланттын өзүнүн жекече нотасы... болууга тийиш” [98, 712] деген И.С.Тургенев. Ооба, ар бир сүрөтчүнүн, обончу-

композитордун, акын-жазуучунун өздүк тили, башкаларга окшобогон көз карашы болуусу шарт. Акындын жекече стилинин калыптануусу бул анын өзүнүн индивидуалдуулугунун белгиси болуп эсептелет. Канчалаган акындык өнөргө талапкер болуп, ыр жазып, жыйнактарды чыгарып, бирок өз стилин, өз ордун өзү таппай поэзиянын улуу толкунунан четке сүрүлүп калгандар бар. Демек, акын болуу үчүн, өздүк почерк, стиль өтө маанилүү экенин белгилегибиз келет.

Сынчы А.Эркебаев “Жаңычылдыктын зарылдыгы эмнеде же жакынкы перспективалар жагдайында” деген макаласында 1960-70-жылдардагы поэзиянын абалына мындай баа берет: “... Атап айтканда биздин поэзиябызда көптөн бери А.Осмоновдукундай философиялык-элегиялык добуштар, Р.Шүкүрбеков менен М.Алыбаевдин поэзиясындай жагымдуу жылмаюулар, күлкүлөр угулбайт. Ырас, кийинкилердин салтын уланткан Б.Сарногоев, Ж.Алыбаев, М.Турсуналиев сыяктуу акындар бар, бирок бу жерде кеп таланттын масштаб жана берген реалдуу түшүмү туурасында баратпайбы... 1970-жылдардагы кыргыз поэзиясында 60-жылдарга салыштырганда кандайдыр “жымжырттык”, “тыныгуу” өкүм сүрүүдө [138, 86-87].

А.Эркебаев ошол жылдардагы кыргыз поэзиясынын жалпы абалына жогорудагыдай пикирин билдирген. Сынчы айтып жаткан 1970-жылдардагы “жымжырттыкты” бузууга талпынган жаш акындардын арасында **Тазагүл Закирова** деген жаш талант бар болчу. Ал лирик акын Нуркамал Жетикашкаева баштаган кыргыз профессионал поэзиясындагы кыздардын катарын толуктап, түштүктөн чыккан туңгуч акын кыз өз стили, назик лирикасы менен коомчулукка өзүн акын катары тааныта алды.

Тазагүл Закирова өз теңтуштарынан алдыга суурулуп чыгып, кыргыз профессионал поэзиясынын деңгээлинин көтөрүлүшүнө өз салымын кошту. Бардык акындар кайрылган Ата Журт, өмүр, тагдыр, сүйүү, табият, жаштык, акындык өнөрдүн түйшүгү ж.б.у.с. темаларды Т.Закирова да четтеп өтпөгөн. Албетте, өзүнөн мурункуларды кайталап эмес, тескерисинче, мурда кийин укпаган же көрбөгөн салыштырууларды поэзиянын тилинде назик лирика

менен айтканына күбө болобуз. Ырларындагы өзгөчөлүктөрдүн бири – бул аял затына гана тиешелүү болгон купуя сезимдерди окурман менен тең бөлүшөт. Өзүнүн ички муңун же кубанычын сыртка чыгарып, проблеманы ачык реалдуу бергенге аракеттенет.

Т.Закирова чөгүңкү маанайдагы ырлары менен атпай журтка акын катары таанылып, өз стилин тапкан. Негизи, элегиялуу маанайдагы ырлардын жазылуусунун бир критерийи акындык жеке тагдыр таасир этерин дагы бир жолу кайталап өтүүнү туура көрүп турабыз. Анткени, акын У.Мамытовдун мындай дегени бар: “Закирова мейли турмуш, жашоо, өмүр, өксүк, сүйүнүч болсун, мейли лирика, сүйүү, элжирөө, кусалык, сагыныч болсун, ары жумшак, шашпай, даана тактылап, салыштырып, назиктик менен жүрөккө жакын кылып, поэзиялык нака тил менен эзилип жеткирет.

Ага салыштыруу мүнөздүү. Демек, лириканын күчү таланттын сезими ошол салыштыруу менен күчөп, ошол салыштыруулар адамдарды тартып, дайыма эсинде калат эмеспи. Мен эмнеге ушуну мурда көрөлбөйм, ушул акындык сезилбеген деген ойго алып келет...” [156, 7].

Өзүнүн сезим козгогон ырлары менен кыргыз элегиясынын гүлдөө доорунда акын катары эмгектенүү Т.Закированын шыбагасына буйруганы үчүн ал бактылуу. Табият Т.Закировага акындык талант тартуулаган инсан. Ал ошол талантты бапестеп, өстүрүп, өз тагдырын акындыкка байлаган. Анткени, көпчүлүк акын кыздарыбыз акындыктын улуу жолунда турмуштук себептерден улам “ташыркап”, акындык талантты курчутпастан мокотуп алышканы белгилүү.

Акын Т.Закирова “Сагыныч ыры” деген чакан ырында муңайган уялчаак сары кыздын кусалыкка баткан сагынычын мындайча баян этет:

Кыялымда балдан таттуу сөздөрдү,
Тиге жүрөм кынтыгы жок шурудай.
Жаза келсем маани-жайы өзгөрдү,
Канча аракет күйдү чиркин курулай.

Дүлөй түндөр кабарыңды жеткирбейт,
Оңдой албайм көпүрөсүн мезгилдин.
Сагынч дарты унутулбайт, эскирбейт,
Жан сакчыдай бирге жүрөт кез күлгүн.

Сырдуу сары кыздын шурудай тизип жүргөн сагынычын дүлөй түн туйбайт же кабарын сүйгөн адамына жеткирбейт. Эч кимге билинбеген таарынуу, кусалык, сагынуу кыргыз кызына тиешелүү болгон уяңдык менен өтө аяр берилген. Бул чакан ырдын формасы, тематикасы элдик чыгармаларга жакын. Мындай дегенибиздин себеби, акын кыргыз кыздарынын уяңдыгын, тарбиясын, сүйүүдөн да уят, ар-намыс өйдө турарын чагылдырган. Мисалы, кыргыздын кызы кайсы бир жигитти жактырып турса дагы ата-энесинин айтканынан чыкпаган. Сагынычын, сүйүүсүн бүт баарысын ичине катып, муңайым тартып кала берген.

Көөдөнүмдө уйгу-туйгу аздек-сыр,
Айлап-жылдап кабылдаган жарааттай.

Акын сары кыздын айлап-жылдап сезими уйгу-туйгу болсо да, жан кишиге сездирбеген, көөдөнүндө аздектеп, жашырган сыры бар экенин айтат. Бирок ал сыр ачыкка чыкпай, бир өмүр көңүлдө калып, акыры барып зилге айланды, айыкпас жараат болду.

Көңүл – бырыш, жазылбады бир өмүр,
Чоң чеңгелде мыжыгылган барактай.

Ырдын жогорудагы эки сабында лирикалык каармандын ичи ачышып, колго түшкөн куштун абалында экенин даана, сөз чебери катары салыштыруу менен сүрөттөп берген. Чоң чеңгел мыжыккан барактын абалы кандай болсо, сары кыздын сактаган сүйүүсү да дал ошондой керектен чыкты.

Бул “Сагыныч ыры” лирикалык каармандын сагынычтуу өксүүсү дейбизби, же акындын жеке тагдырына байланыштуубу, айтор, ырдын мүнөзү элегия жанрына жакын болуп, тымызын жүрөктү эзген муң-зар ырдалат. Лирикалык каармандын эч кимге байкалбаган кайгы-түйшүгү, өкүнүчү ырдалганы үчүн бул чакан ырды элегия деп атоого болот.

Акындык өнөр табияттын адамга берген улуу шыбагасы. Адамдагы талант көңүл бурууну, аздектөөнү талап кылат. Аны бапестеп өстүрүп, элге чыгаруу талант ыроологон адамдын аракетине, эмгегине байланыштуу болот. Мына ошол талантын такшалтып, тынымсыз изденүүнүн үстүндө жүргөн Т.Закированын жети куплеттен турган “Күткөнгө көнө албадым өмүр бою” деген ырын талдоого алалы:

Күткөнгө көнө албадым өмүр бою,
Кырк күнү суу ичпеген инген сымал.
Жана да жалгыздыкка көнө албадым,
Жукарып араң турат пилдей чыдам.

Умсунуп ооз тийбеген тамак үчүн,
Эмчеги ооруйт экен жаш эненин...
Эстеген сайын аны жаным сыздап,
Кетилди текөөрүм да, текеберим...

Гүл өмүр Теңирим ай, кайда калды?
Күткөнүм кыял сүрбөс түркөй жанбы?!
Элүү жыл таңсык болгон сүйүүнү укпас,
Байкушпу, барпалаңдаар тойсо карды?

Бул ырында акын чөгүңкү маанай, күтүү илеби менен өзүнүн психологиялык абалынан кабар берет. Өзүнүн күткөн адамынын ким экенин билбей кабатырланып, элүү жыл күткөн сүйүүнүн кадырына жетпес, курсагы тойгонго барпалаңдаган бир түркөйбү деп ойлонот. Самап күткөнүң кадырыңа жетпесе, же бапестеп көңүл бөлбөсө андан өткөн арман барбы? Акын ой сезимин жаап жашырбай, ачык эле окурманга ашкерелейт.

Издеп да жарым кылым көнө албадым,
Көнбөдүм жалгыз кайтып көп сапардан.
Үмүттүү карай берем перрондордон,..
Көндүрүп бүтө албады ачуу арман.

Бул ырга көңүл коюп окуган ар бир окурман лирикалык каармандын жалгыздык менен өткөргөн күндөрүнөн кабардар болот. “Дегеле дүйнөлүк адабиятта, поэзияда, же улуттук адабият менен поэзиядабы, айтор, адам, инсан жалгыздыгы, анын катарында өзгөчө подтекстти камтыган аял жалгыздыгы көп ырдалат жана көп жазылат. Ал тема, кыскасы, улуттук рамкадан бийик көтөрүлгөн универсалдуу, жалпы жана орток тема. Ошондой эле, назик, муңдуу темалардан болуп эсептелет. Орустарда Лев Толстойдун Анна Каренинасы, Пушкиндин Татьяна Ларинасы, Айтматовдун Жамийласы, Асели, Алиманы жан дүйнөнү чырмаган жалгыздык азабын тартышып, жан дүйнөгө таяныч, калканч, чырак жана түгөй болоор адамды таап-таппай, жоготуп, узатып, ажырашып-суушуп, жүрөк-күйүп, беден сыздап дегендей... анын айынан ар кандай окуялар менен турмуштук жагдайларга туш келишип... Койчу деги, жалгыздык темасына байланыштуу адабият жана искусство чыгармалары күчтүү, жеткиликтүү, элестүү болуп жаралары жалпыга маалым” [3, 88], - дейт Айкүмүш Аксы.

Бул жалгыздык жөнүндө айтылган ой акын Т.Закированын чыгармачылыгына да тиешелүү деп ойлойбуз. Ырга кайта турган болсок, лирикалык каарман дагы эле перрондордон үмүт үзбөй жол карайт. Аны тагдыр майтара албады, балким, жүзүнөн нурун алгандыр, чачын буурул баскандыр, бирок сүйүү сезимин өчүрө албады.

Жан сыздап жылгыздыкка көнө албадым,

Кетилди текөөрүм да, текеберим!

Мына лирикалык каармандын жалгыздыкка көнө албаган ачуу ач кыйкырыгы, тагдырына муңканып, зарлоосу. Бир өмүр өткөн бактылуу мүнөттөрдү эстеп жашоонун өзү азап, жалгыз жашап туруп, жалгыздыкка көнбөө бул деген жашоо агымына каршы сүзүү. Акындын бул “Күткөнгө көнө албадым өмүр бою” деген ыры анын поэзиясындагы орчундуу орунду ээлеген элегия.

Т.Закированын поэзиясы көп кырдуу, ар кыл сезимдерге бай, тематикасы кенен, стилдик өзгөчөлүккө ээ. Мындай дегенибиздин себеби, бир мезгилде ар

бир жаштын оозунан түшпөй ырдалган “Кусалык” деген ыр болчу. Ал ырдын сөзүн Т.Закирова, обонун М.Бостонкулов жазган. Кыргыз элегиясынын катарын толуктаган ошол ырга назар салып көрөлү:

Өттү күндөр кубалашкан көпөлөк,
Жытын искеп өрөөн толгон гүлдөрдүн.
Өттү баары ээлеп ордун кусалык,
Ал тарапта жалгыз калдың сен өзүң.

Өттү жаштык өз күчүнө ишенген,
Текеберлик издеп жалаң чындыкты.
Турмуш бийлеп кезектеги жашоодо,
Сүйүп кеттиң кара тору бир кызды.

Өрөөн алыс гүлгө толгон жапжашыл,
Көпөлөктөр учпай калган кышында.
Чачта буурул, токтолгонбуз биз азыр,
Макул болуп “тагдыр деген ушуга”.

Чындыгында, лирикалык каармандын муңайымдуу үнү аттама уйкаштуу саптардын ары жагынан билинер-билинбес угулгансыйт. Кадимки айыл кызынын алгачкы сүйүүсү, тунук махабаты чагылдырылган. Кубалашкан көпөлөк, өрөөн толгон гүл, чындыкты издеген текеберлик, кара тору кыз, буурул баскан чач, тагдыр... Булардын баары акын Т.Закированын өзүнө гана таандык болгон поэтикалык табылгасы. Бул элегиядан өрөөнү гүлгө толгон, элдери карапайым, кыздары да кара тору, ушундай бир ажайып кыргыз айылынын жыты келип турат.

Элегиянын ар бир сабы ой сезимди толкуткан ыргакка, кыялга түрткөн элестүү, ары армандуу жазылган. Кубалашкан көпөлөк деген сөз айкашы бул бир жагынан жаштыкты эске салып, өткөн балалык алтын доорду көзгө элестетсе, экинчиден, өтүп жаткан убакыттын белгиси катары бир сызыкта каралган. Элегиядагы “Турмуш бийлеп кезектеги жашоодо, сүйүп кеттиң кара

тору бир кызды” деген эки сап чыгарманын деңгээлин бир топ бийиктетип, көркөмүн арттырган. Анткени, акын “сени менден баланча тартып кетти” дебестен, ал адамдын атын айтпай, аялдык адеби менен сыпаа гана сен күнөөлүүсүң деген ойду кылтыйтат. Сүйгөнүмдү баланчага тарттырып жибердим эмес, “сүйүп кеттиң кара тору бир кызды” деп өтө чебердик менен оюн бергенге жетишет. Албетте, ырды окуган ар бир адам эмне үчүн сары кыз эмес, ак жуумал да эмес, кара тору кыз деп ойлонсо керек. Акын өзүнө чейинки акындардын поэзиясында кездешкен сары кыз, ак жуумал кыздардан качып, айылдагы бээ саап, тандырга нан жапкан, дени сак, көңүлү куунак, куулукшумдугу жок, бетке чабар кара тору кызды өзүнө атаандаш катары көрдү. Балким, лирикалык каарманыбыздын тагдырындагы чоң бурулушка себепкер болгон ал сулуу чын эле кара торудур, ким билет?

Акындын “Чачта буурул токтолгонбуз биз азыр, макул болуп тагдыр деген ушуга” – деген акыркы эки сабы күчтүү, угуттуу чыккан. Бул саптар реалдуу турмуш чындыгын далилдейт, себеби, баары бүткөндөн кийин “тагдыр экен, көнүп кеттим, сүйүп кеттим” деп, айткандарыбыз канча, бул айныгыс чындык.

Акын Т.Закированын поэзиясындагы мындай керемет саптарды окугандан соң, анын чыныгы кыргыз поэзиясындагы аялдардан чыккан элегист акын экенине ишенесиң. Жүрөктү элжиреткен албуут сезимдүү, реалдуу чындыкты ачык айта алган, назик лирикалары менен элегия жанрынын байышына, стилдик жактан өнүгүшүнө акындын салымы ат көтөргүс. Ал өзүнүн талыкпаган аракетин менен поэзиянын жаңы жээктерин, кырларын тапканга жетишти. Тазагүл Закирова күнү бүгүн да өз чыгармачылыгынын үстүнөн талыкпай эмгектенүүдө, али кыргыз поэзиясында кездешпеген не бир кайталангыс укмуш ырлар, күчтүү элегиялар жазыларына ишеним артып калабыз.

Кыргыз поэзиясында өз чындыгын издеген эл акыны **Эгемберди Эрматов** бар. Акын жөнүндө кыргыз эл жазуучусу С.Раев: “1970-80-жылдарда бороондон чыккан үнгө окшоп адабият мейкиндигине бир ууч акын жаштардын

мууну келди, келди да жаңычыл поэзияны эмес, ага болгон жаңычыл демди алып келди. Эрматовдун ырлары жандүйнө жаңырыгындай, татаал ойлоонун, татаал поэтикалык ой-жүгүртүүнүн, дүйнөнү таанып билүүнүн чагылышы катары кабыл алынды. Традициялуулук менен новаторлук түшүнүк айрылышында келген бул муун өкүлү катары ал өзүн-өзү изденүүнүн, өзүн-өзү таануунун түйшүгүнө түштү [159, 9] - деп белгилейт.

Акын Э.Эрматов алгач кыргыз акындарынын ыр нөшөрүнөн таасирленип, кийинчерээк Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунан билим алуу менен бирге орус адабиятын үйрөнгөн. Кала берсе орус адабияты аркылуу дүйнөлүк адабияттын класстери Шекспир, Гейне, Байрон, Гете, Данте, Басе, Ли Бо, Р.Тагор ж.б.у.с. үлкөн таланттардын чыгармаларын бүт дити менен берилип, жакындан таанышкан.

Орус теоретиги М.М.Бахтин “Чыгармачылыктын башаты көркөм-эстетикалык чөйрөгө көз каранды болот. Ар кандай талант өзүнө чейинки адабий таасирлерди өздөштүрүү менен гана жекече стилдик жана образдык чагылдыруунун деңгээлине көтөрүлүшү мүмкүн” [30, 138], - деп белгилегендей, Эрматовдун да өзүнөн мурунку адабий таасирлерден сыртта калбаганы билинет. Анткени, чыгыш-батыш адабиятынан таасирленип өздүк поэтикасынын ааламын кеңейткени, алардан рухий азык алгандыгынын эпкени даана көзгө урунат.

Э.Эрматов өзү айткандай “тагдырын жазалбаган акындан жугумдуу ойлорду, жүрөктү селт эттирген поэтикалык эргүүлөрдү табуу кыйын”. Мындай таамай айтылган сөздөн улам, Эрматовду өз тагдырын ырга салган, өз портретин тарткан акын катары кабылдасак болот. Анткени, ырларына көңүл коюп көз салсак, лирикалык каарман дүйнөнүн оош-кыйышын, сүйүүнүн үлбүрөк назик илебин өзүнүн жүрөгү аркылуу өткөргөнү байкалат. Ошондуктан ар бир окурман айыл жыттанган саптардан өз турмушуна байланышы бардай таасирленишет.

Поэзиянын негизги талаптарынын бири талыкпаган изденүүчүлүк, аз сөз менен терең ойлорду берүү болуп эсептелет. Биз сөз кылып жаткан

Э.Эрматовдун поэзиясы мына ушул талаптарга туура келет. Алсак, ырларында нерсенин сыртынан тон бычпастан, тескерисинче, анын ички мазмунуна көңүл буруп, лирикалык каармандын “менин” ачууга далалаттанат.

Акылга баш ийбей сезимдин түпкүрүнөн жаралган сүйүү ырларына дүйнөлүк поэзиянын алкагынан көз салган акын Э.Эрматов жаңы формага, өзүнчө эрматовдук стиль жаратканга жетишкен. Анын ырларын барактаганда, дароо эле махабаттын ысык илебинен жаралган “Махабат саптары” көзгө урунат. 1600 саптан турган бул ыр саптары элдик поэзия менен чыгыштын үлкөн таланттарынын таасиринен азыктанып, автордун ышкы-кумары агын суудай шаркырап толуп-ташып турган мезгилде жазылганы байкалат.

Азгырык басып, капилет кайдан карадым?
Жанымды кыйнап далбаса кылды жамалың.
Өмүрүм өрдөп туш келдим туюк санаага,
Даарысы кайда – кай жактан издеп табамын.

Дегдетип мынча жүрөктүн алдың ышкысын,
Сени да Кудай илдетке ушул туш кылсын!
Көрүнчү кайра – оромол салып гүлү жык,
Жолукчу, жаным, көйнөктүн кийип пуштусун.

Керемет саптардан Молдо Нияз, Барпыдан кездешкен түштүк диалектисиндеги боектуу сөздөр, элдик поэзияга ыктаган кайрыктарды ого бетер сулуулантып, ажарын ачканы байкалат.

Акын “Махабат саптары” ыр түрмөгүндө аруу махабаттын ышкы-кумарын, жан дүйнөгө бүлүк салган азабы менен ырахатын эрматовдук шыдыр ыргак менен берген. Бардык калем кармаган акындардын сүйүүгө кылчайбай түз өткөнүн кездештирүү мүмкүн эмес. Эрматовго чейин ырдалып келген махабат, мындан ары дагы ырдала бермекчи. Анткени, сүйүү – бул түбөлүктүү сезим. Ал эч качан өлбөйт, тескерисинче, адам менен бирге жүрүп, ага рухий азыкка берет. Махабат саптарынан сүйүү эмне экенин өз башынан өткөрбөй туруп, сүйүүгө кайрылган акындардын супсак ырын эмес, ашыктыктын

алоосуна күйүп-бышып, сезими өрттөнүп, жалбырттап турган абалда жазылганын сезүүгө болот.

Ойлоймун кээде – күлгүн жаш өмүр бир келет, -
Күйүткө чылап, күл кылып аны не керек?
А бирок сенин азабың тартпай калганда,
Тагдырым менин чөл болмок экен капилет.

Жогорудагы саптарды окуп, акындын оюна кошулууга аргасыз болосуң. Бир келген күлгүн өмүрдү күйүттүү өткөрүүнүн кимге кереги бар? Сени жолуктуруунун өзү бакыт. Ошондуктан сен үчүн тарткан азап-тозогум, уйкусуз түндөрүм, менин тагдырымдын чөлгө айлануусуна бөгөт койду, мунун өзү чыныгы жашоодой таасир калтырат. Сенин кумарлуу көзүңдүн азабынан, “Кусадар болуп күйүттө өлөт окшоймун” – дейт.

Акындын ар бир ыр сабынан сүйүүнүн түбөлүктүүлүгүн, туруктуулугун көрөбүз. Ал адамдардын көзү өтсө дагы анын өлбөй табышмактуу жылдызга айланып кетерин, жок дегенде махабат саптарында жашап каларын мындай деп айтат:

Биз кетсек артта безилдеп ушул ыр калат,
Сырыбыз биздин кыйырга чейин таркалат.
Биз балким шондо айланып эки жылдызга,
Табышмак болуп күйөбүз көктө жаркырап...

Мындай табылга кыргыз поэзиясында али кезикпегендигин белгилеп коюу абзел. Эрматов “лирикалык каармандын” атынан эмес, өзүнүн атынан сүйгөн адамына тик карап, өзүнүн чексиз жактырып калганын, аны чындап эле сүйөрүн далилдөөгө даяр экендигин айтат. Сенин мага берген акыркы буйругуң өлүм болсо ага да даярмын, эгер бир эле “сүйөм” деген алтынга алмашкыс сөзүңдү айтсаң, баарына кайыл болуп, караңгы көрүмдү бузуп чыгам. Чөлгө айланган багыңды шыңгырап аккан булак болуп гүлзарга айлантам, “Шамчырак сымал күйөмүн сенин оюңда” дейт.

Эмне кыл дейсиң, акыркы буйрук – өлүмбү?
Сүйөмүн деп кой – мен бузуп чыгам көрүмдү.

Булактай тунук агылып турам шыңгырап,
Гүлзарга бөлөп беремин бопбоз чөлүңдү.

Лирикалык каарман көп аялды сүйгөнүн, алардын ар биринин өз-өзүнчө көркөмү, өздөрүнө гана таандык болгон мүнөзү бар экенин танбайт. Бирок ошол көп сулуулардын арасынан эч кимиси азыркы өз сүйүүсүн сунган аялга тең келбестигин, ушундай аруузатты “таппастан жүрүп өмүрүм кыркты таянды” дейт. Көрүнүп тургандай Эрматов өзүнүн махабат саптары ыр түрмөгүн акындык дарамети толуп-ташып, баралына келип, а деп оозун ачканда поэзиянын кайталангыс саптары төгүлчү мезгилинде, б.а., кырк жашка чыкканда жазган (“Махабат саптары”1991-1994).

“Махабат саптары” Э.Эрматовду акын катары болгондо да “жакшы акын” деп атыктырган, поэтикалык касиеттерди өз ичине камтыган мыкты ыр түрмөк десек аша чапкандык болбос. Мына ошол ыр түрмөктөн төмөндөгүдөй айрым элегиялуу саптарды мисалга келтирели:

Соо болбой калгам жолугуп мага осмо каш,
Жарадар болгом жүрөккө тийип кумар-ок.

***

Албасам экен өчүрүп сенин ышкыңды...

***

Билемин, бирок сен чанып кеткен мүнөттө,
Абасыз калган адамдай туйлап мүрт өлөм...

***

Седебиң акак, чачбагың күмүш шыңгырап,
Тургансың менин койнумда эрип, тунжурап...
Бүт баары тарап жоголду туман сыяктуу, -
Олтурам жалгыз. Үлүңдөйт үмүт-шам чырак.

***

Буулугуп чыктым... Жетишпейт аба... Сен жазган
Каттарды окуп жатамын муяп, өбөктөп...

***

Булар ыр түрмөктүн арасынан адегенде эле көзгө урунган саптары, калган элегиялуу маанайдагы бүтүндөй бир строфаларды кездештирүүгө болот. Ошондуктан бул Эрматовдун ыр түрмөгүн элегиялуу маанайда жазылган деп тыянак чыгарууга толук мүмкүн. Анткени, автор ыр түрмөгүнүн башынан аягына чейин ар бир адам баласы башынан өткөрүүчү, качанкы бир кездерде өзү туш болгон зор сүйүүнүн таасиринен улам, ал бактылуу мүнөттөрдү эскерип, махабат темасын ачып берген.

К.Пахыров “Акын Эгемберди Эрматовдун поэтикалык изденүүлөрү” деген илимий диссертациясынын авторефератында “Акындын жалпы поэтикалык ансамблинин ыргагында ырааттуу дем, ички динамика, философиялык-интеллектуалдык, көркөм-эстетикалык чыңалуу бар. Көпчүлүк чыгармалары – мейли лирикалык, мейли эпикалык болсун, өзүнчө доор жүгүн аркалаган чыгармалар... Акындын поэтикалык дүйнөсүнө үнүлгөндө, ириде анын тематикалык диапозонунун кеңдигине күбө болобуз. Ал тема табууда сезгич. Күтүлбөгөн, анчейин актуалдуу эмес сыяктанган көрүнүштөрдөн жана турмуштагы бир “жылт” этип өтүп кетчү ирмемдерден тема табат, анан ошол кичинекей нерседен чоң маани жаратып, туюмга али айтыла элек жаңы ой алып келет” [94, 11-13].

Эгемберди Эрматов өзүнүн эрудициялык көрөңгөсү жана феномени бар, интеллектуал, жаңычылдыкка умтулган акындардын катарын толуктайт. Ал - жашоого айылдагы карапайым адамдын көзү менен баш баккан инсан. Анын ошол карапайым мүнөзү менен жазган ырларынын вариацияларынан терең философияны кездештиребиз. Акын Ата Мекен, ата-эне, достук, табият, сүйүү ж.б. темаларга кайрылганда ачык-айкындык менен жөнөкөйлүктү бек карманат. Ошондуктан анын ырларынын салмагы артып, дыкаттык менен көз салган окурманга муңайымдуу күү угулат.

Атам ооруп жатып калды төшөктө,
Апам айтты: “Чакырып кел молдону.
Күн кечтеди. Отун-суу жок эшикте.
Буюмдарды алып койгун жолдогу”.

Келди молдо, келди үйгө чоң-кичүү,
Мен атамдын баш жагында олтурам.
Сүйлөп туруп атам кокус үзүлдү,
Эсте калды жаназасы окулган.

Эртесинде батачылар жык толуп,
Агаларым, апам, эжем турду ыйлап.
А мен болсо баякындай шоктонуп,
Балдар менен ойноп кеттим жылгаяк.

(Чыгармаларынын жети томдук жыйнагы. I том, “Атам ооруп жатып калды төшөктө” 349-бет).

Акын атасынын каза болгон күнүн эске салган ырында чыныгы жашоонун портретин жөнөкөй саптары менен мунайымдуу, лириканын сыздаган назик илеби менен бере алган. Ырдын биринчи сабындагы “Атам ооруп жатып калды төшөктө” деген автордук баяндоо бул окуянын башталышы, б.а., ырдын экспозициясы болду. Андан ары лирикалык каармандын апасынын психологиялык абалы көзгө элестейт. Айылдын жашоосу баарына маалым эмеспи, күн кечтеди дегиче отун-суунун камын көрөсүң. Оорунун ал-абалын сураганга көп келет, кокус уяттуу коноктор келип калса, “баланча ооруп, үйү да тозуп кетиптир” деп кетпесин деген ой менен “буюмдарды алып койгун жолдогу” деп жаш балага тапшырма берип чебелектейт.

Оорулуунун абалы оорлошкондо молдону чакырып Ыйык Курани каримден дуба окутуп, дем салдыруу биздин менталитте бар. Молдо келгенден кийин бир туугандар, коңшу-колондор да чогулуп, “оорусун берген Жараткан, шыпаасын кошо берет” дешип, оорунун көңүлүн көтөргөнгө аракеттенишет. Атасынын баш жагында отурган жаш баланын атасынын сүйлөп жатып үзүлгөнү жана маркумга окулган жаназа гана эсинде калды. Эртеси күнү кулак тундурган ызы-чуу болуп, агалары, апасы, эжеси сыздап ыйлап жатышты. Өлүм

эмне экенин түшүнбөгөн жаш бала “баякындай шоктонуп”, коңшу балдар менен жылгаяк тепкенге кетип калышты.

Автор ыры аркылуу көртириликти тизгинин кармап жүрүп, уулкызынын урматын көрөр кези келгенде каза болгон атасынын бейнесине кайрылды. Балалык кылып атасынын акыркы керээз сөздөрүнө кулак салбаганына өкүнүп, эми качан акыл-эсин токтотуп, өзү да ата болуп турган мезгилде ал күндү эстеп, тымызын ичтен тызылдайт. Бир эпикага ыкталып, лирикалык чегинүү менен чөгүңкү маанайда жазылган чакан элегия.

Сынчы К.Ботояров 1970-жылдардагы кыргыз поэзиясынын тематикасына, анын сапаттык деңгээли жөнүндө: “... Эгерде биз учурдагы поэтикалык продукциясынын тематикасына көңүл бурсак, сан жагынан алганда сүйүү ырлары биринчи орунда турат. Ага удаалаш ар бир ыр жазган адамдын туулган жери, ошо жердин айлана-чөйрөсүндөгү топонимдерге, жалпы эле тоого арналган ырлар кирет. Сан жагынан гегемондук орунда турганы менен жогорудагы аталган эки тематикага бириккен ырлардын сапаты алымсындырбайт”, [148, 154] - деп жазган. Сынчынын айткан пикири колдоого арзый турган ой, бирок бардык эле акындарды бир темага үңүлүп кирип, аны жеткилең деңгээлде ырдай алышпайт дегенге кошулгубуз келбей турат. Анткени, К.Ботояров сан жагынан алдыңкы орунда турат деген махабат темасы Э.Эрматовдо өзүнчө жаңылык катары кабылданат. Махабат темасы акынды алгач калем кармаган күндөн тартып ушул кезге чейин коштоп, жаңы күч, жаңы дем берип келатат. Акын өзүнө чейин калыптанып калган стилден, салттардан качып, өздүк стилин, поэтикалык образын ачууга жетишти. Чыгармачылык жолунда өзүн тапты, тынчтык бербеген сезимин, бүгүнкү дүйнөгө болгон көз карашын, махабатын жаңы мазмун, өзгөчө формада айтты.

Эгемберди Эрматовдун сүйүү темасындагы өзөк өрттөгөн “Бүгүн мени күтпөйсүң сен. Ал анык” деген элегиясына кайрылууну туура көрүп турабыз. Бул ыр аты айтып тургандай лирикалык каармандын сүйгөн адамына карата ыза болуусу, ажырашуунун күйүтү, жалгыздык бир топ эмоциялуу берилген.

Бүгүн мени күтпөйсүң сен. Ал анык.

Мен да сага барчу жолду унуткам.
Арабызда туңгуюктар жаралып,
Ойлор тентийт, шамал жортот буюккан.

Сен башканын сүйүктүүсүнө айланып, менин келер жолумду күтпөй калдың. Бул чындык! Мен да сени унуткамын, бирок канчалык унутууга аракеттенбейин тескирсинче сени көп ойлоого аргасызмын. Билем баарын жолдорубуз эки жакка айрылыш, баягыдай жанып турган оттуу көздөр эми алыс калды. Ташбоор тагдыр экөөбүздүн ортобузду тикенектүү зым менен бекем тосту. Менин сагынган үнүм сага, сенин үнүң мага таптакыр угулбайт.

Биздин дүйнө тикенектүү зым менен
Чып бекилген. Ач кыйкырык угулбайт...

Сен канчалык талпынбагын баары бир тагдырдын торунан чыгып кеталбайсың. Тагдыр экен деп башың ийип, сен ага көнөсүң. Балким, сен өзүң сезбей ага бакыт даамын таттырарсың? Анткени мен да сендей болуп башка бир аялды эркелетип, чачын сылап, ага билгизбей ичтен сызып, азып жүрөм...

Сен башканын колдоруна жөлөнүп,
Эркелетип мен башка бир аялды.
Күндөр өтөт... Биздин асман түбөлүк
Жылчыгы жок, жыртыгы жок карарды.

“Бир булкунуп чыгалбастан кайгыдан” эрким бошоп, жолугушчу түндү көп эстечү болдум. Жашоо тизгинин шарт башка нукка бургум келет, а бирок “эркибизди бийлеп алаар башкалар”. Сен дегенде делебем козголуп, мен өзүмдү бактылуу сезип, аалам бүтүндөй сезилет. Келер жагыңды карагандан талбаймын, анткени мага бүгүн болбосо эртең келчүдөйсүң, сезимдеги үмүт оту өчө элек.

Болсо дагы миң чакырым аралык,
Бүлбүлдөгөн бир от күйөт туюктан.

Эл акыныбыздын бай поэтикалык дүйнөсүнө баш баккан адам андан көзүн үзбөй окуп, руханий азык алып, таасирленери анык. Анткени, ырларынын көп катмардуулугу, образдуулугу, тематикасы, философиясы, б.а.,

диапазону бийик ырлары менен кыргыз поэзиясын байытып эле койбостон, махабат темасынын бир тепкичке көтөрүлүүсүнө өбөлгө түзө алды. Герцен “мен бир окуганымды дагы кайталап окушту укмуштуудай самайм” дептир. Анын сыңары Э.Эрматовдун жогорудагы сөз болгон ырларын окуган окурман сөзсүз дагы бир ирет көз жүгүртүүсүнө ишеним артып турабыз. Акын өз чыгармачылык жолунда чыгыш менен батыш поэзиясын кыргыз поэзиясы менен жуурулуштуруп, поэтикалык табылгаларды табууга, стилдик бөтөнчөлүккө жетише алды.

Кыргыз поэзиясында: “Жакшы акын болуш үчүн жакшы кыздарды сүйүп, бирок ошол кыздарга жетпей калуу өтө керек”, - деп, поэзияга кеч келсе дагы баарынан озуп, өзүнүн “менин” тапкан акындарыбыздын бири – **Шайлообек Дүйшеев**. Алгач “Апта”, кийинчерээк 38 жашында “Кайдыгерлик” деген ыр жыйнактары менен ыр окурмандарынын көңүлүн өзүнө бурган. Акын 1988-жылдан тартып кыргыз адабиятын, маданиятын көтөрүүгө салым кошуп келетат. Мындай дегенибиздин себеби, Ш.Дүйшеев аз жыл аралыгында адабияттын бардык жанрында өз калемин сынап көргөн.

Белгилүү акын Нуралы Капаров “Теңир колдогон талант” деген макаласында “...Шайлообек - көп кырдуу талант, уникалдуу акын. Ал Саякбайдай манасчы, Осмонкулдай дастанчы, Ысмайылдай жамакчы, Ысактай кошокчу, Жоомарттай өткүр, Мидиндей лирик, Байдылдадай тапан, Райкандай төкмө, Алыкулдай сырдуу, Сагындай мундуу, Ашымдай зергер, Салижандай таамай, Жалилдей өжөр, Рамистей тентек, Сүйүнбайдай жөнтөк, Турардай чынчыл, Жолондой эр көкүрөк, Токтогулдай нуска, Пушкиндей сүрөткер акын...” [153, 6] – деп, акынга калыс баасын берген.

Мына ушундай сөзгө сараң, убадага бекем, табияты ырларындай жөнөкөй акын Ш.Дүйшеев эгемендүүлүккө жеткенден бери карай заман түйшүгүн тарткан акын катары, өзүнүн чынчыл поэзиясы менен окурман журтчулугуна таанылды. Бир мезгилдеги жапалдаш бойлуу, гезиттин кабарчысы бүгүн кыргыз поэзиясынын чолпон жылдызына айланды. Сынчы, белгилүү адабиятчы С.Жигитовдун “Таланттуу кишиге айла жок, баары тең дени сак чыгармалар...

Шайлообектин сөздү алтындай иргеп, кыштай кынаганы мага чындап эле жагат» деп айтканы бар. Ал өзүнүн “дени сак чыгармалары”, мукамдуу кайрыктары, тунук поэзиясы менен бүтүндөй Орто Азияны багынтуунун алдында турат.

Акындын 2010-жылы чыккан “Шам ал” деген тандалмаларындагы ырларына көз салганыбызда, ал китеп IX бөлүмдөн туруп, ар түрдүү тематикадагы лирикаларды, поэмаларды жана интервьюларды өз ичине камтыптыр. Анда ошол китептеги сезим козгоп, жан дүйнөгө бүлүк салган Дүйшеевдик лирикаларга кайрылып көрөлү.

Акындын “Жалгыздык” деген сегиз муундуу, он куплеттен турган элегиясы лирикалык каармандын жалгыздыгын, муңун чагылдырып берет. Негизи, дүйнөлүк поэзияда акындар сүйгөн темалардын бири бул жалгыздык темасы. Ал ырларда акындар физиологиялык жалгыздыкты же жан дүйнөнүн жалгыздыгын ырга салышы мүмкүн. Биз сөз кыла турган Ш.Дүйшеевдин “Жалгыздык” ыры жогорудагы жалгыздыктын кайсынысын ырдарына көз салып көрөлү:

Жар көчкөн өңдүү бүт жерде,
Жан кишиң калбай күткөнгө.
Жаралбай койбой не дедим,
Жалгыздык башка түшкөндө.

Баркымды баскан эл көрөр,
Батырып кара жер көмөр.
Башымды жөлөр тууган жок,
Басынып турсам тең бөлөр.

Кабарым калың эл көрөр,
Карайтып кара жер көмөр.
Канымдан чыккан агам жок,
Кайгырып турсам тең бөлөр.

Сөзүмдү калың эл көрөр,
Сөксөйтүп кара жер көмөр.
Сөөгүмдөн чыккан иним жок,
Сөгүлүп турсам тең бөлөр.

Ш.Дүйшеевдин бул ырынын стилинен Райкан, Мидин, Байдылданын шар айтып салган акындык өнөрүнүн бар экендигин байкайбыз. Үр бир дем менен, шыр айтылып, төкмөлүктүн стилинде жазылгандыгы көрүнүп турат. Анткени, саптардагы аллитерациялар, ыргак, музыкалуулук, өкүнүү эмоциясы, морфемалык анафоралардын колдонулушу акындын айтайын деген оюн тереңдетип, ырдын ажарын ачканга көмөктөшкөн.

Турмуштагы жалгыздыкты конкреттүү чагылткан, ашыкча көркөм боектуулугу жок, болгонун болгондой табыйгый түрдө берип, башка иш түшүп, басынып турганда, кайгымды бөлөр тууган жок, мындан көрө “жаралбай эле койбой” – дейт. Элибиздин “атадан алтоо болсо да, бир башта бир жалгыздык турат” деген накыл кебине лирикалык каарман макул болот, бирок акыркы ирет жалгыздыкка баш коердо боздоп ыйлап, “башымды жөлөп, оозума суу тамызар тууган жок” - деп өкүнөт.

Чыккан Күн, баткан Ай калар,
Чыңырып байкуш ал калар.
Бекембиз деген достор да,
Бейтааныш жанга айланар.

Кыздарым сынып жыгылып,
Кыйнаса сыздап, кыйылып.
Жардамга колум суналбай,
Жатармын көрдө тыгылып.

Акын “дос айрылар, сөөк кайрылар” деген элдик нуска кепке таянып, бакыт кушу баштан учканда бир тууган болуп жүргөн достору бейтаанышка айланарына ичинен сыздайт. Жакшылык ишке дос болуп, жамандык башка

түшкөндө караанын карматпай кеткен достордон түңүлүп, лирикалык каармандын көзүнүн кычыгына жаш толот.

Канынан жаралган кыздарына оор болорун эстеп, байкуш кыздарым, таянар тоосунан ажыраса, турмушунда мөгдүрөп калбагай эле деп тынчсызданат. Жардамга кол суналбай, кепинделип кара жер менен бир болуп, кыйкырган үнү угулбай алыста каларына мунайым гана унчугат.

Элегиянын кийинки куплеттеринде Толубайдай сынчыны алган шум ажал, бир күнү өмүргө чекит коюп, “күүгүм кечтерге шам жаккан” Шайлообекти да алып тынар. Бозоргон боз шыбак баскан үрөйү суук мүрзөм, артымда калган эки баламдын аялуу сезимин козгоп, ич сыздатып өксүтөр. Ичтен түтөгөн күйүт менен лирикалык каарман туулган жерге кайрылат.

Тулпарсыз өчүп көңүлдөн,
Тулпарлуу калбас өлүмдөн.
Тууган жер мени кечиргин,
Туугансыз өтсөм өмүрдөн?..

Ш.Дүйшеевдин “Жалгыздык” аттуу ырын трагедиялуу эргүү менен жазылган элегия деп атоого толук негиз бар. Анткени, ырдын фонунан кейиткен толгонуу менен жазылганынан кабар берет. Лирикалык каармандын тагдырга болгон зарлоосу, азап менен чоңойгону аз келгенсип, жалгыздыкка көнбөй, тагдыр башка салса не чара деген бүтүмгө келет.

Акын бул элегиясын турмуштан кыйналып, басынып турганда жазса керек, анткени, элегиядагы күчтүү эмоция ушундай чечимге келүүгө аргасыз кылат. “Жалгыздык” элегиясы аркылуу бул чыгарма бир туугандыктын жолу улуу экенин, жашоодо атадан жалгыз болсоң көңүлүң жарым болорун айтат. Жан дүйнө жалгыздыгынын азабынан чыккан бул элегия окурман журтчулугуна А.Керимбаевдин обону аркылуу да жетип, жаралгандан бери бүгүнкү күнгө чейин өз күчүн жоготпой жашап келүүдө.

Шайлообек Дүйшеев “Энем жана мен” деген сегиз куплеттен турган ырында өткөн азаптуу балалык чагына кайрылып, андагы турмуштун башка

салган ырайымсыз күндөрүн, энесинин ата ордуна ата, эне ордуна эне болуп жүргөнүн эстеп, зээни кейип мындай дейт:

Тал, береги көзгө жүдөө, бекене,
Там кейпи жок, жепирейген кепеде.
Бир бечара кемпир жашап жүрчү эле,
Кемпир мага – Мекен эле, Меке эле.

Акын ырынын алгачкы куплетинде өзү туулуп өскөн айылынын, жашаган үйүнүн портретин тартат. Үй жепирейип, адамдардын карааны кирип-чыгып турганы үчүн там экени билинген бир кепеде жашаганын белгилейт. Үйдө ата болбосо үйдүн кейпи келишкени аз келгенсип, курчап турган бактагы тал-теректер да жүдөө тартып, кейип калар окшойт. Ал жепирейген үйдө бир бечара кемпир жана “көкүлү бар, көкүрөктө дарты бар” сары жетим бала жашайт. Кемпир балага, бала кемпирге ишенип, бири-бирине жөлөк, медер болуп өлбөстүктүн күнүн кечирерин баян этет. Бул саптарды окуган окурман дасыккан сүрөтчүнүн түстүү боектор менен тарткан сүрөтүн көргөндөй элес алат.

“Жетим” десе жүрөгүмдү сыздатып,
Бети-башым жарылганча мушташып.
А түнкүсүн курган энем олтурчу,
Муштум жанчкан жерлеримди уктатып.

Оозу боштор “жетимсиң” десе жашоодон кеги бар сары бала ызааланып, алар менен мушташып, бети-башы кан болуп, үйүнө келсе, баягы курган бечара кемпир аны сооротуп, түнү менен жонун таптап уктатат. “Үмүт байлар кишиси” жогун сезген бала айла жок “Манас” окуп, өзүн Манас баатырдай кээде эр ойлосо, кээде “жетим” деген сөөккө жеткен ачуу сөзгө нааразыланып, жашоого болгон таарынычы күчөп күн өткөрөр эле.

Арык өңдүү ким бурарын билбеген,
Акырындап жашай бердик бир агып.

.....
Үч жашымда атасы жок карайлап,

Он үчүмдө энеси жок калдым мен.

Акын жепирейген кепедеги кемпир менен сары баланын абалын ар ким каалаган жагына бурган арыкка салыштырып, ошол турмуш, тагдыр дегендин агымына макул болуп агып, күн кечиргенин эскерет. Анткени, үч жашында атадан айрылып, жетим калса, он үчүндө энеден сагыр болуп, лирикалык каармандын шору кайнады. Кимге таарынат, кимге ич көптүсүн айтат?.. Жан тартар тууган, кайгысын бөлүшөр эже-карындаш жок. Тагдыр ага далысын салып, тетири карап турса, атадан же энеден жок, жылуу мээрим издеп, таалайынын тардыгына зарлайт:

Мандайымдан кулап бактым, кулап жар,
Маарап турдум жалгыз калган улактай.
Көмдү энемди, кийин анын ордуна,
Көрдү көзөп, өсүп чыкты шыбактар.

Тарткан сайын өмүр улам күзүнө,
Энем менин кирчү болду түшүмө.
Мен да бир күн айланамын шыбакка,
Мен да өлүмдүн тизе бүгөм күчүнө...

Шайлообек Дүйшеевдин “Энем жана мен” аттуу чакан элегиясын окуган сезимтал окурман ырдагы акындын психологиялык чыңалуусун дароо түшүнүп, өзүн анын ордуна коюп көрүп, чекеси тырышып кетери анык. Анткени көзү өтүп кеткен энесине арналган ырлар, жетим болуп азап менен чоңойгонун жазган акындар жок эмес. Алардан айырмаланып бул ыр ички кайгыруу менен, көкүрөккө толуп, жалын бүрккөн өксүү, кабырга кайыштырган турмуштун ташбоордугу өтө чебердик менен берилген. Ш.Дүйшеев ушул акындык шык, табият тартуулаган жөндөм, таланты менен дагы көптөгөн элегияларды жазарына шек жок.

Акын акыркы жылдары кыргыз жергесиндеги болуп жаткан көйгөйлөрдү, адамзатты жакшылыкка үндөгөн тарбиялык мааниси нар көтөргүс ырларды ички монолог аркылуу бергенге жетишти. Албетте, Ш.Дүйшеев жан

дүйнөсүнөн оргуп чыккан талантын эркин ыр, ак ыр, салттуу ыр менен же болбосо публицистикалык макалалары менен мекендештерине жеткирүүнүн алдына максат кылып койду. “Шам ал” китебиндеги “Шал заман” бөлүмүнө камтылган ырлары элегиялуу маанайдагы акындын ички зарлоосу деп эсептейбиз. Албетте, алар элегия жанрынын талаптарына жооп бербей калышы мүмкүн, бирок элегиянын элементтери бар экендигин белгилеп коюуну туура көрүп турабыз.

Ш.Дүйшеев поэзияда тематикасы кенен, ырларынын формасы менен мазмуну бай талапчыл акын катары бааланат. Турмуштун оош-кыйышын бүгүн бул акындай какшап поэзияга салар акындар табылбас, табылса да деңгээлине жеткирбес. Анткени, татаал тагдырды башынан өткөрүп акындыктын айлына келген Ш.Дүйшеевдин чыгармачылыгына көз салган Жумагул Сааданбеков “Улуттук эгемендүүлүктүн Гомери” деп баа берет. “Чынын айтыш керек, эгемендүүлүктүн так ушул трагедиялуу, көп азаптуу, тарыхый армандуу жактарын поэзиянын каражаттары менен чагылдырууда Шайлообекке тең келген акын болгон жок. Ал элибиздин оор тагдырын укмуштай эпикалык күч менен чагылдырып, өзүн жалындуу памфлетист катары көрсөттү. Айрыкча, анын элдин кедейчилигине, ачарчылыгына, байкуштугуна арналган ырлары экзистенциялык кусалыкка жана капалыкка укмуштай сугарылып, сай-сөөгүндү сыздатат. Арийне, ал өзү кенедейинен жетим өсүп, кедейлик менен ачкачылык кандай экенин өтө терең өздөштүргөн” [161, 8].

Албетте, көкүрөккө толуп, жарып чыга турган ойлор бардыгында эле бар, бирок ошол ойлорду чийки бойдон айтпастан, поэтиканын тили менен туюнтуу ар бир акындын акындык парзы. Ш.Дүйшеев мына ошол табият тарабынан жүктөлгөн тапшырманы кайдыгер болбой, отуз жылдан бери изденүүчүлүк менен аткарып келатат. Анын жазган ар бир лирикасы кыргыз поэзиясынын тематикалык-эстетикалык диапозонун арттырууга, стилдик жактан байытууга салым кошот, ошон үчүн эл акыныбыз Шайлообек Дүйшеевге жалпы адамзаттын көйгөйүн ырга салып, талыкпай изденип, кыргыз поэзиясын байыта берүүсүн каалайбыз.

1980-жылдардагы кыргыз поэзиясынын өкүлдөрү коомдук темалардан алыстап, көбүнесе өздөрүнүн көңүл туйгуларын, ички сезимдерин, жандүйнөсүндөгү толгонууларды чагылдырууга өтүшкөн. Ар бир акындын поэзиясынан өзүнчө кайрыктарды, интонацияны, түрдүү нюанстарды кездештирүүгө болот эле. Жалпылап айтканда, “80-жылдардын поэзиясындагы новаторлук (жаңычылдык) тенденциялар ириде кыргыз аялдар поэзиясында интимдүүлүктүн тереңдеши, өтө жарк эткен глобалдуу темалар эмес, адам дүйнөсүнүн көп тараптуу жактарынын чагылдырылышы менен түшүндүрүлөт. Жогоруда көрүнгөндөй, аталган мезгил тилкеси кыргыз адабиятынын тарыхында кала турган өз ысымдарын жаратты. “Жылт” эткен жаңылык болсо, ал ойлор дал интимдик маселелерге байланыштуу айтылды. Сезим гаммасы акырындап өтө жыланачтыкка баш бура баштады. Коом эмес, адам сөзгө алынышы керектиги жөнүндөгү ойлор өз жактоочуларын тапты” [136, 30].

Кыргыз поэзиясынын горизонтун кеңейтип, өздөрүнүн сырдуу сезимдерин лирика аркылуу ачыкка чыгарган кыздар поэзиясында акын **Айгүл Узакованын** салымы зор. А.Узакова башкалар сыяктуу үйрөнчүк мезгилди башынан өткөрүп, акындык үнүн, өздүк стилин тапканга жетишкен. Биз анын 1980-жылы жарык көргөн “Жылдыздуу күз” аттуу лирикалык маанайдагы китебине кирген элегиялары жөнүндө айтмакчыбыз. Чакан жыйнак “Эңсөө”, “Сен жана жаз”, “Сиз жана күз” аттуу циклдерден туруп, бир нече элегиялар орун алган. Циклдердин аталышынын өзү окурманга чакырык жасап, ырлардын ички мазмунунан кабар берип турат. Ырлардын ар бир сабынан автордун дээринде бар акын экенин, жалган сезим менен эмес, Рудаки айткандай: “Мен жүрөгүмдү ыр казынасына айландырып таштадым” деген деңгээлде турганы билинет. Анда сөз “Сен жана жаз” деген циклдагы “Мен эми кыял баскан күздү күтөм” аттуу элегия жөнүндө болсун.

Таштап коюп намыстын улуулугун,
Таштап коюп үйүмдүн жылуулугун.
Безип жаткан сен жакка санаа менен,
Безилдетип ырдаткан улуу бу күн.

Жакынсынып досторум тилдесе да,
Шагым сынып көңүлүм кирдесе да.
Сага деген сезим бар мен таналбас,
Аны чындап жүрөгүң сезбесе да.

Автор уят деп басып кетпей, тынч жерге отуруп, бүтпөс санаага салган сүйүктүүсүнө арнап ыр жазып, ырдап жатканын айтат. Сөз менен түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон сезимге туш болгонун, ал сезимге ушунчалык катуу жетеленип калгандыктан эч кимдин сөзү, кеп-кеңеши суу кечпей турганын билдирет. Тагыраак айтканда, акыл менен эмес, сезим менен жашап турган кезин баяндайт. Ырдын кийинки куплетинде өзү тараптан кеткен каталыкты эстеп, тагдырга болгон таарынычын билдирип, аны унуталбай жатканы байкалат. Кайсы бир күндөрдө чеги жок жырлаганын, эртесинде кызганычтан ыйлаганын, сүйүктүүсү үчүн “Мен сага кыянаттык кылбас үчүн, кезинде баарын таштап күйүп кеткем”, – дейт.

Жолуңдан жолукпаска экинчи ирет,
Мен бүгүн баарын сага айтып бүткөм.
Жаркыган шаңдуу жазды сага таштап,
Мен эми кыял баскан күздү күтөм.

Сүйүктүү кишиге болгон сагыныч, үмүткө жетеленген өмүр саргайган күзгө окшойт. Күбүлгөн жалбырактарды, мостоюп улутунган кеч күздөгү дарактардын абалын өзү менен салыштырып, муңайым унчуккан автор жалгыздыктан буулугуп, өпкөсү көөп шолоктойт. Сүйүктүү адамын эмнеге күткөнүн, аны мынчалык катуу жактырып калганын өзү дагы түшүнбөсө керек... Ар бир жолуккан адамды сүйүктүүсүнө окшоткусу келет, аялдык бакытты, жыргал жашоону бир гана күткөн адамы алып келчүдөй сезилет. Анын кайрылып келбесин билет, бирок куру үмүткө жетеленип, күтүү менен кеч кирет да таң атат. Супсуну сууп, күтүүдөн чарчаганда өксүп ыйлайт, зарлайт, жек көрүп, экинчи ирет аны менен жолукпаска өзүнө-өзү убада берип, кыздык сырын саргайган күзгө айтып, көңүлүн бошотот. Кыялында күз

жадыраган жаш кызга айланса, автор тескерисинче күтүүдөн саргайып, бутакшагы жылаңачтанган, коңур күздүн кейпин киет.

Акын Айгүл Узакованын “Сиз жана күз” аттуу циклындагы “Жаз жөнүндө көбүрөөк жаз дейсиз да” аттуу элегиясы жогорудагы “кыял баскан күздү күткөн” лирикалык каармандын муңдуу ырынын уландысы, дагы бир махабат сезимдеринен жаралган муңдуу кайрыгы десек болот.

Жаз жөнүндө көбүрөөк жаз дейсиз да,
Көзүңүзгө күз түнөп муңайымсыз.
Сизден сергек өңдөнүп турсам керек,
Жаз мүнөздүү жан окшоп убайымсыз.

Көңүл күзгө таяры шексиз десем,
Сиздин ойлуу көзүңүз себеп эмес.
Жаз алдында түшкө көп кирчү болду,
Мен качандыр жактырчу күздөгү элес.

Акын арзыган адамынын “жаз жөнүндө көбүрөөк жаз” деген сунушуна макул болуп, жадыраган жаз жөнүндө жазайын дейт, бирок анын көздөрүндөгү үмүтсүздүктү көрүп, көңүлү чөгөт. Өзүн канчалык сергек алып жүрөйүн деген менен сүйүктүүсүнүн сумсайганы күз сыяктанып убайымдуу. Акын күз жөнүндө жазганыма сиз себепкер эмессиз, качандыр бир мезгилдеги сүйкүмдүү элес түшүмө көп кирчү болду деп улутунат. Ал учурду күз аркылуу элестетүү мүмкүн, ошондуктан саргайган жалбырак, буулуккан сезим, муңайымдуу көз караш, сагыныч, эңсөө жөнүндө жазам дейт. Эмнеге күз жөнүндө көп жазганымды каттарымда баяндап берсем да, сиз менин жаз жөнүндө, умсунган жазгыздыкты эмес ширелишкен кош жүрөктү жазуумду кааладыңыз.

Ал жөнүндө сизге көп баяндармын,
Таң эртеңден жөнөтчү каттарымда.
Өрүкзарга көзүңүз көп чачырап,
Жаз келишин каалапсыз кабагыма.

Акын жашоодо ар дайым ойлогон нерсе боло бербестигин, жашоонун да күңгөй-тескейи болорун айтат. Бир мезгилдеги күйүп-жануудан соолуккандай, өзүн токтоо кармап, кой эми эртеңи жок сүйүүбүзгө чекит коелу, мага жакын сезилген кубанычтар, сагыныч сезимдери эми өзгөлөргө буйруган окшойт. Бул айласыздан чыгарылган жыйынтык сөз болчу, канткен менен жылуу сезимдин оту өчө элек, аруу сүйүүнү мезгил өтсө унутармын деген бүдөмүк ой көкүрөктө турганы байкалат. Жоготуудан коркуп, коштошууга кол сунууга батынбай, сүйүктүүсүнүн чечкиндүү сөзүн күтүп, анын көзүн кароодон айбыгат. Анда ырдын саптарына жашынган сырды кара сөз менен илебин суутпай, акындын өзүнөн угалы:

Мен кандайдыр укчу элем жумшак күүнү,
Мезгил менен жетилип аздыр-көптүр.
Көп кечигип, бирок да сезип калдым
Жалаң жаздан турбасын асыл өмүр.

Гүлдүү жерден узатып чыксам дагы,
Жолуңузга гүлдесте үзө албаймын.
Мага жакын сезилген кубанычтан
Көп айбыгып... негедир ушундаймын.

Айгул Узакованын ырларынан назиктикти, пакизалыкты, сүйүүгө болгон ыйык мамилени, бое сезимди көрөбүз. Ырларга баштан аяк көз жүгүрткөн окурман сүйүүгө кабылган адамдын тагдырын, анын сезиминдеги толгонууларына ортоктош болот. Акындын ырларында өпкө-жүрөгүн чапкан оолуккан сезимдер жокко эсе, бой салып, акыл токтоткон токтоолукту көрөбүз. Сезимге бийлетип, бейжай кыйкырып, обу-жок чолчондоонун ордуна турмушту олуттуу карап, ак-карасын калчап жазганга жетишкен. Бир көрүп сүйүп калган, келди-кетти сезимдерге азгырылбай, өз тагдырына кирип, жашоосунун маңызына айланган сүйүктүүсүнө арналган арзуу ырын ырдайт. Жетпей калган сүйүүсүнөн улам ушундай элегиялар жазылууда, мындан кийин да жазыла

бермекчи. Аны унутууга таптакыр мүмкүн эмес, анткени, ал түбөлүк таркабас сагынычка, идеалдуу сүйүү султанына айланган.

Акындын “Жылдыздуу күз” аттуу ырлар жыйнагындагы “Эңсөө”, “Сен жана жаз”, “Сиз жана күз” деген циклдарындагы элегиялар баш-аяктуу бир бүтүн чыгарма экени көрүнүп турат. Ошондуктан биз чакан китептеги ырларга жалпы обзор жасабай, конкреттүү эки ырын талдап берүүнү туура көрдүк. Ушул сөз болгон эки ыр менен А.Узакованын акындык дараметин, талантынын күчүн көрүүгө болот. Орус сынчысы В.Белинский “Поэзияны түшүндүрүүгө болбос, аны окуп гана ырахаттануу керек!” дегениндей, А.Узакованын сүйүү ырлары окурмандарына ырахат тартуулап, өз тагдырына эгедер болуп, кыздар поэзиясынын тарыхынан орун алат. Акындын терең сезимдүү элегиялары мезгил сынынан өтүп, өз аудиториясын кеңейтип, жыл өткөн сайын жашарып, өң-түсү өзгөрбөй, улуттук адабиятыбызга өз үлүшүн кошо бермекчи.

глава боюнча тыянак

Биз кыргыз элегиясынын поэтикасы (синхрондук жана диахрондук аспект) деген II главада кыргыз профессионал адабиятынын өкүлдөрүнүн ыр куржунундагы элегиялары жөнүндө сөз кылдык. Атап айтканда, биринчи параграфта К.Тыныстанов, А.Токомбаев, А.Осмонов экинчи параграфта болсо О.Султанов, С.Жигитов, Э.Турсунов, С.Тургунбаев, Т.Муканов жана С.Акматбековалардын чыгармаларындагы элегия жанрын ачып бергенге аракеттендик. Алардын ар биринин жазган элегияларында сүрөткерлер тарабынан кандай проблемалар көтөрүлгөн деген суроонун айланасында ой жүгүрткөнгө, ошол маселелерге токтолууну максат кылганбыз.

Ал эми үчүнчү параграфында ырлары менен элге талантуу акын катары таанылган акындардын чыгармаларына токтолдук. Биз жогоруда сөз кылган Т.Закирова, Э.Эрматов, Ш.Дүйшеев, А.Узаковалардын чыгармаларын бизге чейин эле сынчы-адабиятчылар талдап, барк-баасын беришкен. Биз бул эмгек менен алардын чыгармачылыгын терең изилдедик дегенден алыспыз. Анткени, бизден кийин да бул акындардын ар биринин чыгармасы жөнүндө сөз болоруна, мыкты ойлор айтыларына ишенебиз.

Албетте, көрүнүп тургандай, акындардын элегияларынын тематикалары ар түрдүү, ар кимиси өз стили, өз интеллектине жараша, дүйнө кабылдоосуна карап элегиялуу ырларын жазышкан. Кыргыз жазма адабиятында Ала-Тоого болгон өзүнүн ички кусалыгын, сагынычын ырдаган К.Тыныстанов болсо, жеке трагедиясын ырга айлантып, биринчилерден болуп элегия жазгандар А.Токомбаев менен А.Осмонов болду. Бул акындардын замандаштары С.Карачев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков ж.б. акындардын чыгармачылыгында да элегиялуу маанайдагы ырлар бар экендигин белгилеп койгонубуз абзел.

К.Тыныстанов, А.Токомбаев жана А.Осмоновдор кыргыз поэзиясында толук өздөштүрүлө элек элегия деген жаңы кыртышты бузушту. Акын К.Тыныстанов “Ала-Тоо” аттуу элегиясында эненин образын Ала-Тоо аркылуу чагылдырып, туулган жердин ысык демин, ага болгон терең урматын күүгө

салып, сагынычтуу кайрык менен ырдайт. Ал эми А.Токомбаев болсо “Энеме” деген элегиясы аркылуу энесинен айрылган жетимдердин тагдырын чагылдырып, көргөн чындыгын жөнөкөй тил ырга салат. Акын элегияда айтылгандай “адамдык милдетин” так аткарып, терең сезимдүү ырлары менен кыргыз поэзиясынын туу чокусуна чыга алды.

А.Осмонов турмуштун ташбоордугуна, ырайымсыздыгына, бул жашоодогу медер туткан кызынын чарчап калганына ызааланып, эринин тиштенип, тагдырынын тайкылыгына өкүнүп, бардык кегин “Бөбөккө” деген ыры аркылуу чыгарган. Ал талантынын күчү менен өз күйүтүн, жеке башынын кайгысын ырга салып, кыргыз поэзиясындагы элегия жанрынын калыптанышына өбөлгө түздү. Балким, акын “Бөбөккө”, “Өзүмдү-өзүм” деген ырлары аркылуу кыргыз элегиясына чыйыр салып кеткенин билбесе да керек.

Ал эми О.Султанов, С.Жигитов, Э.Турсунов, С.Тургунбаев, Т.Муканов, С.Акматабековалардын чыгармачылыгында кыргыз элегиясынын гүлдөө доору болду. Булар орус адабияты жана Батыш, Чыгыш адабияттары менен жакындан тааныш болгондугу үчүн элегия жанрынын табиятын мыкты өздөштүрүшкөн. Ошондуктан жогорудагы аты аталган акындардын чыгармачылыгына көз салганыбызда ырларынын тематикасы кеңейип, поэтикасы байыганына күбө болосуң. Ошол чыгармачылык дем менен канчалаган муңканган өмүр, өлүм, сүйүү ырларын жазышты. Андан сырткары аталышы башка болгон менен элегиянын элементтерин алып жүргөн лирикалары аркылуу кыргыз поэзиясындагы элегия жанрынын гүлдөө доору 1970-80-жылдарга туш келгендигин тастыкташкан.

Акын Т.Закирова чыныгы аялдык сүйүү илеби сезилген лирикалары менен кыргыз элегиясын улантып жатат. Анын реалдуу турмушту чагылдырган, алдамчы сүйүү менен өздүк түбөлүктүү сүйүүнү даңазалаган бир нече ырлары бар. Албетте, турмушта эмнени көрсө ошол нерсени көркөмдөбөй, ошол көргөн сулуулугун ошол бойдон эндикииз поэзиянын алтын сөздөрү аркылуу уккан кулакка угумдуу, сезимдерге жугумдуу кылып берген чебер элегист катары бааланууга тийиш деп ойлойбуз.

Ал эми Э.Эрматов “Махабат саптары” ыр түрмөгү менен махабаттын улуулуугун даңазалап, өзүнүн поэзиядагы күчүн, акындык ааламын ачканга жетишкен. Акын махабаттын улуулугуна, түбөлүктүүлүгүнө, анын адам өмүрүнүн аягына чейин бирге болоруна чын ыкласы менен ишенет. Ошол себептүү ырдагы уйкаштыктардын элендебей элпектиги, муун өлчөмдөрдүн оркоюп чыкпай жуурулушуп калгандыгы, керемет ойлордун куплеттерге сыйдырылышы, улам кийинкиси кызыктай туюлуп, куюлушуп жазылганы бекеринен эместир.

Акын Шайлообек Дүйшеев болсо жан жыргатып, сезим сергиткен ырлары менен өз заманынын ырчысы болду. Сууну жазса балык, асманды жазса булут, табиятты жазса булбул болуп таңдайы кургагыча таңшып, оргумадай атырылып жазды. Мунун баары келип акындын акындык дараметин, поэзияга болгон мамилесин, турмушка болгон кайдыгер эмес, чыныгы баамчыл, талапчыл, зирек акындыгынан кабар берет. Ш.Дүйшеев күнү бүгүн дагы табият тартуулаган таланттын күлүгүн камчыланып, кыргыз поэзиясы деген улуу өлкөгө сапар алып, ошол акындык улуу кан жолдо күнү-түнү изденип келатат.

Айгүл Узакова токтоо мүнөз элегиялары менен сүйүүнү булбулдай тил безеп сайраганы сайраган. Сүйүктүүсүн жек көрүп кеткен мезгилде “Узатпайм каркыраны сапарына, сени издеп бара жаткан мага окшотуп”, “Ыр жазбайм сен жөнүндө”, деп ачууланат. Көп өтпөй кайра кечирип, уктап калса айрылчудай кабатырланып, “уктатпачу мени жазгы жаан” деп жалбарат. Ойго салган элегиялары менен А.Узакова кыргыз поэзиясындагы акындык сапарын дагы узак жылдар улантарына ишенебиз, сезимдерди дирилдеткен күз кайрыктарынын жазылар күнү алдыда.

Акын Т.Закированын элегияларында сары кыздын ички сезимдери, сүйүүгө болгон аяр мамилеси берилсе, Э.Эрматовдо “сүйөмүн деп кой – мен бузуп чыгам көрүмдү” деген убада берүү, асылзаадасына болгон ыйык мамиле, ал үчүн өз жанын садага чабууга даяр экендиги айтылат. Акын Ш.Дүйшеевде болсо аска-зоо болор бир туугандын жоктугунан жанга баткан жалгыздык, артында калган уул-кыздарынан кабатырлануу негизги орунду ээлеген. Ал эми

А.Узакованын элегияларында сары түс басымдуулук кылып, таарынуу, кечирүү, табият менен сырдашуу, үмүткө жетеленген сүйүү ырдалат.

Кыргыз элегиясы 1920-80-жылдар аралыгында негизинен төмөндөгүдөй темаларды өз ичине камтыган:

- Өмүр, өлүм, жаштыкты эңсөө, армандуу тагдыр, бири кем дүйнө, жоктоо, эскерүү темалары К.Тыныстанов, А.Токомбаев, А.Осмонов, С.Жигитов, Э.Турсунов, С.Тургунбаев, С.Акматбекова жана Ш.Дүйшеевдердин чыгармаларынын мисалында анализденди.
- Жоопсуз сүйүү, күтүү, жалгыздык, кусалык, үмүттүү махабат темаларынын О.Султанов, Т.Муканов, Т.Закирова, Э.Эрматов жана А.Узакованын ырларында алган орду жана лирикалык каармандардын ички сезимдери жөнүндө сөз болду.

Акындык өнөр ар бир таланттуу адамда өз өзгөчөлүгү менен жашайт тура, анткени, акындар өздүк манерасы, муун өлчөмү, ойду туюндуруу чеберчилиги менен бири-биринен кескин айырмаланышат. Жогоруда сөз болгон акындарга кудай таала ыр өнөрүн тартуулаган инсандар, ошондуктан алар ыр жазууда сөз издеп убараланбайт. Дилине кудай салган керемет сөздөрдү эргүү менен кыш койгондой кынаптап тизмектеп жазышат. Мына ошондой дилинде жакшы ой баккан инсандар акындык өнөрдүн сересине чыгышты, ар биринин өз стили, тематикасы, окурманы бар, эл ичинен өздөрүнүн угуучу аудиториясын табууга жетишти.

Элегия жанры жаралгандан бери карай улам өнүгүп, өсүп, кайра экинчи даражадагы ыр болуп, башкача айтканда, дайыма кыймылда болуп келген. Бүгүн дагы салттуу ырлар менен бир катарда таланттуу акындар тарабынан жазылып, тематикасы байып, элегиянын жаңы кырлары ачылууда десек туура болот. Анткени, бардык акындыкка талапкер болгон жаштар мектеп партасынан Алыкулдун чөгүңкү маанайдагы ырларынан таасирленишип келгендиктен поэзиянын босогосун адегенде эле армандуу сүйүүнү ырдап атташат. Бирок көптөгөн жаш таланттардын ырларына назар салганыбызда дээрлик көпчүлүгү өздөрү сүйүү эмне экенин түшүнбөй туруп, жетпей калган

сүйүүсүн даңазалашат. Ыр жазуунун техникасын толук өздөштүрбөсө да колунан келишинче лирикалык каармандын түнт болуп, элден бөлүнүп калганын, жандүйнөсүнүн азап тартып жатканын бергенге тырышат. Мунун өзү элегия жанрынын өлбөй, тескерисинче, поэзияга кадам таштаган жаш таланттардан тартып профессионал акындардын лирикаларына чейин ырдалып, жашап жатканынан кабар берет.

КОРУТУНДУ

Кыргыз элегия жанрына арналган илимий ишибизди төмөндөгүдөй ойлор менен корутундулайбыз жана маанилүү учурларды белгилейбиз:

1. Бул элегия жанры VII кылымда Грецияда пайда болгондон бери карай лириканын башка жанрлары сыяктуу эле жашап келатат. Бул илимий ишибиздин алгачкы бөлүктөрүндө таш бетиндеги жазуулардын, “Манас” эпосу баш болгон элдик оозеки чыгармачылыктын мисалында белгиленди.
2. Элегия жанры тууралуу кайсы бир акындын чыгармачылык жолун изилдеген монографияларда, макалаларда учкай гана кеп болуп, системалуу түрдө анализге алынбай келген. Биз айрым кыргыз акындарынын ырлары аркылуу кыргыз элегиясынын ички мазмунун, формасын, өзгөчөлүгүнө басым жасадык. Элегия кыргыз оозеки чыгармачылыгында кошоктордо, арман, жоктоо ырларында, элдик күйгөн ырларда, эпостордо кандайдыр бир деңгээлде бар экендигин белгиледик. Муну акын атайын даярдык көрүп, оюн топтоп, өзүнө илхом чакырып жазбайт, анткени элегия турмуштук зарылдыктан, муктаждыктан чыгат. Ага ички даярдыктын кереги жок, болгону акындын поэтикалык жөндөм-шыгы, таланты, турмуштук тигил же бул көрүнүштөн улам пайда болгон ички күйүтү, ызасы, муңайым ой-толгоосу жетиштүү болот. Мына ошол толкундоону, ички “жарылууну”, эмоцияны дал өзүндөй чагылдырып берүүнүн өзү элегия болуп эсептелет.
3. Элегия жанры алгач Ата Мекенге болгон сүйүүнү, аскерге чакыруу ырларын өз ичине камтыса, кийинчерээк өмүр, өлүм, сүйүү темалары кошулду. Кыргыз эли эгемендүүлүккө жетишкенден кийинки кыргыз элегиясы жогорудагы темалардан сырткары замандын оош-кыйышын, турмуштун оордугун кошо чагылдырыла баштады.
4. Элегия - бул жүрөктүн ыры, жүрөктүн жашоосу. Анда трагедиялуу адам тагдыры, кусалыкка туткундалган махабат жашайт. Жанрдын өзүнүн сырлары, кыялдары, терең мааниси бар, өзүнчө поэтикалык чакан тарых.

5. Элегия жанрында Ай, булут, шамал, кеч күз, сары жалбырак, күүгүм, түн, соолуган гүл, мүрзө, жалгыз дарак ж.б. предметтер адамдын психологиялык абалын чагылдырып, жанрдагы негизги темалар болуп эсептелет.
6. Орус адабиятынын алптары болгон А.С.Пушкин, Ю.М.Лермонтов, С.Есенин, А.Ахматова, А.Блоктордун элегияларын кыргызчага которуу аркылуу биздин көптөгөн акындарыбыз сөздүк корун байытты. Ошол таасирлерден улам бышып жетилген кыргыз элегиясы 1970-80-жылдары өзүнүн гүлдөө доорун башынан өткөргөн. Бүгүнкү күндө да таланттуу акындар тарабынан элегиялар жазылып келүүдө.
7. Элегия башка советтик өлкөлөрдүн профессионал адабиятына караганда кыргыз адабиятында өтө кеч өнүктү. Себеби, элегия жанры кошок, арман, жоктоо ырларынын курамында жашап келгендиктен, өз алдынча жанр катары калыптанбаган. Өткөн кылымдын жыйырманчы жылдары К.Тыныстанов, С.Карачев, А.Токомбаев, М.Элебаев сыяктуу алгачкы кыргыз акындарынын чыгармаларынан элегиянын белгилерин алып жүргөн ырларды кезиктирүүгө болот. Кыркынчы жылдары А.Осмоновдун поэзиясы аркылуу элегия жанры өзүнүн жанрдык белгилерин сактап, өзүнчө жанр катары жашап калды. Андан кийин бул жанрды өз чыгармачылыгында кеңири пайдаланган акындарыбыздын саны бир топ көбөйдү. Ошол жоон топтун өкүлдөрү катары О.Султанов, С.Жигитов, Э.Турсунов, С.Тургунбаев, Т.Муканов, С.Акматбекова, Т.Закирова, Э.Эрматов, Ш.Дүйшеев, А.Узаковалардын чыгармаларындагы айрым элегияларга токтолдук.
8. Элегияны лириканын башка жанрыларынан кескин айырмалай турган өзгөчөлүгүнүн бири бул ыр саптарынын ыргактуулугу, музыкалуулугу болуп эсептелинет. Элегиялардын дээрлик бардыгына композиторлор, обончулар кайрылышып, обон жазышкан. Мисалы, “Элегия” деген аталыштагы ырларга жазылган обондорго токтолуп өтөлү: С.Жигитовдун «Элегиясына» А.Атабаев, А.Керимбаев, Т.Казаковдор обон жазышса, О.Султановдун сөзүнө жазылган Т.Казаковдун «Элегиясы», Т.Самудиновдун сөзүнө жазылган К.Нуралиевдин

«Элегиясы», К.Иманалиевдин «Элегиясына» К.Болоткановдор обон жазышып, эл оозунда ырдалып жүрөт.

9. Мындан сырткары Р.Абдыкадыров, А.Керимбаев, Т.Казаковдор баштаган обончулар толук элегиянын талаптарына жооп берген бирок аталышы башка ырларга обон жазышып, ал кайрыктар угарман элге жагып, ооздон-оозго өтүп, ырдалып келүүдө. “Композитор биринчи эле кезиккен ырга музыка жазып, обончу көрүнгөн эле ырга обон чыгара бербейт. Музыка композитордун купулуна толгон ырга жазылып, обон да обончунун көңүл жайына туура келип, аны толкундаткан ырга гана чыгарылат” [16, 364] – дейт окумуштуу Б.Алымов. Элегия жанры музыка жазууга ыңгайлуу, ыр саптары лирикалуу, мунканган обонду өзүнө чакырып турат.

Бул илимий эмгегибиз менен элегия жанрын бүтүндөй изилдөөгө алууга жетиштик деп айта албайбыз. Бул жанрдын дагы изилдене элек тармактары көп, аларды изилдөө келечектин иши. Адамда жан дүйнөнүн муктаждыгына жараша каалоо, эңсөө, кусалануу, сагыныч пайда болот жана өкүнүү, арман жашайт. Демек, адам баласынын жашоосу уланат экен, анда анын жашоосун коштогон поэзия анын ичинде элегия да жашай берет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абрамович, Г.Л. Введение в литературоведение [Текст]: пособие для пед. ин-тов / Г.Л.Абрамович. - М.: Просвещение, 1975. - 350 с.
2. Агафонова, М.А. Модусы жанра поэмы в переводах В.А.Жуковский 1800-1820х гг. [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.А.Агафонова. - М., 2011. - 27 с.
3. Айкүмүш Аксы. С.Акматбекованын көркөм дүйнөсү [Текст]: моногр. / Айкүмүш Аксы. - Бишкек: Акыл, 2004. - 224 б.
4. Айтматов, Ч.Т. Ак таңдай акын мурасы [Текст] / Ч.Т.Айтматов // Жеңижок / түз. А.Жусупбеков. - Фрунзе, 1982. - 5-б.
5. Акматалиев, А. Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил [Текст] / А.Акматалиев. - Бишкек: AVRASYA JAYINCILIK, 2010. - 940 б.
6. Акматалиев, А.А. Кыргыз адабият таануусу жана сыны [Текст]: 2 т. / А.Акматалиев. - Бишкек: Шам, 2004. – 480 б.
7. Акматалиев, А.А. Кыргыз тилинин академиялык кыскача сөздүгү [Текст] / А.Акматалиев, Ж.Семенова, М.Касымгелдиева. - Бишкек: Б-сыз, 2009. 500 б.
8. Акматалиев, А.А. Тандалмалар [Текст] /А.Акматалиев. - Бишкек: Б-сыз, 2002. - 608 б.
9. Акматбекова, С. Айлуу дөң [Текст]: ырлар / С.Акматбекова. - Фрунзе: Мектеп, 1978. - 123 б.
10. Акматбекова, С. Алыскы талаалар [Текст]: ырлар / С.Акматбекова. - Фрунзе: Мектеп, 1972. - 84 б.
11. Акматбекова, С. Жамгыр [Текст]: ырлар / С.Акматбекова. - Фрунзе: Мектеп, 1970. - 80 б.
12. Акматбекова, С. Күүгүмдөгү күү [Текст]: ырлар ж-а новеллалар /С.Акматбекова. - Бишкек: Кыргызстан, 1998. - 248 б.
13. Акматбекова, С. Кыргыз поэзиясынын антологиясы [Текст] / С.Акматбекова, С.Тургунбаев, Т.Самудинов. - Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 2000. - 2 китеп. - 528 б.

14. Акматбекова, С. Өткөн жылдын жалбырагы [Текст]: ырлар ж-а поэмалар / С.Акматбекова. - Фрунзе: Кыргызстан, 1987. - 104 б.
15. Алымов, Б. Биздин адабият [Текст]: 7 кл. Учун окуу китеби / түз.: Б.Алымов, Т.Саманчин. - Фрунзе: Мектеп, 1980. - 464 б.
16. Алымов, Б. Тандалган эмгектер [Текст] / Б.Алымов. - Бишкек: Б-сыз, 2012. 335-б.
17. Аль-Фахури, Х. История арабской литературы [Текст]: в 2 т. / Х. Аль-Фахури. - М.: Изд-во иностр. лит., 1959. - Т. 2. - 1961. - 483 с.
18. Артыкбаев, К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст] / К.Артыкбаев. - Фрунзе: Мектеп, 1982. - 518 б.
19. Артыкбаев, К. Талант сыры [Текст]: адабий изилдөөлөр, адабий портреттер / К.Артыкбаев. - Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1994. - 334 б.
20. Асаналиев, К. Өрдөн өргө [Текст]: адабий сын макалалар / К.Асаналиев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1977. - 211 б.
21. Байгазиев, М. Т.Мукановдун чыгармачылыгы 1970-80жылдардагы кыргыз поэзиясынын контекстинде [Текст]: филол. илим. ... канд. дис. автореф.: 10.01.01. / М.Байгазиев. - Бишкек, 2009. - 25 б.
22. Байгазиев, С. Ата Мекендик жана дүйнөлүк этика [Текст]: 11 класс учун / С.Байгазиев. - Бишкек: Алтын тамга, 2007. - 320 б.
23. Байгазиев, С. Кыргыз адабияты: талдоолор жана ой жүгүртүүлөр [Текст] / С.Байгазиев. - Бишкек: Мектеп, 1991. – 240 б.
24. Байгазиев, С. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тагдыры [Текст]: окуу программасы / С.Байгазиев. - Бишкек: Элпек, 2002. - 316 б.
25. Байгазиев, С. Цивилизация жана Ата Журт тагдыры [Текст] / С.Байгазиев. - Бишкек: Гүлчынар, 2009. – 320 б.
26. Балтабаева, Г.С. Казак прозасынын эгемендүүлүк жылдарындагы көркөм ааламы (повесттер жана аңгемелер) [Текст]: филол. илим. .... д-нун дис. автореф.: 10.01.01. / Г.С.Балтабаева. - Алматы, 2010. - 18-б.
27. Батте, Ш. Начальные правила словесности [Текст]: в 4 т. / Ш.Батте. - М.: Унив. Тип., 1807. - Т.3. - 552 с.

28. Батюшков, К.Н. Нечто о поэте и поэзии [Текст] / К.Н.Батюшков // Батюшков, К.Н. Соч. - М., 1955. - Т. 1. - С. 373-379.
29. Батюшков, К.Н. Письмо к В.А.Жуковскому [Текст] / К.Н.Батюшков // Батюшков, В.Н. Соч. - М., 1887. - Т. 3. - С. 448.
30. Бахтин, М.М. Вопросы поэтики и эстетики [Текст] / М.М.Бахтин. - М.: Худ. лит., 1971. - 138 с.
31. Бектенов, З. Кыргыз адабияты [Текст] / З.Бектенов, Т.Байжиев. - Бишкек: Кыргызстан, 1993. - 611 б.
32. Белинский, В.Г. Тандалган чыгармалар [Текст] / В.Г.Белинский; түз. Ж.Абдраимов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1973. - 274 б.
33. Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений [Текст]: в 13 т. / В.Г.Белинский. - М.: Изд-во АН СССР, 1954. - Т. 5. - 537 с.
34. Белинский, В.Г. Разделение поэзии на роды и виды [Текст] / В.Г.Белинский // Собр. соч. - М., 1950. - Т. 5. - С. 21-31.
35. Бобулов, К. Жаңы тилке: Адабий иликтөөлөр жана сын макалалар [Текст] / К.Бобулов. - Бишкек: Адабият, 1991. - 352 б.
36. Бобулов, К. Тандалган чыгармаларынын үч томдук жыйнагы [Текст] / К.Бобулов. - Бишкек: Б-сыз, 2011. - 3-т. - 279-б.
37. Бобулов, К. Фольклор жана адабият [Текст]: адабий сын макалалар / К.Бобулов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 286 б.
38. Бокоева, Ж. О.Султановдун поэтикалык изденүүсү [Текст]: филол. илим. ... канд. дис.авторeref.: 10.01.01 / Ж.Бокоева. – Бишкек, 2011. - 12-б.
39. Большая Советская Энциклопедия [Текст]: в 30 т. / гл. Ред. А.М.Прохоров. - М.: Изд-во Сов. энцикл., 1978. - Т.30: Экслибрис-Яя. - 630 с.
40. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст]: окуу китеби / М.Борбугулов. - Бишкек: Шам, 1996. - 551 б.
41. Борбугулов, М. Учү-кыйырсыз жол [Текст] / М.Борбугулов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1968. - 184 б.
42. Галич, А. Опыт науки изящного [Текст] / А.Галич. - СПб., 1825. - 178 с.

43. Гоголь, Н.В. Учебная книга словесности для русского юношества [Текст] / Н.В.Гоголь // Полн. собр. соч. - М.; Л., 1952. - Т. 8. - С. 476.
44. Даль, В.И. Толковый словарь русского языка [Текст] / В.И.Даль. - М.: ЗАО изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. - 736 с.
45. Даутов, К. Издегеним тубаса акын, тунук поэзия [Текст] / К.Даутов. - Бишкек: Бийиктик, 2008. - 476 б.
46. Даутов, К. Терендиктер жана бийиктиктер [Текст]: макалалар / К.Даутов. - Фрунзе: Адабият, 1991. - 272 б.
47. Даутов, К. Ырдын өмүрү [Текст] / К.Даутов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1977. - 112 б.
48. Дыйканбаев С. Кыргыз поэзиясынын антологиясы [Текст]: 2 китеп /С.Дыйканбаев. - Бишкек: Сорос-Кыргызстан фонду, 1999. - I китеп / түз. К.Жусупов. - 740 б.
49. Егембердиева, С. Сөз башы [Текст] / С.Егембердиева // Кошоктор / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Бишкек, 1998. - 5-16-б. (“Эл адабияты” сер. 21 тому).
50. Жаманкул уулу, А. Жеңижок динчил ырчы чеги жок [Текст] / А.Жаманкул уулу. - Бишкек: Б-сыз, 2006. – 36 б.
51. Жигитов, С. Акындын эки өмүрү [Текст] / С.Жигитов. - Бишкек: Мектеп, 1998. - 40 б.
52. Жигитов, С. Кечээгинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары [Текст]: изилдоо, сын макалалар / С.Жигитов. - Фрунзе: Адабият, 1991. - 248 б.
53. Жумабаев, И. Алыстап бараткан адабият [Текст] / И.Жумабаев. - Бишкек: Бийиктик, 2012. - 127 б.
54. Закирова, Т. Боз торгойдун ыры [Текст]: тандамалар /Т.Закирова. - Бишкек: Бийиктик, 2003. - 120 б.
55. Закирова, Т. Ыйык шаарым [Текст]: ырлар / Т.Закирова. - Ош: Б-сыз, 1999. - 116 б.
56. Закирова, Т. Ырлар [Текст] / Т.Закирова. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 50 б.

57. Ибраимов, О. История киргизской советской лирики [Текст]: моногр. / О.Ибраимов. - Бишкек: Кыргызстан, 1991. - 306 с.
58. Ибраимов, О. Көз караш [Текст]: сын китеби / О.Ибраимов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1985. - 129 б.
59. Ибраимов, О. История киргизской литературы XX века [Текст]: учебник / О.Ибраимов. - Бишкек: Бийиктик, 2013. Том 2. – 512 с.
60. Иманалиев, К. Кыргыз совет адабияты [Текст] / К.Иманалиев. - Фрунзе: Мектеп, 1990. - 2 бол. - 294 б.
61. Исаков, К. Тамсил кудурети [Текст] / К.Исаков. - Бишкек: Аят, 2009. - 36 б.
62. Кадырмамбетова, А. Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар [Текст] / А.Кадырмамбетова. - Бишкек: Ч.А. ин-ту, 2009. - 375 б.
63. Казыбаев П. Мезгил жана Алыкул [Текст]: макалалар, каттар, эскеруулар / П.Казыбаев. - Фрунзе: Б-сыз, 1990. - 265 б.
64. Калинин, М.И. О задачах советской интеллигенции [Текст] / М.И.Калинин. - М.: Гослитиздат, 1939. - 68 с.
65. Камалов, А. Чынчыл сындын сырттаны [Текст]: моногр. / А.Камалов. - Бишкек: Бийиктик, 2007. - 242 б.
66. Кебекова, Б. “Курманбек” эпосунун башаты жана осуш жолу [Текст] / Б.Кебекова, О.Ахмедов // Курманбек, Сейитбек: эпостор. - Бишкек, 1998. - 5-26-б. (“Эл адабияты” сер. 5-тому)
67. Кебекова, Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери [Текст] / Б.Кебекова. - Бишкек: Турар, 2009. - 198 б.
68. Кебекова, Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы [Текст] / Б.Кебекова. - Фрунзе: Илим, 1982. - 260 б.
69. Киргизская Советская Социалистическая Республики [Текст]: энцикл. / гл. Ред. Б.О.Орузбаева. - Фрунзе: Гл. Ред. Кирг. Сов. энцикл., 1982. - 488 с.
70. Койчуев, Б. Центральноазиатская литература как многонациональный контекст: История русского дискурса (от древности к XXI веку) [Текст]: моногр. / Б.Койчиев. - Бишкек: КРСУ, 2010. - 173 с.

71. Курманбек (Калык Акиевдин айтусунда) [Текст] // Курманбек, Сейитбек: эпостор. - Бишкек, 1998. - 87-214-б. («Эл адабияты» сер. 5 тому).
72. Кыдырбаева, Р.З., Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү [Текст] / Р.З.Кыдырбаева, К.Асаналиев. - Бишкек: Б-сыз, 2004. - 572 б.
73. Кыргыз адабияты [Текст]: орто мектептин 10-классы учун / К.Асаналиев, С.Байгазиев, С.Жигитов, К.Иманалиев. - Бишкек: Кыргызстан, 1996. - 360 б.
74. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]: 7 т. / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Бишкек: Шам, 2004. - 1-т. - 674 б.
75. Кыргыз поэзиясынын антологиясы [Текст]: 2 китеп / түз. К.Жусупов. - Бишкек: Сорос-Кыргызстан фонду, 1999. - I том. -740-б.
76. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / А.Акматалиев жалпы ред. астында. - Бишкек: AVRASYA PRESS, 2011. - 1 бөлүк. - 880 б.; 2 бөлүк. - 891 б.
77. Кюхельбекер, В.К. О направлении нашей поэзии, особенно лирической, в последнее десятилетие [Текст] / В.К.Кюхельбекер //Литературно-критические работы декабристов. - М., 1978. - С. 190-197.
78. Манас [Текст]: эпос: 4 китеп / С.Орозбак уулунун варианты боюнча; редкол. Ч.Т.Айтматов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 4 китеп. - 368 б.
79. Маяковский, В. Как делать стихи? Соч. в одном томе [Текст] / В.Маяковский. - М.: Гослитиздат, 1941. - 273 с.
80. Митин, Д.И. Формирование элегической школы в русской поэзии конца XVIII начала XIX в.: М.Н.Муравьев, В.А.Жуковский и К.Н.Батюшков [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Д.И.Митин. - М., 2007. - 215 с.
81. Момуналиев, С. Орто мектептердеги лирика [Текст] / С.Момуналиев. - Бишкек: Б-сыз, 2008. – 158 б.
82. Мохаммадзе, М. Энциклопедия поэзии Ошуро [Текст] / М.Мохаммадзе. - Тегеран: Изд. М-ва наставлений ислама, 2004. - Т.1. - 498 с.
83. Муканов, Т. Жан дүйнө [Текст]: ырлар / Т.Муканов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1986. - 156 б.
84. Муканов, Т. Каректеги жер [Текст]: ырлар / Т.Муканов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1976. - 52 с.

85. Муратов, А. Адабият – ыйман сабагы [Текст] / А.Муратов. - Б.: Б-сыз, 1993. - 65 б.
86. Муратов, А. Көркөм чыгарма жана анын ички сырлары [Текст] / А.Муратов. - Бишкек: Айт, 2009. - 77-б.
87. Мусульманкулов, Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. X-XV вв [Текст]: моногр. / Р.Мусульманкулов. - М.: Наука, 1989. - 240 с.
88. Никола, М.И. Античная литература [Текст] / М.И.Никола. - М.: Фиента, Наука 2001. – 368 с.
89. Обозканов, А. Классикалык доордогу кыргыз ырчылары [Текст] / А.Обозканов. - Бишкек: Б-сыз, 2008. - 56 б.
90. Осмонов, А. Чыгармалар жыйнагы [Текст]: 3 т. / А.Осмонов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1986. - 3 - т. - 278 б.
91. Осмонов, А. Чыгармалар жыйнагы [Текст]: 2 т. /А.Осмонов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1985. 2-т. - 344 б.
92. Остолопов, Н. Словарь древней и новой поэзии [Текст] / Н.Остолопов. - СПб.: Тип. Императорской Рос. Академии, 1821. - Ч.1. - 111 с.
93. Павшок, Л.М. Творчество Альфреда Теннисона: аспекты поэтики [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03 / Л.М.Павшок. - М., 2008. - 219 с.
94. Пахыров, К. Акын Э.Эрматовдун поэтикалык изденүүлөрү [Текст]: филол. илим. ... канд. дис. автореф.: 10.01.01/ К.Пахыров. - Бишкек, 2008. - 22 б.
95. Прокопович, Ф. О поэтическом искусстве [Текст] / Ф.Прокопович // Прокопович Ф. Соч. - М.; Л., 1961. - С. 367-419.
96. Пушкин, А.С. О поэзии классической и романтической, 1825 [Текст] / А.С.Пушкин // Пушкин А.С. Полн. собр. соч. - М., 1949. - Т. 11. - С. 36.
97. Пушкин, А.С. Стихотворения Евгения Баратынского [Текст] / А.С.Пушкин // Пушкин А.С. Полн. собр. соч. - М., 1949. - Т. 11. - С. 50.
98. Русские писатели о литературном труде (XVIII-XX вв.) [Текст]: в 4 т. - Л.: Сов. писатель, 1955. - Т.2. - 819 с.
99. Садыков, А. Адабият теориясы [Текст] / А.Садыков. - Бишкек: Б-сыз, 2002. - 187 б.

100. Садыков, А. Жетилүү сапарында [Текст]: адабий сын макалалар / А.Садыков. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 178 б.
101. Садыков, А. Кыргыз адабий сыны тарыхынын очерки [Текст] / А.Садыков. - Бишкек: Бийиктик, 2001. - 348 б.
102. Сарыков, С. Т.Адышеванын поэтикалык изденүүсү [Текст]: филол. илим. ... канд. дис. автореф.: 10.01.01 / С.Сарыков. - Бишкек, 2008. - 18 б.
103. Скиба, И.В. Парадигмы образа женщины в «Элегиях» и «песнях и сонетах» Джона Донна [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03/ И.В.Скиба. - М., 2010. - 21 с.
104. Словарь литературоведческих терминов [Текст] - М.: Просвещение, 1974. - 295 с.
105. Султаналиев, И. М.Алыбаевдин поэзиясы жана анын стилдик өзгөчөлүктөрү [Текст]: филол. илим. ...канд. дис.автореф.: 10.01.01 / И.Султаналиев. - Бишкек, 1997. - 26-б.
106. Султанов, О. Жан берели сүйүүгө [Текст]: ырлар ж-а роман / О.Султанов. - Бишкек: Акыл, 1996. - 312 б.
107. Султанов, О. Чарчоонун жүзүнчү ыры [Текст]: ырлар ж-а поэмалар / О.Султанов. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 288 б.
108. Султанов, О. Чыгармалар жыйнагы [Текст] / О.Султанов. - Бишкек: Бийиктик, 2011. - I том. – 540 б.
109. Сумароков, А.П. Наставление хотящим бытии писателями [Текст] / А.П.Сумароков // Сумароков А.П. Избр. произведения . - Л., 1957. - С. 136.
110. Таштемиров, Ж. Кыргыз поэзиясы тууралуу айрым ойлор [Текст]: адабий сын макалалар / Ж.Таштемирова. - Фрунзе: Кыргызстан, 1975. - 204 б.
111. Таштемиров, Ж. Токтогул [Текст] / Ж.Таштемиров. - Фрунзе: Кыргызстан, 1984. - 74-б.
112. Токомбаев, А. Мунарым [Текст] / А.Токомбаев. - Бишкек: Учкун, 2004. - 224 б.
113. Токомбаев, А. Чыгармалар [Текст] / А.Токомбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – I том. – 641 б.

114. Томашевский, Б.В. Пушкин [Текст]: в 2 кн. / Б.В.Томашевский. - М.; - Л.: Изд.. АН СССР, 1956. - Кн.1: 1813-1824. - 743 с.
115. Томашевский, Б.В. Стилистика и стихожделение [Текст] / Б.В.Томашевский. - Л.: Наука, 1959. - 503 с.
116. Третьяков, В.К. Новый и краткий способ к сложению российских стихов [Текст] / В.К.Третьяков Избр. произведения. - М.; Л., 1963. - С. 450.
117. Тургунбаев, С. Касиет [Текст]: ырлар ж-а поэма / С.Тургунбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1985. - 135 б.
118. Турдугулов, А. Кыргыз классикасы [Текст] / А.Турдугулов. - Бишкек: Шам, 2005. - 368 б.
119. Турсунов, Э. Күткөн кезде кел, кел... [Текст] / Э.Турсунов. - Бишкек: Бийиктик, 2009. - 292 б.
120. Түлөгабылов, М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы [Текст] / М.Түлөгабылов. - Бишкек: Мектеп, 1991. - 270 б.
121. Тынянов, Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино [Текст] / Ю.Н.Тынянов. - М.: Наука, 1977. - 576 с.
122. Узакова, А. Жылдыздуу күз [Текст]: ырлар /А.Узакова. - Фрунзе: Мектеп, 1980. - 28 б.
123. Узакова, А. Түнкү асман [Текст]: ырлар / А.Узакова. - Бишкек: Кыргызстан, 1997. - 64 б.
124. Ушакова, Д.Н. Большой толковый словарь русского языка [Текст] / Д.Н.Ушакова. - М.: Эксмо, 2004. - 1255 с.
125. Үкүбаева, Л. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты [Текст] / Л.Үкүбаева. - Бишкек: Б-сыз, 2012. - 360 б.
126. Үмөталиев, Ш. Алыкул Осмонов [Текст] / Ш.Үмөталиев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1958. - 184 б.
127. Үмөталиев, Ш. Реализм дүйнөсүндө [Текст] / Ш.Үмөталиев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1976. - 280 б.
128. Фасмер, М.Ю. Этимологический словарь русского языка [Текст]: в 4 т. / М.Ю.Фасмер. - М.: Прогресс, 1987. - Т. 4. - 517 с.

129. Федорова, О.А. Эстетическое и поэтическое своеобразие философской лирики С.П.Шевырева [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01/ О.А.Федорова. - Абакан, 2010. - 24 с.
130. Фризман, Л.Г. Жизнь лирического жанра: Русская элегия от Сумарокова до Некрасова [Текст] / Л.Г.Фризман. - М.: Наука, 1973. - 170 с.
131. Фризман, Л.Г. Русская элегия VIII-начала XX вв. [Текст] / Л.Г.Фризман. - Л.: Сов. писатель, 1991. - 638 с.
132. Шамбеталиев, Х.М. Сөз кербени. Кыргыз адабияты хрестоматиясы [Текст] / Х.М.Шамбеталиева, И.А.Шалева. - Бишкек: Б-сыз, 2009. - 1 китеп. - 206 б.
133. Шериев, Ж. Байыркы адабият тарыхы [Текст] / Ж.Шериев. - Бишкек: Педагогика, 2000. - 288 б.
134. Шериев, Ж. Кыргыз адабияты [Текст]: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Ж.Шериев, А.Муратов. - Бишкек: Кырг. энцикл. башкы ред., 1994. - 160 б.
135. Шорохина, Е.В. Античная литература [Текст] / Е.В.Шорохина, С.В.Ассаулова. - М.:ЧеРО, 2005. - 490 с.
136. Эгембердиева, А. Кыргыз аялдар поэзиясы: көркөм табияты, тарыхый өнүгүшү, идеялык-стилдик өзгөчөлүктөрү [Текст]: филол. илим. ... д-нун дис.автореф.: 10.01.01/ А.Эгембердиева. - Бишкек: 2012. - 30 б.
137. Эйхенбаум Б.М. Некрасов [Текст] / Б.М.Эйхенбаум // О поэзии. - Л., 1969. - С. 46-47.
138. Эркебаев, А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы [Текст] / А.Эркебаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 139 б.
139. Эркебаев, А. Элдик эпостон адабий эпоско... [Текст]: адабий изилдоолор ж-а сын макалалар / А.Эркебаев. - Фрунзе: Адабият, 1990. - 247 б.
140. Эрматов, Э. Махабат [Текст] / Э.Эрматов. - Бишкек:Эркин тоо, 1995.-430 б.
141. Эрматов, Э. Чыгармаларынын жети томдук жыйнагы [Текст] / Э.Эрматов. - Бишкек: Бийиктик, 2011. - 1-т. - 416 б.
142. Эрматов, Э. Чыгыш эл адабияты [Текст] / Э.Эрматов. - Ош: Б-сыз, 2006. - 68 б.

143. Юдахин, К.К. Русско-киргизский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. - М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1957. - 992 с.

Гезиттик жана журналдык макалалар

144. Абилов, А. Салижан агайдын китептери [Текст] / А.Абилов // Эркин Тоо. - 2010. - № 2. - 6-б.

145. Акматбекова, С. Теректер – Салижан Жигитовдун саптары менен [Текст] / С.Акматбекова // Асылзат. - 2002. - № 8. - 3-б.

146. Асаналиев, К. Куштай сызып, балыктай сүзүп... [Текст] / К.Асаналиев // Адабий Ала-Тоо. - 2005. - № 8. – 9-б.

147. Баймырзаев, Б. Урпактар унуткан устат [Текст] / Б.Баймырзаев // Шоокум. - 2009. - № 5. - 28-б.

148. Ботояров, К. Поэзиябыздагы кээ бир маселелер [Текст] / К.Ботояров // Ала-Тоо. - 1976. - № 6. - 154-б.

149. Жигитов, С. А.Осмоновдун дастанчылык өнөрү [Текст] / С.Жигитов //Ала-Тоо. - 1987. - № 7. - 68-б.

150. Жигитов, С. Унутулган акын [Текст] /С.Жигитов//Ала-Тоо.-1990.-№2.-39-б.

151. Жигитов, С. Шаттуу ырлар [Текст] / С.Жигитов // Ала-Тоо. - 1984. - № 11.- 58-б.

152. Жумабаев, И. Экинчи жаз [Текст] / И.Жумабаев // Ленинчил жаш. - 1988. - № 85. - 15-б.

153. Капаров, Н. Теңир колдогон талант [Текст] / Н.Капаров // Агым. - 2010. - № 2. - 6-б.

154. Кеңшилик уулу, А. Махаббат элегиясы [Текст] / А.Кеңшилик уулу // Нур Астана. - 2011. - № 2. – 14-б.

155. Кулуев, К. Туулган жердин тузу [Текст] / К.Кулуев // Кыргызстан маданияты. - 1984. - № 10.

156. Мамытов, У. Торгой ырчы табиятка күү сунат [Текст] / У.Мамытов // Акыйкат жарчысы. - 1994. - № 11.
157. Матиев, К. Рухий мазмундун аксиологиялык насиле [Текст] / К.Матиев // Жаңы Ала-Тоо. - 2009. - № 1. - 152-б.
158. Межелайтес, Э. Что есть поэзия... [Текст]/Э.Межелайтес//Изв. -1984. -№ 3.
159. Раев, С. Эл акыны Э.Эрматовдун чыгармачылыгына көз караш [Текст] / С.Раев // Эркин Тоо. - 2011. - № 99.
160. Раевский А. К Эмине [Текст] / А.Раевский // Вестник Европы. - М., 1815. - №5. - 35-б.
161. Сааданбеков, Ж. Улуттук эгемендүүлүктүн Гомери [Текст] / Ж.Сааданбеков // Жаңы агым. - 2012. - № 2.
162. Талипова, З. Элеси турат эсимде [Текст] / З.Талипова // Ленинчил жаш. - 1989. - № 11.
163. Утемисов Махамбет [Электронный ресурс]. - Режим доступа: wikipedia.Org/wiki/Утемисов,Махамбет. - Загл. с экрана.
164. Махамбет ЁлеЁдерінін жанрлык ерекшеліктері [Электронный ресурс]. - Режим доступа: forum.ziyouz.com. - Загл. с экрана.
165. Абай Кунанбаев [Электронный ресурс]. - Режим доступа: krugosvet.ru. - Загл. с экрана.
166. Элегия ва марсия [Электронный ресурс]. - Режим доступа: Facebook.e-adabiyot.uz. - Загл. с экрана.
167. Махамбет Өтемісұлының педагогикалық көзқарастары [Электронный ресурс]. - Режим доступа: refik.usoz.kz. - Загл. с экрана.
168. Махамбет ЁлеЁдерінін жанрлык ерекшеліктері [Электронный ресурс]. - Режим доступа: refik.usoz.kz. - Загл. с экрана.
169. Сен кетсең кеттиң менин түнөгүмдөн, кетпедиң жүрөгүмдөн [Электронный ресурс]. - Режим доступа: kmb3.kloop.kg. - Загл. с экрана.